

MUZEUL JUDEȚEAN ARAD

ZIRIDAVA

V

1975

MUZEUL JUDEȚEAN ARAD

ZIRIDAVA

V

12.096

1975

COMITETUL DE REDACȚIE

NICOLAE ROȘUȚ (redactor responsabil), HORIA MEDELEANU (redactor responsabil-adjunct), ALEXANDRU BRAICA, ANDREI CACIORA, EGON DÖRNER, LUCIAN EMANDI, GEORGE MANEA, MIRCEA ZDROBA (membri).

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență, se vor trimite pe adresa Muzeului județean Arad, P-ța Enescu nr. 1 — telefon 16499.

Autorii sînt rugați să trimită manuscrisele dactilografiate la două rînduri în 2 exemplare, aparatul critic va respecta uzanțele științifice și va fi plasat la sfîrșitul lucrării, trimiterile numerotîndu-se în continuare. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine autorilor.

S U M A R

NICOLAE ROȘUȚ	— Cuvint înainte	9
ARHEOLOGIE		
FLORIAN DUDAȘ	— Un mormint autohton din secolul III—IV e.n. descoperit la Arad—Grădiște	13
ISTORIE		
VICTOR ESKENASY	— Hălmagiu, un sat medieval din Țara Crișului Alb (secolele XIV—XV). Considerații istorice	21
ALEXANDRU ROZ	— Ecolul războiului de independență din 1877/78 în părțile Aradului	39
GEORGE MANEA	— Tîrguri din județul Arad	57
LUCIAN EMANDI	— Contribuția presei arădene la afirmarea gândirii social-politice a generației unirii	63
EUGEN GLÜCK	— Un omagiu adus lui Ioan Russu Șirianu. Foie comemorativă din 1909	81
PETRU CHIȘ	— Vasile Goldiș — responsabil al resortului de culte și instrucție publică din cadrul Consiliului Dirigent	87
HORIA MEDELEANU	— Traian Vuia — contribuție la profilul politic al marelui inventator	95
OTTO GREFFNER	— Greva muncitorilor țimplari din Arad, din anul 1885	105
GHEORGHE UNC	— Proletariatul arădean pe coordonatele tradițiilor de luptă ale mișcării muncitorești din România	115
ISTORIA CULTURII		
TITUS FURDUI	— Aspecte istoriografice privitoare la tipăriturile românești vechi din fondul prețios de la Biblioteca județeană Arad	133
EUGEN GLÜCK	— Contribuții cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici	155
NICOLAE ROȘUȚ	— Atanasie Șandor (1808—1892)	169

IOAN UJJ, EUGEN GLÜCK	— Csiky Gergely — dramaturg arădean progresist	199
NICOLAE ROȘUȚ	— Societăți culturale arădene	209

EVOCĂRI

LUCIAN EMANDI	— Emil Monția, compozitor popular	247
---------------	-----------------------------------	-----

S O M M A I R E

NICOLAE ROȘUȚ	— Avant-propos	9
ARCHÉOLOGIE		
FLORIAN DUDAȘ	— Une tombe autochtone du III—IV-ème siècle n.e. découverte à Arad—Grădiște	13
HISTOIRE		
VICTOR ESKENASY	— Hălmagiu, un village médiéval du Pays du Criș Alb (siècles XIV—XV). Considerations historiques	21
ALEXANDRU ROZ	— L'écho de la guerre pour l'indépendance de 1877/78 aux environs d'Arad	39
GEORGE MANEA	— Les foires du département Arad	57
LUCIAN EMANDI	— La contribution de la presse d'Arad à l'affirmation de la pensée sociale-politique de la génération de l'Union	63
EUGEN GLÜCK	— Un hommage apporté à Ioan Rusu Șirianu. Feuille commémorative de 1909	81
PETRU CHIȘ	— Vasile Goldiș — le responsable du ressort des cultes et de l'instruction publique dans le Conseil Dirigent	87
HORIA MEDELEANU	— Traian Vuia — contribution au profil politique du grand inventeur	95
OTTO GREFFNER	— La grève des menuisiers d'Arad de l'année 1885	105
GHEORGHE UNC	— Le prolétariat d'Arad sur les coordonnées des traditions de lutte du mouvement des travailleurs de la Roumanie	115
HISTOIRE DE LA CULTURE		
TITUS FURDUI	— Des aspects historiographiques concernant les imprimés roumains anciens du fond précieux de la Bibliothèque départementale d'Arad	133
EUGEN GLÜCK	— Contributions concernant la vie et l'activité de Nicolae Horga-Popovici	155
NICOLAE ROȘUȚ	— Atanasie Șandor (1808—1892)	169

IOAN UJJ	— Csiky Gergely — dramaturge progresiste	199
EUGEN GLÜCK	d'Arad	
NICOLAE ROȘUȚ	— Sociétés culturelles d'Arad	209

EVOICATIONS

LUCIAN EMANDI	— Emil Monția — compositeur populaire	247
---------------	---------------------------------------	-----

INHALTSANGABE

- NICOLAE ROȘUȚ — Vorwort 9

ARCHÄOLOGIE

- FLORIAN DUDAȘ — Ein einheimischer Grabfund aus dem 3—4
Jahrhundert von Anad—Grădiște 13

GESCHICHTE

- VICTOR ESKENASY — Hălmagiu, historische Betrachtungen über
eine mittelalterliche Dorfsiedlung aus dem
Gebiet des Crișul Alb (14—15 Jahrhundert) 21

- ALEXANDRU ROZ — Der Widerhall des Unabhängigkeitskrieges von
1877/78 in der Arader Gegend 39

- GEORGE MANEA — Frühere Märkte im Arader Rezirk 57

- LUCIAN EMANDI — Der Beitrag der Arader Presse zur Entwicklung
des sozial-politischen Denkens der Unabhän-
gigkeits-Generation 63

- EUGEN GLÜCK — Eine Huldigung betreffend die Tätigkeit von
Ioan Russu-Șirianu. Die „Foaia comemorativă“
von 1909 81

- PETRU CHIȘ — Vasile Goldiș — Verantwortlicher des Resorts
für Kultus und Öffentlichen Unterricht des
Consilium Dirigens 87

- HORIA MEDELEANU — Traian Vuia — ein Beitrag zum politischen
Profil des grossen Erfinders 95

- OTTO GREFFNER — Der Streik der Arader Tischler-Arbeiter aus
dem Jahre 1885 105

- GHEORGHE UNC — Das Arader Proletariat in Rahmen der Kämp-
ferischen Traditionen der Arbeiterbewegung
in Rumänien 115

KULTURGESCHICHTE

- TITUS FURDUI — Historiographische Aspekte hinsichtlich den
altrumänischen Drucke aus dem wervollen
Fond der Arader Bezirksbibliothek 133

- EUGEN GLÜCK — Beiträge betreffend Leben und Tätigkeit von
Nicolae Horga-Popovici 155

- NICOLAE ROȘUȚ — Atanasie Șandor (1808—1892) 169

IOAN UJJ, EUGEN GLÜCK	— Csiky Gergely — ein fortschrittlicher Dra- maturg	199
NICOLAE ROȘUȚ	— Arader Kulturvereine bis zur Vereinigung	209
ERINNERUNGEN		
LUCIAN EMANDI	— Emil Monția — Volkskomponist	247

C U V Î N T Î N A I N T E

Munca de cercetare științifică ce se desfășoară în muzeele județene valorifică în cea mai mare parte patrimoniul, tradițiile și cultura locală. În această muncă, extrem de complexă, eficiența este condiționată în mare măsură, de stabilirea temelor prioritare pe baza căror se alcătuiesc planuri de perspectivă. Desigur că în această muncă de natură organizatorică se au în vedere prioritățile pe plan național ce rezultă din documentele de partid și de stat.

Din punct de vedere istoric județul Arad are un bogat și valoros trecut, parte integrantă a istoriei naționale. Din acest trecut câteva probleme se impun a fi cercetate cât mai curînd, dintre care în primă urgență mi se par a fi următoarele: continuitatea vieții umane pe aceste meleaguri, cultura dacică și romană, formarea poporului și a limbii române, primele formațiuni statale românești, demografia istorică locală, contribuția Aradului la lupta pentru unitate și independență națională, aportul mișcării muncitorești arădene la lupta proletariatului român pentru dreptate socială și, în sfîrșit, o problemă prea puțin abordată — Aradul în anii construirii socialismului.

Etnografia județului Arad, deși aflată între mari zone ale artei și tradițiilor populare, inclusiv cele cu privire la ocupațiile oamenilor, are elemente originale rezultate ale unui proces de sinteză, oferă cercetătorului posibilități nelimitate de a descoperi opere ale geniului popular de pe aceste locuri.

Muzeul a făcut prea puțin și singur nu va putea face suficient pentru valorificarea acestor valori. Orice cetățean, dar în primul rînd învățătorii și profesorii din mediul rural, pot face mai mult în acest sens. Noi, așa cum am afirmat și altădată, acordăm tuturor tot sprijinul în această muncă utilă de depistare a valorilor artei populare și etnografice inclusiv paginile „Ziridarei“. Elevii școlilor din municipiu și județ vor găsi de asemenea în instituția noastră înțelegere și sprijin

cuvânt în căutările lor de această natură. Muzeul este, trebuie să fie, o instituție deschisă nu numai pentru vizitatori ci și pentru cei ce înțeleg că patrimoniul cultural național — ocrotit de lege — trebuie apărat, conservat, cunoscut și apreciat așa cum se cuvine. Singuri vom putea realiza prea puțin din aceste deziderente.

Ne permitem să adresăm acelor care simt și apreciază valorile autentice un apel călduros prin intermediul „Ziridavei“ pentru a deveni adevărați „prietenii ai muzeului“ întru apărarea, salvarea și valorificarea — inclusiv pe calea scrisului — patrimoniului cultural al județului nostru.

prof. NICOLAE ROȘUȚ
directorul Muzeului județean Arad

ARHEOLOGIE

UN MORMÎNT AUTOHTON DIN SEC. III—IV E.N. DESCOPERIT LA ARAD—GRĂDIȘTE

de

FLORIAN DUDAȘ

În vara anului 1974, în cartierul „Grădiște“ al orașului Arad, pe str. Lucreției nr. 1, cu prilejul săpării unei gropi pentru var (2x2x1,50 m) proprietarul locului, Dumitru Farca a descoperit la adâncimea de 0,80 m un mormînt de incinerare în urnă ¹.

Ulciorul — urnă funerară (înalt de 22 cm, pintecele 47 cm, gitul 19 cm, baza 27 cm) are corpul oval (Pl. I/1), este lucrat la roată, din pastă cenușie de bună calitate, dar aspră la pipăit, fără ornamente și prezenta un gît cilindric, destul de lung, care a fost rupt în vechime, probabil potrivit unei practici rituale sau pentru a putea fi introduse resturile rugului funerar. Pe umăr, ulciorul prezenta o toartă (mănușă) cu rost utilitar, ruptă cu același prilej. Fundul vasului este ușor reliefat și plat.

În urnă, pînă mai sus de jumătate, se aflau oase calcinate, după toate probabilitățile, de om adult, pămînt, resturi de cărbune și piese din metal care păstrează la suprafață urme evidente de contact direct cu focul, fapt ce ne dezvăluie că ele au însoțit pe cel decedat la rugul funerar. Inventarul metalic al urnei îl compun: un **cuțitaș de fier** puternic oxidat (Pl. I/2) păstrat fragmentar (lung de 8,2 cm și lat de 1,2 cm), o mică **cataramă** (Pl. I/3) și o **fibulă de fier** cu piciorul întors pe dedesubt; este lungă de 9,2 cm și resortul de 4,5 cm. Acul nu se păstrează, iar arcul a fost ușor îndoit pentru a putea fi introdus în ulcior (Pl. I/4).

Cu prilejul săpării gropii pentru var, atît în preajma vasului de incinerare cît și în grădinile din împrejurimi, relativ la același nivel, au fost găsite **fragmente ceramice ce apar sub forma celor două categorii bine cunoscute în așezările dacice, atît în Dacia liberă cît și în cele de epocă romană**. Dintre fragmentele lucrate cu mîna unul este ornamentat prin benzi de linii în val, iar alte cîteva, de culoare cărămizie negricioasă, prin briuri alveolare (Pl. I/5—9) sau cu butoni (Pl. I/10; Pl. II/1,2). Ceramica modelată la roată este de culoare cenușie sau negricioasă și uneori prezintă slip negru. De la suprafața solului au fost adunate fragmente aparținînd unor străchini sau oale de diferite mărimi, unele înfățișîndu-se chiar profilatura buzei (Pl. II/3). Nu lipsesc fragmentele de chipuri de

culoare cenușie (a căror pereți depășesc grosimea de 1 cm) sau părți ale unor oale cu fundul reliefat plat sau inelar (Pl. II/4,5). Mai multe fragmente ceramice cenușii modelate la roată sînt ornamentate cu benzi de linii simple (Pl. II/6-8), cu benzi de linii în val (Pl. II/9) sau cu nervuri (Pl. II/10). Alte două fragmente din aceeași pastă și de culoare cenușie sînt ornamentate cu motive lustruite (Pl. II/11—12).

Încercare de încadrare cronologică și etno-culturală

Pe baza celor expuse, înainte de a încheia, este necesar, chiar dacă acest lucru nu poate fi făcut cu destulă precizie deocamdată, să încadrăm din punct de vedere cronologic și etno-cultural această descoperire.

1. De la bun început se impune de la sine recunoașterea descoperirii în cartierul „Grădiște“ al orașului Arad, la circa 2 km spre nord de cursul Mureșului, a unui mormînt de incinerare în urnă.

2. Comparativ cu restul descoperirilor de acest fel cunoscute pe cuprinsul întinderilor vestice, prin caracteristicile de ordin tipologic, vasul de incinerare de la Arad „Grădiște“ reprezintă oarecum o excepție, resturile funerare fiind depuse într-un **ulcior**, fapt ce ne determină să credem că nu-i exclus să avem de-a face cu o **urnă improvizată**, ulciorul avînd anterior o întrebuințare gospodărească. Dar chiar ulcior fiind, faptul în sine nu trebuie să ne mire, ținînd seama de faptul că morminte de incinerare contemporane (după cum vom vedea) descoperirii noastre întîlnim, alături de alte tipuri de vase, căni cu gîtul lung², amfore³, și chiar ulcioare⁴. Căutîndu-i analogii în repertoriul descoperirilor din ținut, forma sa o găsim identică cu cea a ulciorului de culoare cenușie, lucrat la roată, descoperit în curtea fabricii Teba din Arad, datat în secolele III—IV e.n.⁵. Ulcioare prezentînd profile asemănătoare, lucrate la roată, dintr-o pastă cenușie, se cunosc descoperite în cuprinsul necropolei de la Spantov⁶ și în mormîntul (de inhumație) de la Vlad Țepeș⁷, din Muntenia, datate din secolul IV e.n.

3. Cît privește inventarul funerar, dintre accesoriile pentru veșminte sau de uz curent depuse în urnă, ne reține în mod deosebit atenția fibula de fier care-și află analogii în inventarul uneia dintre urnele mormintelor de incinerare descoperite la circa 20 km spre nord de Arad, la Sintana, datat în sec. II—III e.n. și atribuit populației de daci liberi din vestul României⁸.

4. Caracterul general ce-l imprimă aceste piese de inventar datării, cît și atribuirii mormîntului, căci numai prin tipul lor nu pot să reflecte etnicul celui decedat, îl completează materialul ceramic aflat atît pe locul descoperirii, relativ la același nivel, cît și în împrejurimi, care ne permite considerații de natură cronologică și etno-istorică mult mai sigure, el fiind specific comunităților de daci liberi din sec. III—IV e.n., a căror așezări au fost identificate în ținut la Arad „Grădiște“ și „Ceala“, Covăsînt, Cuvin⁹, Șiria¹⁰, Moroda¹¹ și în alte locuri.

5. Pe baza ritului funerar specific, ceramicii tipice, lipsei inventarului sarmatic caracteristic, a faptului că vasul-urnă de incinerare nu poartă urme de ardere secundară, și analogiilor dovedite mai sus, considerăm că mormîntul de incinerare în urnă, descoperit la Arad „Grădiște“ datează din sec. III, cel tîrziu prima jumătate a sec. IV e.n., și îl atribuim populației dacice libere din Cîmpia Mureșului. Confirmă datarea și atribuirea noastră mulțimea vestigiilor dacice aparținînd acestui răstimp, descoperite în împrejurimi și, în primul rînd, vecinătatea cu locul descoperirii acestui mormînt a așezării dacilor liberi situată în perimetrul aceluiași cartier, la 1 km spre nord-est, pe locul actualelor sere ale Aradului, a cărei vestigii au fost plasate în sec. IV e.n.¹². Cu tot caracterul fortuit al descoperirii care, în mod evident, limitează sfera investigațiilor și concluziile noastre, nu-i exclus ca acest mormînt să indice în acest punct al Cîmpiei de Vest o necropolă autohtonă unde, probabil, își incinerau morții dacii liberi din așezarea situată în apropiere, pe locul actualelor sere. Rămîne ca sondele ori săpături arheologice neîntîrziate să infirme ori să confirme această presupunere.

6. Cert rămîne faptul că descoperirea acestui mormînt manifestă o importanță deosebită dacă ținem seama de faptul că, pînă în prezent, în părțile de șes din vestul Daciei, spre Tisa, în zonele de interferență etnică și culturală daco-iazige¹³, în afară de cimitirul de la Medieșul Aurit¹⁴, cele patru morminte de incinerare de la Sintana — Arad¹⁵ și mormîntul descoperit în centrul orașului Arad¹⁶, nu se cunosc alte morminte sau cimitire din sec. II—IV e.n. care să poată fi atribuite cu certitudine dacilor.

N O T E

¹ Inventarul mormîntului se păstrează în colecția Muzeului județean Arad.

² D. Protase *Rituri funerare la daci și daco-romani*, Buc., 1971, p. 160.

³ *Idem, ibidem*, p. 145.

⁴ Lîgia Bâznu, în *Analele Universității București*. Seria Științe sociale. Istorie, XV., Buc., 1966, p. 44.

⁵ Egon Dörner, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădean* (Muzeul județean Arad), Timișoara, 1968, p. 26.

⁶ B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din sec. al IV-lea e.n. în Muntenia*, Buc., 1966, p. 212, fig. 16/4; p. 247 fig. 70/6; p. 249, fig. 72/1.

⁷ *Idem, ibidem*, fig. 220/5

⁸ E. Dörner, *Römerzeitliche dakische Brandgräber aus Sintana — Arad*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Buc., 1960, p. 155—159.

⁹ *Idem, Urme...*, p. 22—27.

¹⁰ Florian Dudaș, *O interesantă descoperire arheologică în părțile Aradului, în Orizont* (Timișoara), an. XXIV, nr. 45 (295), 8 nov. 1973, p. 10; *Idem, Urme dacice la cetatea Șiriei, în Orizont*, an. XXV, nr. 41, 15 octombrie 1974, p. 6.

¹¹ Sever Dumitrașcu, D. Mălăiescu, Fl. Dudaș, *Așezarea dacică de la Moroda din sec. II—IV e.n.*, în *Lucrări Științifice*, Seria B, Oradea, 1970, p. 161—168.

¹² E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, în *Materiale*, IX, Buc., 1970, p. 445 sq.

- ¹³ Așezări unde se cunosc și cimitire formate din morminte de înmormântare de pregnant caracter sarmat-iazig, cum sint, de pildă, cele descoperite la Șimand, Vârșand, Dorobanți, Arad, Șeitin, în județul Arad (v. E. Dörner, în *Materiale IX*, p. 445), dar în care se află și materiale dacice, cu precădere ceramică modelată cu mîna.
- ¹⁴ S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, I, Satu Mare, 1967, p. 43—49. Cu excepția primelor patru morminte, cimitirul este inedit.
- ¹⁵ Vezi nota 8.
- ¹⁶ E. Dörner, în *SCIV*, 21, nr. 3, 1970, p. 509, nr. 107; D. Protase, *op. cit.*, p. 180

UN SÉPULCRE AUTOCHTONE DE III—IV — IÈME SIÈCLE DÉCOUVERT A ARAD „GRĂDIȘTE”

Résumé

L'auteur présente une découverte archéologique de l'été de l'année 1974 lorsque dans le quartier „Grădiște” de la ville Arad ont été découverts une urne funéraire et des fragments de céramique dacique.

Ce sépulcre, encadré par l' auteur dans le III—IV-ième siècle notre ère, représente une découverte importante parce que dans les parties de champ de Dacie d'ouest sont connues peu de découvertes de ce genre.

PLANȘA I

1

4

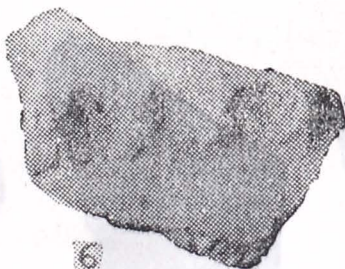
3

2

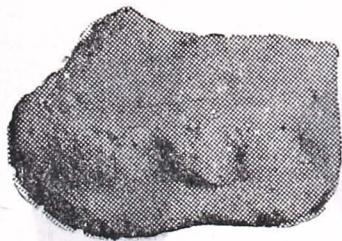
5

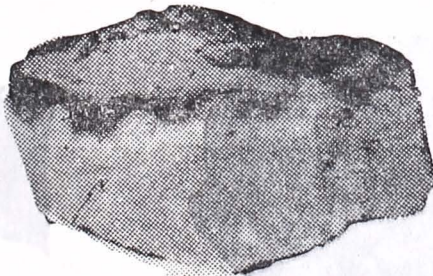
6

7

8

9

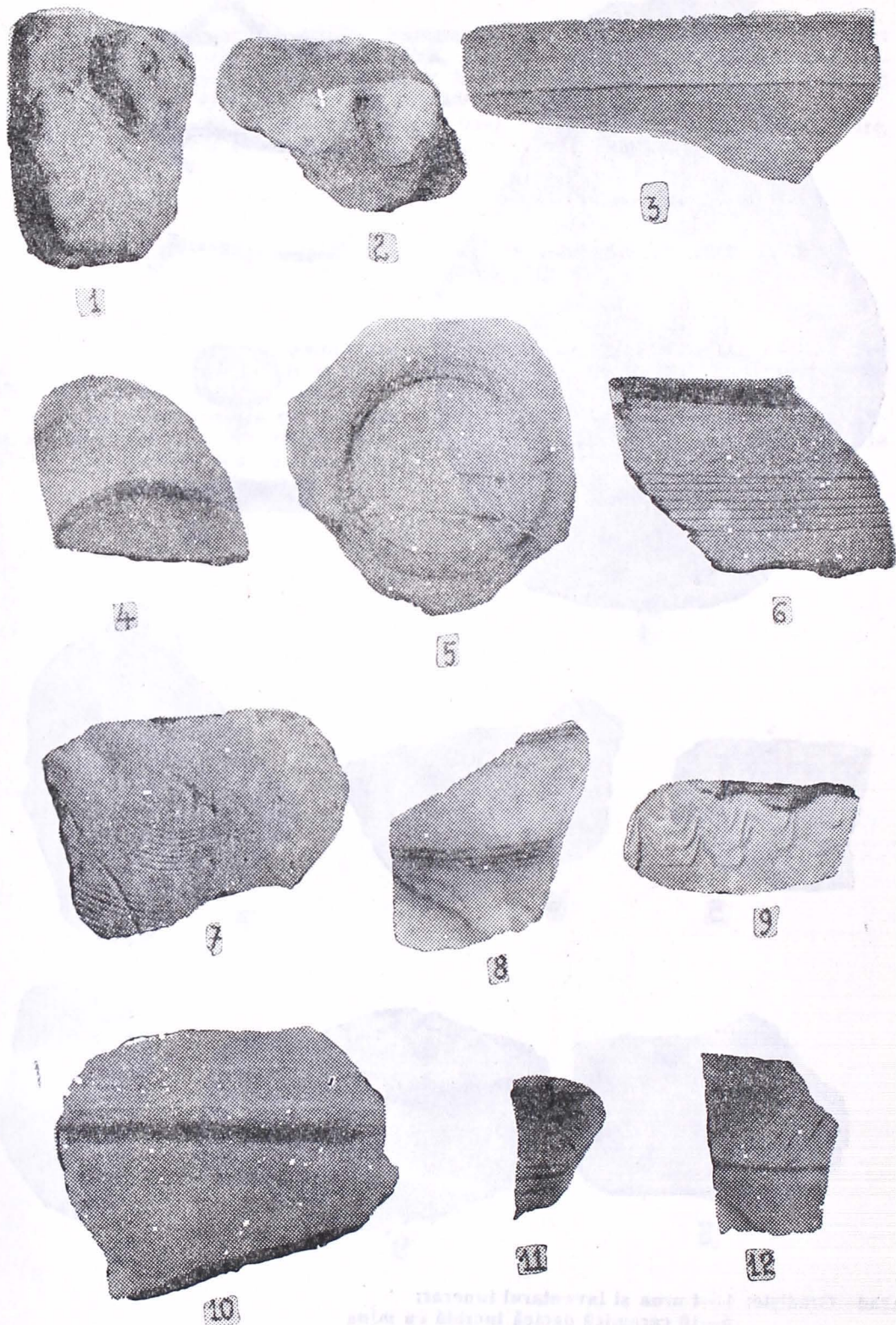
10

Arad—Grădiște: 1—4 urna și inventarul funerar;

5—10 ceramică dacică lucrată cu mâna

PLANȘA II

Arad—Grădiște: 1—2 ceramică dacică lucrată cu mina;
3—12 ceramică dacică lucrată la roată.

ISTORIE

HĂLMAGIU, UN SAT MEDIEVAL DIN ȚARA CRIȘULUI ALB (SECOLELE XIV—XV). CONSIDERAȚII ISTORICE

de

VICTOR ESKENASY

Cercetări de teren efectuate pe cursul superior al Crișului Alb au semnalat prezența unor monumente medievale aflate în comuna Hălmagiu și împrejurimile ei¹. Între acestea se găsesc două biserici datate în secolele XIV—XV și unele ruine pe locul fostei curți domeniiale, presupuse a aparține vechii fortificații a localității². Hălmagiul a revenit astfel după o perioadă mai îndelungată de timp în discuția istoriografică.

Istoria satelor medievale, nuclee primare ale oricăror constituiri sociale și politice, a avut, în general, o reflectare restrânsă în studiile istorice³. Abia cercetări mai recente au repus în prim plan rolul satului medieval. Locul aparte pe care-l ocupă Hălmagiul, ca una dintre permanentele regiunii istorice situate pe cursul superior al Crișului Alb, ca și mențiunile și apelările frecvente care s-au făcut și se fac în legătură cu participarea sa la evenimentele zonei, justifică o reluare a cercetărilor legate de el și de regiunea căreia îi aparține istoric.

Despre Hălmagiu s-a scris critic din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. După prezentarea sumară făcută satului într-una din lucrările lui F. Pesty⁴, așezarea a fost inclusă cu date mai complete în monografia vechiului comitat Arad, elaborată de Sandor Márki⁵. Se semnalau cu acea ocazie elemente pentru o istorie îndelungată în timp și cu puncte de interes deosebit. Datele furnizate au stat la baza unei monografii mai recente, restrânsă ca informație la zona depresionară a Hălmagiului⁶. Traian Mager reconstitua în 1938 la nivelul cercetării contemporane lui, o situație de fapt, a ceea ce, în anii din urmă, a devenit un studiu curent și anume o „țară” românească tipică. Comparativ cu stadiul anterior, se cunoșteau atunci numai datele noi oferite de cercetările de teren care au pus în lumină monumentele de la Ribița și Crișcior⁷.

Mager sugera, măcar în intenții, prin ținutul Hălmagiului imaginea unui nucleu de viață medievală timpurie românească avînd de regulă drept cadru, o unitate naturală de tipul văii sau al depresiunii intramontane⁸. Dacă lucrările apărute între timp au verificat cu succes metodologia unei

atari cercetări, rezultatele care sînt de așteptat se nasc într-un ritm mai lent, îngreuiate de dispersarea și insuficiența precizie a unor surse istorice. Sub rezerva unor astfel de dificultăți, Hălmașiul și regiunea căruia i se subscrie în secolele al XIV-lea și al XV-lea poate deveni prilej de meditație și eventual reușită pentru un pas înainte în cercetare. În ciuda datelor puține și relativ tîrzii din izvoarele scrise, Țara Crișului Alb oferă premisele unei reale apropieri de modelul sugerat de cercetări ale unor forme și cadre istorice transilvănene, paralele⁹.

Este necesar să se delimiteze de la bun început aria geografică în care se încadrează considerațiile de față. Am convenit a numi, după o denumire mai veche, Țara Crișului Alb, o regiune care geografic cuprinde depresiunile intramontane aflate în bazinul superior al Crișului Alb, de la izvoare pînă la ieșirea sa în cîmpie. Zona cuprinde un șir de depresiuni între care locul central îl ocupă aceea a Hălmașiului.

Țara Crișului Alb este delimitată natural spre răsărit de ultimele culmi muntoase ale munților Bihorului, spre nord-vest de munții Codru Moma, iar spre sud de munții Zărândului. Închisă între acești munți, regiunea este accesibilă, în principal, pe două căi. Dinspre sud pasul Vălișoarei leagă Țara Crișului Alb de valea mijlocie a Mureșului. O a doua cale de acces urcă dinspre vest pe firul Crișului Alb, deschizînd întii trecerea în depresiunea care alcătuia în evul mediu ținutul Căpîlnei, iar apoi printr-o a doua strîmtoare prin pasul de la Virfurile (Ciuci), spre inima Țării Crișului Alb, Hălmașiul.

Există și o motivare istorică strictă care îndeamnă la această delimitare. La sfîrșitul secolului al IX-lea, Țara Crișului Alb făcea parte din formațiunea prestatală a lui Menumorut, care îngloba întreaga regiune a Crișurilor. Ideea creării unei unități administrative teritoriale aparte, sub numele de Zărând, apare la începutul secolului al X-lea, însă este puțin probabil ca aceasta să fi inclus zona greu accesibilă a bazinului superior al Crișului Alb¹⁰. Așa se explică legăturile constatate mai tîrziu, în secolul al XIV-lea, între cnezatele din Țara Crișului Alb și acelea aflate pe Crișul Negru¹¹.

Cadrul natural al acestei țări românești a favorizat în primele secole de istorie medievală transilvăneană, desfășurări asemănătoare și altor zone, concretizate prin crearea și dezvoltarea unor concentrări social-politice de tipul cnezatelor și al voievodatelor. Închiderea regiunii între munții Metalici și cei ai Bihorului a permis conservarea mai îndelungată a acestor forme în ciuda expansiunii feudalismului maghiar.

Situat într-un punct relativ central, dominant, al zonei, Hălmașiul a devenit și punctul istoric de referință. Satul este așezat în centrul unei mici depresiuni intramontane, sprijinită spre răsărit de culmile deluroase a trei văi — a Sîrbilor, a Lunșoarei și a Băneștilor —, ale căror ape sînt colectate de valea principală a Hălmașiului. Acestei subzone îi corespund spre nord alte două mici depresiuni situate pe văile Ciucilor și Aciuței, alcătuiind împreună cu depresiunea Hălmașiului, zona centrală a țării de pe Crișul Alb¹². Formînd o unitate teritorială întreaga zonă a avut drept caracteristică o evoluție comună, sesizabilă pe parcursul secolelor XIV—XV

și prelungită pînă la data căderii Ungariei sub dominația otomană, fapt care explică tratarea lor împreună.

Așezarea Hălmagiului, la care se va reveni mereu ca punct central al situației oferite de izvoare, așa cum apare astăzi, într-un loc relativ expus și ușor accesibil, pune problema constituirii sale ca sat, comparabil cu așezările aflate în imediata apropiere. Comparația este oricum solicitată de prezența apropiată a unui sat omonim, Hălmăgelul, aflat la numai doi kilometri depărtare, în amonte, pe valea bine apărată a Sirbilor¹³. Ca și alte sate situate pe cele trei văi convergente, acesta are o poziție incomparabil mai favorabilă, mai prielnică unei așezări, așa cum ne sint cunoscute acestea pentru secolele de început ale feudalismului românesc.

Dacă pînă la probe certe arheologice nu se pot da soluții finale, în documentele medievale lipsind diferențierea onomastică a celor două sate, rămîn în atenție cîteva observații de natură să intereseze.

Indiferent de data întemeierii așezării deschise a Hălmagiului, acesta exista cert în poziția actuală în secolul al XIV-lea, cînd apare drept centru al unui voievodat românesc, spre sfîrșitul aceluiași secol datîndu-se pe criterii stilistice și biserica veche a satului. Pe de altă parte se remarcă o relativ tîrzie menționare a satelor aflate pe văile care converg spre Hălmagiu și ale căror așezări, într-o epocă mai tîrzie, vor fi subordonate Hălmăgelului¹⁴. În sfîrșit, o ultimă constatare o oferă nota unui lexicon geografic transilvănean de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, care dă sinonim pentru Hălmagiu, denumirea de Hălmăgelul-Mare¹⁵.

Situați între aceste date incerte, dar nu esențiale pentru discuția asupra evoluției istorice a satelor, rămîne a fi prezentată, sub beneficiu de inventar, o informație, neconfirmată pînă acum arheologic sau documentar, despre o posibilă coborîre în timp a datei de existență a Hălmagiului. Sandor Márki amintea în monografia sa existența unei biserici bizantine, anterioare celei de secol XIV—XV autorul susținînd a fi văzut chiar ruine ale ei, cărora le dădea și dimensiunile¹⁶.

Tradiția unei „bisericuțe“ bizantine nu mai există astăzi în sat, însăși transmiterea știrii în epoca noastră pîrînd a fi de natură indirectă, prin intermediul celor care au citit monografia lui Márki. Locul intuit de săteni ca aparținînd bisericuței s-a dovedit a fi, în urma unui sondaj arheologic, o movilă artificială de creație recentă, din a doua jumătate a secolului trecut. Movila suprapune resturile slab conservate ale unor ziduri și încăperi dintr-o clădire, toate aparținînd probabil, după prime constatări, cetății sau mai exact castelului fortificat din secolul al XVI-lea¹⁷. Chiar dacă se exprimă îndoiala asupra autenticității relatărilor lui Márki, în sensul că acesta putea confunda ruinele menționate, existența unei a treia — și prima în timp — biserici în Hălmagiu, care ar data din primele secole ale evului mediu, nu ar fi o situație excepțională în Transilvania¹⁸.

Revenind, primele date certe asupra Hălmagiului și în general asupra așezărilor Țării Crișului Alb sînt din veacul al XIV-lea. Satul se afla printre acelea, puține la număr, a căror existență este atestată documentar în secolul numit, cu specificarea importantă că este unicul necatolic dintre ele, deci în întregime românesc. Alături de Hălmagiu, documentele mai

semnalează Almașul¹⁹ din ținutul Căpilnei aflat în secolul al XIV-lea în lista decimelor papale și Cîinelu de Sus²⁰, în prima jumătate a secolului, pe domeniul familiei maghiare Hermann. Este semnificativ de relevat poziția ultimelor două sate chiar la intrarea pe căile de acces în interiorul Țării Crișului Alb.

Un voievod al românilor din Hălmagiu (Bibarch, woyevoda olakorum de Holmad), este atestat în 1359 ca fiind implicat într-un conflict cu soția urbaniarului din Zlatna. Actul emis de cancelaria regelui Ludovic I se adresa capitolului bisericii transilvănene însărcinat să rezolve cazul²¹. Nu ne este cunoscută urmarea acestui conflict care se judeca, însă mențiunea are câteva implicații demne de subliniat. Faptele sînt destul de imprecise în raport cu alte regiuni transilvănene, în care feudalitatea românească începea în aceeași perioadă să capete un statut social în funcție de raporturile în care se afla cu regalitatea maghiară²².

În cazul Hălmagiului, aducerea unui feudal român în fața capitolului bisericii din Alba Iulia presupune măcar o recunoaștere tacită anterioară, despre care însă nu ni s-au păstrat relații. În al doilea rînd, numele voievodului, cu răspîndire rară în onomastică²³, Bybarch, poate de rezonanță turanică²⁴, sugerează o situație mai timpurie, cu similitudini față de ceea ce Nicolae Iorga numise simbioza româno-cumană. Numele de acest gen nu constituiau o excepție, ele existînd pînă în epocă tîrzie. În urbaniul Șiriei din 1525, apare alături de un Coman, chiar o familie cu numele voievodului din secolul al XVI-lea, a lui Petre Bibarzh, trăind nu departe de Hălmagiu, la Blăjeni (Blasan Falwa)²⁴. Faptul nu ar fi ieșit din comun, cunoscută fiind activitatea depusă de Ladislau al IV-lea Cumanul de a dispersa grupările cumane pătrunse în Transilvania spre mijlocul secolului al XIII-lea și ulterior, pentru a le stabili și sedentariza. Între regiunile care au fost angajate în această acțiune se afla și bazinul Crișurilor, depresiuni în rîndul cărora intra firește în discuție și Țara Crișului Alb²⁵. O colaborare ca atare este de presupus, la structurile de veche tradiție autohtonă, adăogîndu-se acest element nou.

În cadrul raporturilor între satele din Țara Crișului Alb și domeniul regal maghiar în organizare în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, par să fie existat o serie de delimitări treptate, în final autoritatea domeniială acoperind întreaga arie în discuție.

Documentar, la sfîrșitul secolului al XIV-lea erau menționate în Țara Crișului Alb, cinci districte românești. Hălmagiu, la care se adăogau Ciuci (Virîturile), Căpilna, Arăneag și Cladova — enumerate de la est spre vest — împreună cu exploatarea de aur de la Baia de Criș, constituită deja în domeniu feudal aparte, erau donate în 1390 de către Sigismund de Luxemburg ca partinente ale cetății Șiria, comitelui de Timiș, Ladislau Sarow²⁶.

Data la care Hălmagiu este inclus în cadrul domeniului regal transformat în domeniu cetății Șiria este dificil de precizat, dar se poate restrînge în timp la secolul al XIV-lea, ca urmare a noii organizări datorate măsurilor angevinilor.

În 1331 Țiria era amintită pentru prima dată drept oastru regal. În urma morții castelanului cetății, atribuțiile acestuia au fost preluate de un anume magistru Anton, care preia cu această ocazie și funcția de comite al Zarandului. La acea dată posesiunile numite ale Țiriei se găseau circumscrie îndeaproape cetății, limitându-se la cîteva sate, pe un afluent al Crișului Alb, Cigherul. Doar două dintre așezările menționate cu acest prilej, Gațsa și Mișca, reapar în documentele secolului al XV-lea²⁷.

Este de presupus că după această dată satele Țării Crișului Alb evoluează în sensul constatat și pentru alte regiuni transilvănene, făcînd posibilă încercarea din 1390, mai sus amintită, de a dona întregul domeniu unui feudal maghiar. Dania nu a devenit efectivă deoarece un an mai tîrziu, domeniul Țiria se regăsește în documente într-o dispută între rege și nobilii săi, în urma căreia s-a hotărît ca domeniul să rămîna sub autoritate regală. În consecință, comitelui de Timiș i se dădea în 1391, în cadrul unui schimb, cetatea Ujvár cu domeniul înconjurător din comitatul Vas²⁸.

De-a lungul secolului al XIV-lea, aria satelor conduse de cnezii s-a restrîns treptat, feudalitatea românească asimilîndu-se unui statut ce viza subordonarea autorității inițiale, străvechi românești, aceleia mai recente maghiare, cu care a venit în contact nemijlocit și ale cărei presiuni le-a suportat continuu. Acest transfer lent de autoritate a fost marcat pe plan administrativ prin crearea districtelor românești, formă organizatorică care se suprapunea în fapt pe cea reală constituită de cnezatele și voievodatele locale²⁹. În măsura în care cnezii sau voievozii au fost atrași spre a colabora, intrînd în categoria „familiarilor“ castelanului cetății Țiria, ei au fost întăriți în posesiunile lor, unii ajuîngînd să cumuleze funcții pe o zonă mai întinsă, așa cum va fi cazul familiei voievodale Moga.

Primii despre care avem știri în acest sens sînt cnezii din Crișcior, Bîlea din Crișcior, fiul lui Boar, era întărit în 1404 în posesiunea unor sate din districtul Crișul Alb — ocazie cu care apare menționat pentru prima dată și districtul — între care Rișca³⁰, Sărățel și Zdrapți, pentru „meritele și serviciile“ aduse regelui Sigismund³¹.

În acești ani apare pentru prima dată și o familie Moga. Șerban, fiul lui Moga de Crișul Alb, se judeca în 1410 cu anume Bogdan în fața voievodului Petre și a adunării cnezilor din districtul Beiușului³². Despre o legătură a acestui Șerban Moga cu familia cu același nume, atestată documentar, spre mijlocul secolului la Hălmagiu, nu s-au păstrat știri.

Pentru secolul al XV-lea sursele devin mai bogate, domeniul Țiriei, în funcție de care apar toate satele Țării Crișului Alb, trecînd în diverse posesiuni, odată cu cetatea. Între 1439 și 1441, cetatea Țiria a fost centrul unor confruntări de interese, care au avut drept consecință confiscarea ei de către regele Albert, de la ultimul posesor, Gheorghe Brancovici. Cel care a preluat-o de drept a fost comitele Aradului, Ladislau Maroth³³.

Există incertitudini asupra deposedării efective a lui Brancovici, deoarece acesta dăruie cetatea în 1444 lui Iancu de Hunedoara³⁴. Cam în aceeași perioadă, Ladislau Maroth era amintit în funcția de castelan de Maroth, aflîndu-se însă la Baia de Criș³⁵.

În fiecare dintre donațiile amintite, satele regiunii apar enumerate toate, fără vreo ordine prioritară, fapt care ar putea ridica întrebarea într-un fel, asupra măsurii în care stucturile locale mai jucau vreun rol. Este de observat că în ultima donație, aceea din 1444, Hălmagiu, care se regăsește între districtele subordonate cetății, apare cu mențiune unei apartenențe din timpurile cele mai vechi.

La data donației, nouă era atestarea unui district al Ribiței, ceea ce confirma desăvârșirea procesului de asimilare organizatorică și probabil, implicit, marca o recunoaștere cu drept nobiliar a cnezilor locali³⁵. Până atunci singura știre despre existența satului a oferit-o pisană bisericii cneziale din sat în care este înscris anul 1417³⁷.

Important în același context este și menționarea expresă a românilor „castrensi”³⁶, dacă se ține seamă de conjunctura politică în care Iancu de Hunedoara primea în subordonare feudală directă și structurile cneziale din Țara Crișului Alb. Faptul se îmbină organic cu rolul atribuit regiunii în planurile de apărare, în caz de necesitate, a Transilvaniei³⁸. Cele trei sute de banderii pe care trebuia să le pună la dispoziție comitatul Zarandului, însumau practic numărul cel mai substanțial de oșteni oferit de comitatele din sud-vestul Transilvaniei, regiuni în care sub aspect organizatoric cnezatele românești ofereau efectivele preponderente³⁹. În rîndul celor înrolați de Iancu de Hunedoara trebuie să se fi aflat și cnezii din Țara Crișului Alb, un rol conducător revenind familiei voievodale Moga. Se poate estima că afirmarea sa a avut loc cu această ocazie, fapt care a permis ascensiunea în rîndul familiarilor lui Iancu de Hunedoara a voievodului și a fiilor săi.

Inițial poziția voievodului din Hălmagiu pare să fi fost asemănătoare cu aceea a altor voievozi locali, cărora li se adresau apeluri pentru rezolvarea unor probleme curente ale domeniului cetății. Astfel, în 1445 Ladislau Maroth se adresa „voievozilor noștri credincioși” (vaivodis nostris, nobis dilectis), Moga, Ladislau de Bolya, Ștefan de Birtin, Ioan de Fenywpataka, Ștefan și Ioan de Ribița, pentru pricini legate de un proces al iobagilor de pe domeniul Băii de Criș⁴⁰. Un an mai târziu, voievodul Moga se afla numit alături de oficialul castelului Maroth, într-o cerere în legătură cu activitatea monetariului din Sibiu, venit la Baia de Criș⁴¹.

Un moment deosebit îl reprezintă anul 1451, cînd Iancu de Hunedoara îl confirma pe voievodul Moga, împreună cu fiii săi Mihail și Sandrin⁴², în posesiunea voievodatelor Căpîlna, Hălmagiu și Băița. Este semnificativ că întărirea, care presupune în fapt un act de danie mai vechi, însemna totodată și concentrarea unei importante forțe militare. Aria geografică a posesiunii lui Moga cuprindea peste 120 de sate⁴³, depășind ca întindere Țara Crișului Alb în sensul restrictiv, alăturîndu-i-se acum și voievodatul Băiței axat pe valea unui afluent al Mureșului. Practic această reinvestire a voievodului premergea ca moment efortul de vîrf sub aspect militar, al acțiunii antiotomane a lui Iancu de Hunedoara.

Data menționată reprezintă și punctul de extindere maximă a cunoștințelor actuale asupra situației Țării Crișului Alb. Documentele secolului al XV-lea nu oferă mai mult pentru estimarea gradului de comple-

xitate a organizării voievodale, a relațiilor de structură în interiorul ei și a măsurii în care ea reflectă o situație de fapt, în mod cert mult mai veche.

Totuși elemente pentru o reconsiderare sumară a situației există și se datorează publicării în anii din urmă a urbariului domeniului Șiriei din anul 1525⁴⁴.

Spre deosebire de documentele cunoscute din secolul al XV-lea, satele se găsesc încadrate în urbariu după pertinențele cărora le sînt subordonate. Cele 120 sate ale domeniului regal sînt cuprinse în două mari subdiviziuni domeniiale, lăsînd deschisă posibilitatea unor analogii cu situații din secolul anterior.

Prima subdiviziune o constituie pertinența de Baia de Criș, care cuprinde alături de satele apropiate, subordonate direct, două voievodate, aflate în urbariu sub genericul „voievodatul mare și cel mic al lui Ștefan Moga“. Urbariul face distincție între cele două formațiuni, menționînd în final că unul din voievodate se afla sub conducerea voievodului Botha, probabil subordonat lui Ștefan Moga.

Cu prilejul acesta apare posibilitatea de a delimita teritorial autoritatea mai veche a voievozilor, așa cum trebuie să fi fost în secolele XIV—XV. Familii cu numele voievodului Bota apar astfel în satele care se grupează în jurul Băiței și ca atare este de presupus că formațiunea respectivă îi aparține într-o epocă anterioară⁴⁵ în timp ce familiile cu numele Moga sînt grupate într-o zonă mai la nord⁴⁶.

A doua mare subdiviziune a domeniului se suprapunea ținutului Căpilnei, care includea la rîndul său două voievodate, geografic corespunzînd ultimelor depresiuni intramontane de pe Crișul Alb. Conducătorii ultimelor două voievodate nu sînt menționați⁴⁷.

Mențiunile sînt deosebit de interesante în măsura în care realitățile cunoscute la începutul secolului al XVI-lea pot fi proiectate peste cunoștințele mai sumare ale secolelor anterioare. Faptul că proiectarea în timp are un grad ridicat de versimilitate o arată dispunerea pe o hartă a satelor cunoscute și menționate, aparent fără o ordine oarecare, în documentele secolului al XV-lea, ele concentrîndu-se în acest caz, semnificativ, în jurul cîtorva centre, cum sînt Căpilna, Hălmagiu, Vîrfurile sau Baia de Criș (vezi anexele I și II). În fond, grupările sînt în jurul centrelor care la sfîrșitul secolului al XIV-lea dădeau numele „districtelor“ românești din cuprinsul domeniului regal.

Proiecția de hartă pentru satele ordonat enumerate la 1525 nu mai corespunde decît parțial împărțirilor menționate în subsidiar în urbariu (vezi harta). De această dată faptul punctează, pe de o parte, o situație tradițional păstrată în conștiința autorilor urbariului și, pe de alta, consemnează un proces firesc de disoluție a organizărilor cneziale primare, în condițiile dezvoltării domeniului feudal complex.

În cadrul acestui ultim proces se constată dispariția a numeroase așezări din secolul al XV-lea, în special în ținutul Căpilnei, paralel cu apariția altora⁴⁸. Dispunerea lor nu mai prezintă aceeași concentrare pe hartă în timp ce în urbariu se reflectă concomitent dispersarea mai mare a familiei-

lor care, din satele de origine, ajung prin înrudiri sau deplasări, la distanțe relativ mari de punctul de plecare. Exemplul cel mai concludent îl oferă însăși familia Moga, care are ramificații în întreaga regiune⁴⁹.

În sfârșit, poate cel mai semnificativ fapt îl constituie menționarea numeroșilor cnezi și crainici, care apar în fiecare sat mai mare — și sînt peste douăzeci numiți în urbariu —, uneori mai mulți și din familii diferite în același sat⁵⁰.

Dispersarea accentuată a satelor și oamenilor constatată în datele urbariului nu trebuie considerată neapărat ca o caracteristică a începutului de secol XVI. Mai curînd eliberarea din tensiunile politice ale epocii lui Iancu de Hunedoara par să fi coincis cu începuturile procesului. Trecerea domeniului Șiriei în posesiunea familiei Bathory în 1464⁵¹, lipsa unor solicitări de ordin extern mai pronunțat care să impună o coeziune și o autoritate sporită a cnezilor asupra satelor pe care le conduceau, au favorizat probabil reducerea treptată a rolului unităților organizatorice, pe care, în fond, le reprezentau cnezatele secolului al XV-lea.

Paralel au sporit răspunderile și îndatoririle individuale ale sătenilor în cadrul sarcinilor impuse de domeniu. Una dintre îndatoririle cnezilor în timp de pace a constituit-o tocmai asigurarea bunei desfășurări a prestării obligațiilor cerute de domeniu⁵². De altfel, o expresie a desfășurării acestui proces o exemplifică, spre sfârșitul secolului al XV-lea, prezența unor cnezi și voievozi români, asimilați în drepturi micii nobilimi, între cei care depun mărturie într-o scrisoare trimisă de adunarea comitatului Arad regelui Vladislav⁵³. La data emiterii documentului (1494), un membru al familiei Moga, Ladislau, ajunsese în funcția de provisor al domeniului cetății Șiria⁵⁴.

Faptul ar putea explica lipsa Hălmaგიului între așezările enumerate în urbariu. Familia voievodală Moga încetează de altfel a mai fi menționată în legătură cu Hălmaგიul⁵⁵. Includerea satului în posesiunea unei familii nobiliare maghiare este foarte probabilă, acesteia aparținîndu-i castelul fortificat cu ziduri și șanțuri semnalat în centrul satului⁵⁶.

Întrebării dacă acesta suprapunea reședința voievodală din Hălmaგიu, sau dacă aceasta se afla în altă parte, numai cercetări arheologice care să continue sondajul început în 1974, i-ar putea da răspuns.

Aceleași familii ar putea să-i fie atribuită și încercarea de construire a unei biserici catolice în imediata vecinătate a satului actual⁵⁷. În condițiile nesigure ale secolului al XVI-lea, cînd Hălmaგიul ajunge o localitate apropiată de hotarul voievodatului și apoi a principatului Transilvaniei, mereu sub amenințarea incursiunilor otomane⁵⁸, relațiile și legăturile anterioare stabilite cu zonele învecinate au căpătat alte aspecte, considerabil schimbate față de perioada organizării voievodale⁵⁹.

Situația Hălmaგიului și rolul jucat de așezare și de castelul fortificat în ansamblul ținutului în secolul al XVI-lea poartă amprenta unor condiționări noi istorice și ca atare ele nu mai fac obiectul considerațiilor de față, necesitînd o tratare aparte într-un studiu viitor.

- ¹ Cercetări inițiate de Centrul de Studii și Cercetări de Istorie și Teorie Militară în colaborare cu Institutul de Arheologie din București, în primăvara anului 1973.
- ² Sondaje arheologice a întreprins în vara anului 1973 Dan Căpățină, cercetător la CSCITM, la biserica din deal („La criptă”) și în centrul satului, pe locul vechii fortificații din secolul al XVI-lea. În 1974, cercetările au fost reluate cu prilejul lucrărilor de restaurare a bisericii din sat, inițiate de Direcția Monumentelor Istorice și de artă, de către un colectiv sub conducerea dr. Radu Popa.
- ³ Așa cum s-a observat recent la Conferința națională de Arheologie de la Suceava (mai 1974), lipsesc studii integrate care să epuizeze sub aspect istoric și arheologic problematica unui complex sătesc medieval.
- ⁴ Pesty Frigyes, *Magyarország helynevei történeli, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*, I, Budapest 1888, p. 28—129.
- ⁵ Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, I—II, Arad 1895 și idem, *Aradvármegye krónikája*, I, mss. la Biblioteca municipală din Arad.
- ⁶ Mager Traian, *Ținutul Hălmaგიului. Monografia. Cadru istoric*, I, Arad 1938.
- ⁷ Silviu Dragomir, *Vechi biserici din Zarand și ctitorii lor din secolele XIV și XV*, Cluj 1930 (extras din „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice pentru Transilvania pe anul 1929”).
- ⁸ Metodologie în general încetățenită în cercetarea secolelor XIII, XIV, expusă la Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București 1970, passim.
- ⁹ Datele despre Țara Crișului Alb în secolele amintite nu se rezumă doar la monografiile citate, informații nesistematizate cuprinzând și: Silviu Dragomir, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădene*, în „Transilvania”, XLVIII, 1917, 1—6, p. 12—33; N. Drăganu, *România în veacurile XI—XIV pe baza toponomiei și onomastice*, București 1933; Octavian Lupaș, *Voievozi și cnezi români în județul Arad*, Arad, 1941; S. Dragomir, S. Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu*, în „Acta Musei Napocensis”, 3, 1966, p. 173—181; idem, *Contribuții la istoria așezărilor românești din Munții Apuseni (secolele XIII—XIV) în „Cumidava” V*, 1968, p. 67—70.
- ¹⁰ György Györffy, *Az Árpád-kori magyarország történeli földrajza*, Budapest, 1966, p. 574. Anonimus vorbește de un prim comite al Zarandului în anul 907 (cf. *Gesta Hungarorum în Izvoarele istoriei românilor*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1974, I, p. 65), dar efectiv, în documente, comitatul apare abia în al doilea deceniu al secolului al XIII-lea; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, 1971, I, p. 134—135.
- ¹¹ Între altele vezi infra nota 32.
- ¹² O descriere sumară la Tr. Mager, *op. cit.*, p. 17.
- ¹³ Pentru succesiuni cronologice în întemeierile de sate omonime, vezi și Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 224—225.
- ¹⁴ Între satele care într-o epocă mai târzie au ținut de districtul Hălmaგიului, numai două, Tîrnovița și Sîrbi, sînt menționate în secolul al XVI-lea, la 1525, respectiv 1566. Luncoșoara (Voșdoci), Poenari și Țohești par a fi creații tîrzii de secolul XVIII (prima mențiune la 1760, cf. C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, p. 368 și II, p. 48 și 213). Oricum chiar primele sînt datate tîrziu în comparație cu Hălmaგიu și satele aferente lui (Bănești, Bodești, Ionești — 1445, Brusturi 1464, etc.), și par a fi emanații ale acestora din urmă, dintr-o fază în care dispersarea și circulația familiilor sătești devenise un fapt curent, poate și sub amenințarea permanentă otomană pentru zona aceasta, din prima jumătate a secolului al XVI-lea.
- ¹⁵ Lenk Ignaz von Treuenfeld, *Sibenbürgens geographisch, topographisch, statistisch Lexicon*, Viena 1839, II, p. 277 (Hălmaგი), III, p. 144 (Hălmaგიu).
- ¹⁶ Márki S., *Aradvármegye... története*, I, p. 129 și 433 apud O. Lupaș, *op. cit.*, p. 15 și Tr. Mager, *op. cit.*, I, p. 31 și 87—88. Márki ar fi văzut numai pietrele de fundație ale bisericii construite după un plan în cruce cu brațe egale, avînd lungimea de 27 metri, lățimea navei de 9 metri, zidurile avînd grosimea de 0,80 metri.

- ¹⁷ Sondajul arheologic inițiat de Dan Căpătină în 1973 a fost continuat de autor în vara anului 1974.
- ¹⁸ Monumente de rit ortodox sînt semnalate în literatură la Cenad — vezi întreaga discuție cu bibliografia la R. Teodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești* (secolele X—XIV), București 1974, p. 74—78, sau la Voievozi-Bihor, mănăstirea aflată pe un loc cu toponim asemănător; cf. R. Popa, *Valea Bistrei în secolele XIII—XIV. Cercetări documentare și arheologice în nordul Bihorului* în vol. *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea 1972, p. 215—219.
- ¹⁹ Almaș (jud. Arad), în secolul al XIV-lea lingă centrul voievodal al Căpîlnei; *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veacul XIV, III, p. 249—250. (în continuare DIR, C.).
- ²⁰ Căinelu de Sus (jud. Hunedoara), menționat la 1330; cf. *ibidem*, II, p. 316.
- ²¹ Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* II, Sibiu 1897, p. 572.
- ²² Pentru comparație vezi R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 208—214.,
- ²³ N. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București 1963, p. 422.
- ²⁴ Cf. D. Prodan, *Domeniul Șiriei la 1525*, Cluj 1962 (extras din „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, t. III 1960, p. 76).
- ²⁵ Potrivit înțelegerii încheiate în 1279; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, București 1887, I, 1, p. 426—429; *DIR, C.*, veacul XIII, II, p. 217—222.
- ²⁶ E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta 1941, p. 394—399. Ladislau, fiul lui Petru de Sarow, comitele de Timiș; este vorba de un singur personaj istoric „nu de două ca la S. Dragomir, S. Belu, *Contribuții... în loc. cit.*”, p. 68.
- ²⁷ *DIR, C.*, veacul XIV, III, p. 30—31.
- ²⁸ *Documenta Valachorum*, p. 405—407, la 31 iunie 1391.
- ²⁹ R. Popa, *op. cit.*, p. 208; *Istoria României*, București, 1962, II, p. 263.
- ³⁰ Satul a trecut mai tirziu în posesiunea Băii de Criș printr-un act din 1427 (Hurmuzaki, *Documente*, I, 2, p. 542—543), poate, rămîne de stabilit, în urma depoesdării ce ar fi urmat pedepsirii cnezului din Crișciur în 1415, amintită de N. Drăganu, *op. cit.*, p. 302, care trimite inexact la J. Kemény, *Über die ehemaligen Knesen und Knesiate der Walachen in Siebenbürgen*, în „Kurz Magazin”, II, 1846, Brașov, p. 125
- ³¹ Hurmuzaki, *Documente*, I, 2, p. 433—434. Sediul districtului Crișul Alb (Fejerkeres) era probabil la Crișciur, așa cum presupune N. Drăganu, *op. cit.*, p. 312. Pentru starea socială a familiei cneziale de aici, portretul votiv din biserica cnezială este deosebit de semnificativ; vezi Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București 1970. Danii și confirmări asemănătoare în esență primeau în același context și oserie de cnezi din Hateg (Hurmuzaki, *Documente*, I, 2, p. 428, 432, 433) și din Banat (*ibidem*, p. 436—437).
- ³² *ibidem*, p. 469.
- ³³ D. Prodan, *op. cit.*, p. 1.
- ³⁴ *Ibidem*.
- ³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, I, 2, p. 729.
- ³⁶ *Ibidem*, p. 698.
- ³⁷ S. Dragomir, *Vechi biserici...* p. 250.
- ³⁸ Prima mențiune pentru participarea românilor din Țara Crișului Alb în armata regală datează din anul 1362, cînd Ludovic I îl convoca pe Andrei, castelanul de Șiria „cum universis olachalis... tam peditibus, quam equilis...”; *Documenta Valachorum*, p. 162. Pentru secolul al XV-lea vezi Hurmuzaki, *Documente*, I, 2, p. 598. Asupra importanței steagurilor participante la oastea Transilvaniei vezi Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 256—258.
- ³⁹ Observații în legătură cu rolul militar al cnezilor în secolul al XIV-lea la R. Popa, *O spadă medievală din Valea Streiului și câteva considerații istorice legate de ea în „Sargetia”*, IX, Deva 1972, p. 82, 83, nota 9; vezi pentru contribuția cnezilor

transilvăneni în perioada discutată Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara* în „Studii, Cerc. Ist. Cluj” 1957, 8, nr. 1—4, p. 25—67.

⁴⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XV, 1, p. 33.

⁴¹ *Ibidem*, I, 2, p. 729.

⁴² Tr. Mager, *op. cit.*, I, anexa.

⁴³ Situația satelor în anexă I și II.

⁴⁴ D. Prodan, *op. cit.*

⁴⁵ Spre exemplu la Crăciunești, Ormindea, Călimănești, Trestia, Peștera; *ibidem*, p. 66—67. Vezi și harta.

⁴⁶ La Bulzești, unde sînt trei familii, sau la Brotuna; *ibidem*, p. 69, 78.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 100.

⁴⁸ Este posibil și firesc ca unele sate să se fi contopit sau să-și fi schimbat doar denumirea; Șt. Pascu, *Voevodatul Transilvaniei*, p. 224.

⁴⁹ Sînt menționate în urbariu la 1525 familiile din satele Brotuna, Bulzești, Căpilna. La fel este semnificativă menționarea a patru familii cu numele Halmagi (Balco, Nicolae. Stan și Simion) în Secașul de Jos în ținutul Căpilnei; cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 81.

⁵⁰ În legătură cu evoluția rolului cnezilor români transilvăneni pînă în secolul al XIV-lea suita de articole a Mariei Holban este absolut necesară de consultat. Vezi între altele: *Mărturii asupra rolului cnezilor pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea* în „SMIM”, II (1957), p. 407—420 sau *Variations historiques sur le probleme des cnezes de Transylvanie* în „Rev. roum. d'hist.”, IV, 1964, 5, p. 901—923. Despre rolul cnezilor în secolul al XIV-lea vezi: Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. LVI—LXXI.

⁵¹ D. Prodan, *op. cit.*, p. 2.

⁵² I. Pataki, *op. cit.*, p. LXIX.

⁵³ O. Lupeș, *op. cit.*, anexă. Între personajele amintite se aflau Ladislau voievod de Arăneag, Nicolae de Ribîța, Sandriu Bota (fiul lui Moga amintit în 1451?), Toma de Aciua, Dan cneaz de Căpilna, Ștefan cneaz de Buchavița, Stanislav cneaz de Șoimuș, etc.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ O familie cu acest nume reapare abia în 1651—1652, cînd un Gabriel Moga își zălogește unele pămînturi; Márki S., *op. cit.*, p. 204.

⁵⁶ În 1604 era familia Kasza, castelul fiind amintit atunci ca veche posesiune a lor; *ibidem*, p. 194 și Wolfgang de Bethlen, *Historia de rebus Transilvanicis*, Cibinii 1793, t. VI, p. 53.

⁵⁷ Aflată pe locul denumit de localnici „La criptă”, unde sondajul arheologic a fost efectuat de colegul Dan Căpătină, de unele dintre observațiile căruia ne-am folosit aici.

⁵⁸ Tr. Mager, *op. cit.*, p. 48—52.

⁵⁹ Interesant de observat și de studiat este menținerea vechii tradiții a organizării cneziale pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și mentalitățile locuitorilor din regiune derivate din situația aceasta. Date numeroase oferă în acest sens Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, Sibiu 1920—1930, vol. I—II.

MENȚIUNILE DOCUMENTARE ALE SATELOR DIN ȚARA CRIȘULUI ALB
I. Voievodatele lui Ștelan Moga și Bota *

Nr. crt.	Denumirea actuală	Denumirea în documente **	Situarea actuală	Secolele						Observații
				XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1.	Buldovin	Baldowin	jud. Hun.	--	--	--	--	1464	1525	
2.	Basarabița	Basarabicya	jud. Hun.	--	--	--	--	--	1525	Contopit Prăvăleni
3.	Bănești	Felsewbanya	jud. Arad	--	--	1441	1445	1451	--	1601
4.	Blăjeni	Blasan Falwa	jud. Hun.	--	1439	--	1445	--	1525	
5.	Bodești	Boğesth Falwa	jud. Hun.	--	--	--	--	--	1525	
6.	Brotuna	Brothona	jud. Hun.	--	1439	--	1445	--	1525	
7.	Buceș	Bwczez	jud. Hun.	--	1439	--	1445	--	1525	
8.	Pucurești	Bukuresth	jud. Hun.	--	1439	1441	1445	1464	1525	
9.	Bulzești	Bwlchesth	jud. Hun.	1368?	--	1441	1445	1464	1525	1386 cf. Doc. Val., nr. 297
10.	Căinelu de Sus	Kayneles'h	jud. Hun.	1330	1439	1441	1445	1464	1525	
11.	Căraciu	Karachfalwa	jud. Hun.	--	1439	1441	1445	--	1525	
12.	Ciungani	Cyonggan	jud. Hun.	--	--	--	--	--	1525	1760 la Suciul, I, 154
13.	Ciungul	Chiwngwl	jud. Hun.	--	--	--	--	--	1525	16 fam; Ztawar kenes
14.	Crăciunești	Karachon Falwa	jud. Hun.	--	1439	1441	1445	1464	1525	
15.	Crișan	Waka	jud. Hun.	--	1439	1441	1445	--	1525	
16.	Curechiu	Kaposztas Falwa	jud. Hun.	--	1439	1441	1445	--	1525	
17.	Dobroț	Dobroch	jud. Hun.	--	1439	1441	1445	1464	1525	
18.	Dragoțfalwa	Idem	dispărut	--	--	1441	1445	--	--	Pe lq. Baia de Criș
19.	Dumbrava	Cyewnfalwa	jud. Hun.	--	1439	1441	1445	1464	--	Reapare 1733; Suciul, I, 213.
20.	Dupăpiatră	Dupapiatra	jud. Hun.	--	--	--	--	--	1525	1839 la Suciul, I, 216
21.	Fenyewpatak	Idem	dispărut	--	1439	1441	1445	--	1599	Pe lângă Ribita

* Situația satelor este aceea menționată în urbariul domeniului cetății Șiria, la care s-au adăugat satele cunoscute din diploma de la 1445.

** De regulă, denumirea sub care apar satele la 1525.

1	2	3	4	5	6	7	8		
22. Grohot	Grohoth	jud. Hun.	—	—	—	—	1525	1733 la Suci, I, 271	
23. Hălmagiu	Halmaghfalwa	jud. Arad	1359	1439	1441	1445	1451	—	
24. Hărtăgani	Herchegan	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	—	1525	
25. Ionești	Iwanfalwa	jud. Arad	—	—	1441	1445	—	—	Reapare 1760, Suci, I, 310
26. Kelemenesth	Idem	dispărut	—	1439	1441	1445	—	1525	Pe lingă Crăciunești
27. Kemegeyech	Idem	dispărut	—	—	—	1445	—	—	Pe lingă Potinșani
28. Kewelesch	Idem	?	—	—	—	—	—	1525	?
29. Leasa	Lesza	jud. Arad	—	—	—	—	1477	—	Reapare 1760, Suci, I.
30. Leauț	Lawch	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	—	1525	—
31. Leșcioara	Liszcsora	jud. Arad	—	—	—	—	1477	—	Reapare 1760, Suci, I.
32. Luncoiu de Jos	Lonkwy	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	—	1525	—
33. Lunșoara	Lunxora	jud. Arad	—	—	—	—	—	1525	1760 la Suci, I, 368
34. Mihăileni	Mihal Falwa	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	1464	1525	—
35. Nașoiza	Nagoyafalwa	dispărut	—	1439	1441	1445	—	1525	Lingă Curechiu
36. Obișia	Wborsye	jud. Hun.	—	—	—	—	—	1525	1614 la Suci, II, 6
37. Ormindea	Ormynde	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	1464	1525	—
38. Orosfalwa	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	—	—	Pe lingă Dobroț
39. Peșterea	Pesther	jud. Hun.	—	—	—	—	—	1525	1534 la Suci, II, 36
40. Potinșan	Potinșan	jud. Hun.	—	—	1441	1445	—	1525	Înglobat Brad
41. Prăvăleni	Prewalyan	jud. Hun.	—	—	—	—	—	1525	1650 la Suci, II, 59
42. Rakos	Idem	dispărut	—	—	—	—	—	1525	Lingă Hărtăgani
43. Ribicioara	Ribicyor	jud. Hun.	—	—	1441	1445	—	1525	—
44. Ribița	Ribicha Mare	jud. Hun.	—	1417	1439	1445	—	1525	—
45. Rișca	Rychka	jud. Hun.	—	1427	1439	1445	—	1525	—
46. Rișculița	Rezkulicya	jud. Arad	—	—	—	—	—	1525	—
47. Ruđa	Rwđa	jud. Arad	—	1439	1441	1445	—	1525	Înglobat Brad
48. Stănija	Zthaniza	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	1464	1525	—
49. Stejărel	Scropha	jud. Hun.	—	1439	—	—	—	1525	—
50. Tîrnovița	Thernowicya	jud. Arad	—	—	—	—	—	1525	1760 la Suci, II, 198
51. Tisa	Tisza	jud. Arad	—	1439	—	—	1477	—	—
52. Tiulești	Kyofalwa	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8
53. Tomești	Thomesth	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	— 1525
54. Trestia	Tresthe	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	1464 1525
55. Țărmuri	Czermonfalwa	jud. Arad	—	1439	—	—	—
56. Țebea	Czebe	jud. Hun.	—	1439	1441	1445	— 1525
57. Valea Brad	Wala Brad	jud. Hun.	—	—	1441	1445	1464 1525
58. Valea Lungă	Walya Longa	jud. Hun.	—	—	—	—	1525
59. Valea Mare de Criș	Walya Mayr	jud. Hun.	—	1439	—	1445	1464 1525
60. Vața	Nagh Wacha	jud. Hun.	—	1439	1441	—	1464 1525
61. Uibărești falwa	Uj-Barfalwa	jud. Hun.	—	1439	1442	1445	— 1525
62. Wyfalw	Idem	dispărut	—	—	—	—	1477 1525
63. Zrapți	Zeropa	jud. Hun.	—	—	1441	1445	—

Reapare 1760, Suciu II, 211

1525 în dom. Baia de Criș

Cătun al Luncoiu de Jos 1913 la Suciu II, 229

Contopiț în Buteni sec. XVIII

MENȚIUNILE DOCUMENTARE ALE SATELOR DIN ȚARA CRIȘULUI ALB
II. Voievodatele din ținutul Căpîlna

Nr. crt.	Denumirea actuală	Denumirea în documente	Situarea actuală	Secolele						Observații
				XIV		XV		XVI		
1	2	3	4	5		6		7		8
1.	Almaș	Kiis Almaș Nagh Almaș	jud. Arad	1334	1439	—	—	—	1515/ 1525	Actual un singur sat
2.	Alsofalw	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	—	—	Lingă Dezna — Arad
3.	Avram Iancu	Achwa	jud. Arad	—	1439	1441	1445	1477	1534	
4.	Baleslh	Baylafalwa	dispărut	—	—	1441	1445	1464	1525	Lingă Iacobini; cf Suciu II, 295, dispăre după 1464
5.	Băltele	Balh	jud. Arad	—	—	1441	1445	—	1525	
6.	Bendefalwa	Idem	dispărut	—	—	—	—	1464	1525	În zona Gurahonț
7.	Boglezth	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	1464	1525	Pe lingă Secaş
8.	Bokorfalwa	Idem	dispărut	—	1439	—	1445	—	—	Pe lingă Joia Mare
9.	Bonțești	Boncza Falwa	jud. Arad	—	—	1441	1445	—	1525	
10.	Brusturi	Brosd	jud. Arad	—	—	—	—	1464	1525	
11.	Buciuva-Șoimuș	Bwchawa	jud. Arad	—	1439	—	1445	1464	1525	În sec. XV patru sate B., Ș., B. de Sus și B. de Jos
12.	Buciavița	Bwchawicha	dispărut	—	—	—	—	—	1525	Lingă Buciuva-Șoimuș?
13.	Criminaz	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	1473	—	La est de Iosășel — Arad
14.	Dragula Falwa	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	1464	1525	Pe lingă Almaș — Arad
15.	Ewrwenyes	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	—	—	Pe lingă Iacobini — Arad
16.	Finațe	Fonazfalwa	dispărut	—	—	—	—	1464	1525	Pe lingă Gurahonț
17.	Felsewhonth	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	—	—	Pe lingă Gurahonț
18.	Ferichora	Ferechfalwa	jud. Arad	—	—	1441	1445	—	1525	Contopit în Mustești — sec. XIX
19.	Fyzthetho	Tyztethew	dispărut	—	1439	1441	1445	1464	1525	Pe lingă Almaș

1	2	3	4	5	6	7	8			
20.	Gurahonț	Grohonch	jud. Arad	1386	1439	1441	1445	1464	1525	
21.	Hazyachfalwa	Idem	dispărut	—	1439	1441	1445	—	—	La sud de Gurahonț
22.	Hernecesth	Idem	dispărut	—	—	—	—	1464	1525	Pe lângă Mădrigești — Arad
23.	Honțisor	Huncissor	jud. Arad	—	—	1441	1445	1464	1525	Mihael Porkolab la 1525
24.	Jacobini	Zewdes	jud. Arad	—	1439	1441	1445	—	1525	
25.	Iliesth	Idem	?	—	—	—	—	—	1525	? 3 fam. Ilie: Ivan, Mihail și Stoica
26.	Jarozlo Falva	Idem	dispărut	—	1439	1441	1445	1464	1525	Pe lângă Secaciu; Mırcea cneaz
27.	Joia Mare	Kakoro	jud. Arad	—	1439	1441	1445	—	1525	
28.	Jugafalwa	Idem	dispărut	—	1439	1441	1445	—	—	Pe lângă Jacobini C. Ma- re și C. Mică în sec. XV,
29.	Kapolna	Idem	dispărut	—	1427	1441	1444	1464	1525	între Bonțești și Buciaava
30.	Keerfalwa	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	—	—	Lângă Secaș — Arad
31.	Kersefalwa	Idem	dispărut	—	1439	—	—	—	1525	Pe lângă Secaș — Arad
32.	Lazuri	Lazwrfalwa	jud. Arad	—	1427	—	1445	1464	1535	
33.	Lunka	Lonkaa	jud. Arad	—	1439	1441	1445	1464	1525	Contopit în Almaș
34.	Madyafifalwa	Idem	dispărut	—	—	1441	1445	—	—	Pe lângă Joia Mare
35.	Marafalwa	Idem	?	—	—	—	—	—	1525	Mora Vazika Kenez
36.	Mădrigești	Madersak	jud. Arad	—	—	1441	1445	1464	1525	
37.	Măgulicea	Magywrich	jud. Arad	—	1427	1441	1445	1477	—	
38.	Mozokesth	Idem	dispărut	—	—	—	—	—	1525	Fam. Mozoka; Mozesty? 1746 între Slatina de Criș și Buhani; Suciu II, 373
39.	Mustești	Muzta Falwa	jud. Arad	—	1439	—	—	1464	1525	
40.	Panusesth	Panussa	dispărut	—	—	1441	1445	—	1525	Pe lângă Buciaava — Șoimuș
41.	Pop-Istwan- falwa	Idem	dispărut	—	1439	—	1445	—	—	Pe lângă Gurahonț
42.	Plescuța	Pleszkucz	jud. Arad	—	1439	—	—	—	—	Reapare 1760—1762; Su- ciu, II, 46
43.	Pleșka	Idem	dispărut	—	1439	1441	1445	1464	1525	În apropiere de Almaș

1	2	3	4	5	6	7	8			
44.	Plopfalwa	Plop	jud. Arad	—	—	1441	1445	1464	1525	
45.	Pokafalwa	Idem	dispărut	—	1439	1441	1445	1464	1525	Pe lângă Gurahonț
46.	Potyzka Falwa	Idem	dispărut	—	1439	—	—	—	1525	Fam. Stan Bota; lângă Baia de Criș
47.	Rădești	Botyan Falwa	jud. Arad	—	1441	1445	—	—	1525	
48.	Rozthoka	Idem	dispărut	—	1439	1441	1445	—	1525	2 sate R. și R. de Sus pe lângă Almaș și Joiș Mare
49.	Saad	Sadlaka	dispărut	1371	—	—	—	—	1525	Poss. Real et Saadlaka în contibus Bihar et Zarand; Csanki, V, 743
50.	Saadisor	Idem	?	—	—	—	—	—	1525	Fam. Dalka, Sadissor, Bokor
51.	Secaş	Also Felse Zekas	jud. Arad	—	1439	1441	1445	1477	1525	În evul mediu S. de Sus și de Jos, a fam. Halpa- gy la 1525
52.	Șoimuș	Solmos	jud. Arad	—	1439	1441	—	—	1525	Contopit în Bucaya — Șoimuș
53.	Tryhwnch	Idem	?	—	—	—	—	—	1525	Fam. Ztrigan Petre, Toma, Toader
54.	Vîrfurile	Chycesth	jud. Arad	1390	1427	1439	1445	1494	1525	Sediu district
55.	Wazzwy Falwa	Oszojfalwa	dispărut	—	—	—	—	1464	1525	Pe lângă Secaş
56.	Wladesth	Idem	?	—	—	—	—	—	1525	6 fam. Vlad
57.	Zeresth	Idem	dispărut	—	—	—	—	1464	1525	Pe lângă Săturău Arad
58.	Zerpșor	Idem	dispărut	—	—	—	—	—	1525	Fam. Dengă, Mihul. Zerpeu lângă Dezna 1553 Suciu II, 434.

Résumé

Des recherches archéologiques effectuées en 1973—1974 dans le cadre d'une collaboration entre la Direction des Monuments Historiques, le Centre d'études et recherches d'histoire et de théorie militaire et le Musée départemental d'Arad, on mis en valeur l'existence d'un ancien centre historique roumain dans la village de Hălmațiu (département d'Arad). En partant de ces premiers résultats, les recherches documentaires ont été étendues sur toute l'aire géographique axée par le cours supérieur du Criș Alb.

La corroboration de données offertes par les sources des siècles XIII-e et XIV-e, avec celles provenant d'une document récemment publié, l'urbarium du domaine de la citadelle de Șiria du 1525, a mis en évidence une ancienne structure organisationnelle roumaine datant des premiers siècles du feudalisme roumain et formée d'une série de cnezats et de voievodats. A ses origines Pays du Criș Alb s'est détaché du Voievodat du Pays des Criș de Menumorut comme une unité historique séparée. Ultérieurement, elle a évolué au fur et à mesure du procès de croissance démographique sur les cours supérieur du Criș Alb, tout en se délimitant plusieurs unités sociales et politiques du type du cnezat et du voievodat.

Le point de convergence de ces unités a été constitué par le village de Hălmațiu situé dans la dépression centrale de la zone discutée. Autour de Hălmațiu gravitaient les voievodats et les cnezats résidents à Crișcior, Ribița, Ciuci (Virfurile) et Căpilna.

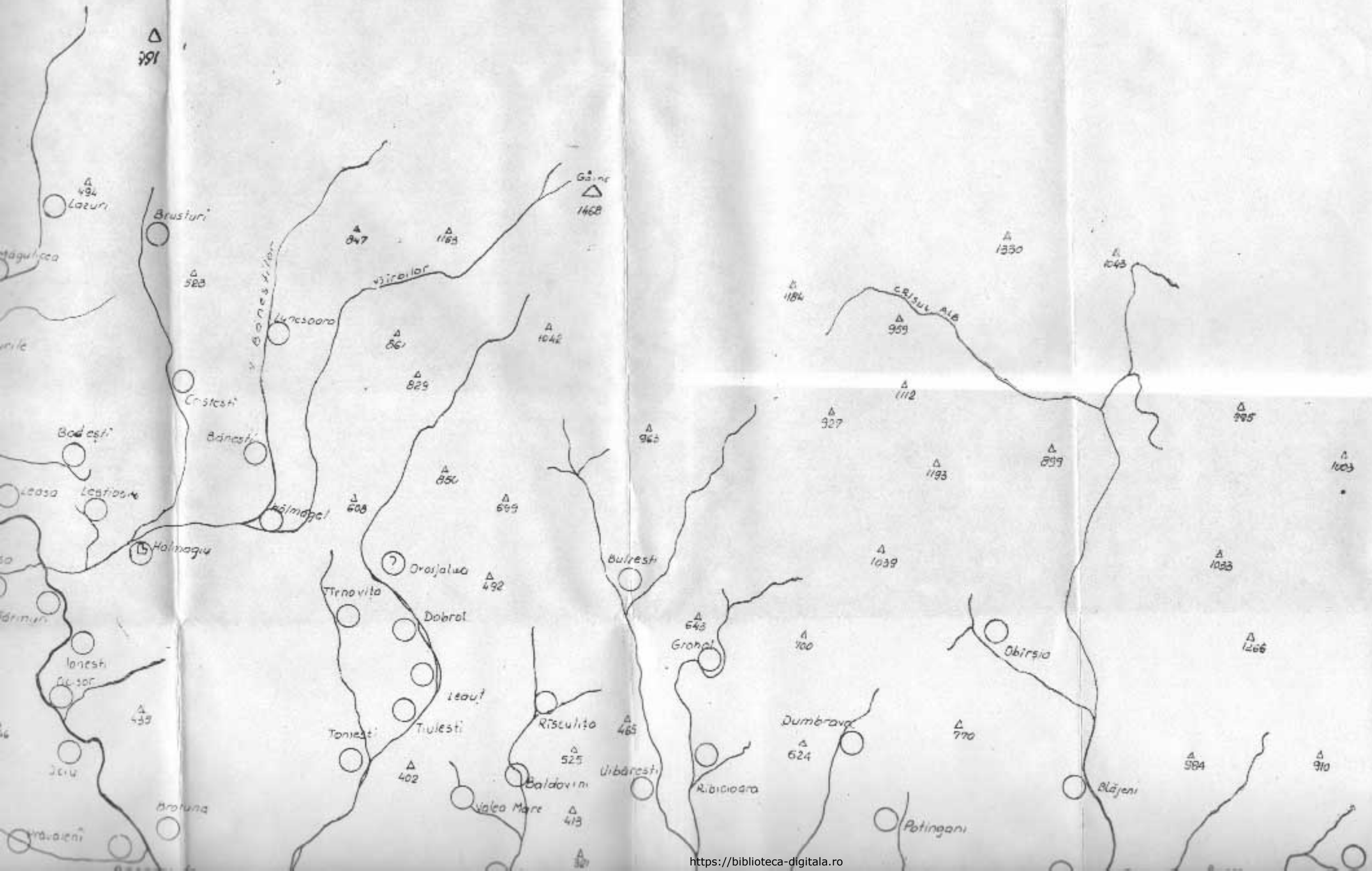
Le développement du féodalisme a imposé graduellement une nouvelle structure complexe du type doménial, qui s'est superposée sur les anciennes formes existantes. Le rôle des enèzes a été graduellement réduit à des attributifs économiques jusqu'à la deuxième moitié du XV-e siècle et au commencement du XVI-e.

Le XV-e siècle a marqué un grand développement de l'institution cneziale sur le plan militaire, dans les conditions imposées par la défense de la Transylvanie envers l'expansion ottomane. Dans le Pays du Criș Alb, la famille voievodale des Moga s'affirme sur cette voie en groupant autour d'elle la population d'approximativement 140 villages dans la lutte anti-ottomane conduite par Iancu de Hunedoara.

L'étude atteste encore une fois l'utilité de la méthode retrospective dans la recherche des „Pays“ (terrae) roumains du Moyen Âge, dans les conditions de l'insuffisance et la dispersion des sources historiques concernant le début du féodalisme roumain.

ȚARA CRISULUI ALB

SECOLELE XIV-XVI

ECOUL RĂZBOIULUI PENTRU INDEPENDENȚĂ DIN 1877—1878, ÎN PĂRȚILE ARADULUI

de

ALEXANDRU ROZ

În cadrul luptelor de secole, duse de poporul nostru pentru dreptate socială și libertate națională, un eveniment cu adincă semnificație și deosebite urmări, o verigă hotărîtoare în procesul de formare a României moderne, îl constituie războiul pentru cucerirea independenței de stat a României.

În condițiile dezvoltării economice, sociale și politice cunoscută de România după Unirea din 1859 și după reforma agrară din 1864, cucerirea independenței naționale devenise o necesitate obiectivă, întregul popor român, indiferent de clasele și păturile sociale, ori de grupările politice, fiind profund interesat în câștigarea ei. În felul acesta obținerea independenței în 1877 este rezultatul unei cerințe a întregii dezvoltări a poporului român, a maturizării în epoca modernă a unui lung proces istoric, o încununare a luptei eroice seculare pentru dezrobire națională. Ideea independenței naționale s-a afirmat ca o puternică forță motrice a dezvoltării societății noastre, concentrînd aspirațiile poporului, inspirînd și călăuzînd gîndirea și activitatea celor mai eminente personalități.

Cauza independenței patriei n-a fost îmbrățișată doar de populația din vechea Românie, ea a constituit o problemă a întregului popor român, fiind îmbrățișată cu același entuziasm și de românii din provinciile ce se găseau atunci sub dominație străină. Această solidaritate activă era determinată de dorința arzătoare a acestora de a se constitui un stat independent, în jurul căruia să se desăvîrșească apoi procesul de formare a statului național român. Printre aceste provincii „Războiul de independență purtat de România în 1877—78 a avut un puternic ecou în Transilvania, în rîndurile populației și în presa română¹. Pentru că în Transilvania lupta de eliberare socială și națională care devine „trăsătura de căpetenie a istoriei social-politice a Transilvaniei după 1867“, constituie în același timp „parte integrantă a luptei pentru realizarea deplinei unități naționale a poporului român².”

Atît de puternic se va manifesta solidaritatea națională în Transilvania și prin forme atît de superioare și active, încît „dacă cineva n-ar fi

cunoscut direct evenimentele din România, le putea intui cu cea mai mare exactitate urmărind starea de spirit și manifestațiile românilor din Transilvania⁴³.

Participarea activă a românilor transilvăneni la războiul „... neamului întreg, la care fiecare fiu al său trebuia să ia parte, oriunde s-ar afla, așa cum îl ajutau puterile⁴⁴ s-a făcut fie prin angajarea ca voluntari în armata română a unor ofițeri sau țărani, fie prin oferirea serviciilor lor către medici români și studenți în medicină din Transilvania veniți să slujească în unitățile sanitare românești ale războiului, fie „... printr-o acțiune solidară acasă... pentru ajutorarea ostașilor români în luptă⁴⁵. Ajutorarea ostașilor și răniților în luptă se făcea prin sume de bani, medicamente, bandaje, îmbrăcăminte,⁴⁶ iar la sate chiar și alimente, materialele fiind trimise în ... „cărute țărănești, încărcate cu lăzi pline“, iar „... uneori cu vagoanele în Țară!⁴⁷

În vederea unor asemenea acțiuni iau ființă comitetele de ajutorare, care prin intermediul presei publice apeluri mobilizatoare, cum este cazul celui din 17 mai 1877 al comitetului de doamne sibiene, unul dintre primele, publicat de Gazeta Transilvaniei din Brașov și de celelalte periodice ardelen. După ce aceste comitete sînt dizolvate de către guvernul maghiar, paralel cu o puternică reacție împotriva măsurii considerate printre altele antiumană, acțiunea va continua prin donații și inițiative individuale, presa publicînd și în acest sens apelurile cuvenite de data aceasta, luînd poziție chiar și publicațiile umoristice, cum era „Coșul Roșu“ care apărea la Brașov. Între altele, revista publică o poezie intitulată „La ucazul pentru dizolvarea comitetelor“, în care criticînd măsura privind desființarea comitetelor, arată: „Cînd românii din Carpați / Vrînd să facă pentru frați / Oarecare mici colecte, / Au pus și ei comitete, / Spaimă, frică, groază mare / S-a lătit peste hotare, / Că se face-o împărăție / Zisă Daco-Românie⁴⁸. Așa încît cu toate încercările guvernului maghiar, de a opri acțiunile menite să sprijine războiul pentru independență, ele vor continua cu și mai mult succes. Tot mai insistent și pe spații tot mai largi, foile care apăreau în Transilvania publicau număr de număr informații în legătură cu mersul războiului, însoțite de comentarii elogioase la adresa acțiunilor de luptă ale ostașilor români, publicîndu-se totodată liste întregi cu numele și felul donațiilor făcute de către românii transilvăneni, adresîndu-se în același timp, repetate și mobilizatoare apeluri la continuarea acțiunii prin colecte individuale. Așa este cazul celui „Apel la Români“ publicat la Brașov în 9 iunie 1877 și semnat de 18 persoane⁹ în care subliniîndu-se că „simțămîntul umanității“, „iubirea și legătura de sînge nu se dizolvă decît odată cu viața“, semnatarii „ca particulari“ vin „a apela pentru ajutorarea fraților noștri răniți în război, la toți acei în al căror piept bate o fierbinte inimă de Român...“¹⁰.

Ca urmare a unor asemenea apeluri acțiunea de ajutorare va continua pînă la încheierea păcii preliminară și va avea rezultate deosebite¹¹.

Războiul pentru independența de stat a României și acțiunile de sprijinire a acestei cauze au cunoscut, și în partea Aradului, un puternic ecou și o vie și activă adeziune în rîndurile populației, la fel ca în întreaga

Transilvanie. Aceasta cu atât mai mult cu cât terenul era foarte prielnic unei asemenea acțiuni de solidaritate națională, datorită asupririi sociale și naționale pe care o aveau de suportat românii din aceste părți în perioada premergătoare războiului, și care prezintă unele aspecte aparte în privința tendințelor de dominație a Imperiului și a luptei de eliberare a maselor populare.

După înfrângerea revoluției de la 1848—1849 din Transilvania, părțile Aradului au cunoscut întregul șir de măsuri luate de imperiul habsburgic și apoi de cel austro-ungar, începând cu ocuparea Aradului de către trupele imperiale, cu detașarea trupelor lui Avram Iancu și acțiunile de represalii și arestări a celor ce luptaseră în revoluției și continuând cu separarea administrativă din aceste părți, cu reintroducerea unui regim politic și mai reacționar ca înainte de revoluție, cu accentuarea exploatării sociale și a asupririi naționale, ceea ce a determinat o creștere a rezistenței și luptei maselor populare, iar în 1877 o entuziastă adeziune.

Din punct de vedere administrativ între 1849—1877 situația părților Aradului a fost în linii generale aceeași, teritoriul fiind însă organizat separat și în consecință românii din aceste locuri rămânând despărțiți între ei. Ținutul Hălmaგიului era inclus în principatul Transilvaniei, iar restul teritoriului — la fel cu Crișana și Maramureșul — era inclus în „părțile ungurene“. Acest teritoriu era repartizat circumscripției administrative Cradea, fiind împărțit în 7 plăși solgabirăești: orașul Arad și plășile Arad, Ineu, Buteni, Chișineu-Criș, Radna și Pincota. În 1861, după schimbarea regimului absolutist cu un regim mai liberal, în orașul Arad se înființează un provizorat cu un comisar regal¹².

Organizarea administrativă a ținutului Hălmaგიului este reglementată prin Patenta din 4 iunie 1854 dată de către ministerul de interne, justiție și finanțe. Conform prevederilor acestui act Ardealul se împărțea în 10 prefecturi, care erau în subordinea guvernatorului din Sibiu. Una dintre aceste prefecturi era cea a Orăștiei, cuprinzând 9 preturi, pe lângă Hălmaგიu mai figurând: Baia de Criș, Ilia, Soimoș, Deva, Hunedoara, Hațeg, Puiu și Orăștie¹³.

Paralel cu introducerea unor asemenea măsuri administrative, au fost luate și altele ca întărirea aparatului de constrângere, decretarea stării de asediu, reintroducerea cenzurii, iar ca limbă oficială, germana.

În aceste condiții succesele obținute de revoluționarii „moți și populația locală fără deosebire de naționalitate“ conduși de Avram Iancu, care în 80 de localități din părțile estice ale comitatului Arad au lichidat stăpânirea moșierimii și aparatul administrativ al comitatului au fost anulate, împotriva revoluției luându-se măsuri represive ce au culminat cu procesul de la Tribunalul din Arad, iar puterea de stat a fost încredințată nobilimii conservatoare maghiare¹⁴.

Urmarea a fost organizarea unor puternice acțiuni menite să ducă la obținerea de drepturi sociale și naționale.

Mari frământări au loc în rîndul țărănimii datorită nobilimii care făcea totul pentru a-și restabili proprietatea asupra pământurilor ocupate și folosite de țărani în timpul revoluției, pământuri răpite țăranilor în

deceniile premergătoare revoluției de către nobili. Cazul cel mai caracteristic este cel de la Panatul Nou¹⁵.

La Radna în 1850 frământările determinate de politica privind restabilirea proprietăților feudale erau pe punctul să ducă la izbucnirea unei răscoale, împiedicată doar de intervenția trupelor imperiale care ocupă în întregime cercul Radna¹⁶.

Frământări ale țăranilor au avut loc și datorită acțiunii autorităților și moșierilor de a opri folosirea liberă a pădurilor de către țărani, pe care aceștia le ocupaseră în timpul revoluției. Asemenea cazuri au avut loc la Pecica, Miniș, Păuliș, Ghioroc, Cuvin, Mișca, Zărand¹⁷.

O importantă mișcare a țăranilor a avut loc în anul 1863 în localitatea Drauț. La împărțirea pășunii, pînă atunci comună, o parte care trebuia să le revină țăranilor le este răpită de către moșier. Adresîndu-se justiției țăranii pierd procesul, de aceea se adresează printr-o jalbă direct împăratului, dar tot fără rezultat, întrucît ea a fost respinsă. Cînd s-a trecut la aplicarea măsurii nedrepte, izbunțește mișcarea țăranilor cu scopul de a împiedica răpirea pășunii. Intervine jandarmeria imperială care arestează capii mișcării. Țăranii se opun din nou, căutînd să elibereze pe cei arestați. Jandarmii răspund prin focuri de armă, căzînd morți și răniți din rîndul țăranilor¹⁸.

O altă cale de luptă a țăranimii era refuzul de a plăti dijmele față de moșieri și impozitele introduse de administrația imperială. În asemenea cazuri împotriva țăranilor erau folosite trupele imperiale. În 1850 țăranii din Mureșel refuză plata obligațiilor în bani și în natură. Se ajunge chiar la un proces, tribunalul condamnînd pe țărani la plata obligațiilor, ba chiar și a restanțelor, pentru îndeplinirea prevederii, folosindu-se intervenția armatei imperiale¹⁹. Asemenea cazuri au avut loc și în alte părți, în anul 1852 în comitatul Aradului folosindu-se intervenții militare în 21 comune²⁰.

Paralel cu lupta pe tărîm social, în părțile Aradului se desfășoară după 1849 importante acțiuni pentru drepturi naționale, ca și în întreaga Transilvanie, urmărindu-se pe lîngă obiective politice imediate „stăruitor, solidarizarea cu țelurile de unire națională”²¹. Că lucrurile se prezentau așa și în părțile Aradului o dovedesc rapoartele autorităților administrative, din comitat, cum este cel al comisarului imperial din Arad, din data de 13 decembrie 1852, în care se arată „...cine urmărește cu atenție vigilentă mișcările românilor de aici... vede că cei de aici cu Avram Iancu și cu cei din Țara Românească și a Moldovei sînt în contact pentru crearea, din nou, a unei țări Daco-Române...”²²

Printre obiectivele imediate se urmărea organizarea administrativă a românilor într-o singură regiune șinu separat regiunea Aradului de a Zărandului, numirea de funcționari români la comitat și în comune, reformă socială, îmbunătățirea condițiilor de viață ale învățătorilor, biserica națională²³.

În condițiile existente după înlocuirea regimului absolutist cu cel „liberal” acțiunile pentru drepturi naționale iau amploare și mai mare. Românii din Cîmpia Aradului reușesc ca în administrația locală să obțină 270 locuri din 660²⁴.

Totodată se luptă pentru ca limba română să devină limbă oficială în administrația comunelor. În septembrie 1861 decretează limba română ca limbă oficială, comunele: Simbăteni, Dieci, Curtici, Șiclău, Otlaca, Cuvin, Covăsinț,²⁵ Păulișul-Vechi²⁶ și altele. La fel procedează Șiria în octombrie 1861,²⁷ iar în 1862, conducerea comitatului Arad²⁸.

În anii următori, numărul comunelor care adoptă limba română sporște considerabil. Acest fapt se datora și succeselor obținute în urma luptei maselor populare, în privința alegerii și numirii în organele administrative, în special după 1864, a unor conducători români. În multe comune vechii notari comunali care nu știau limba română au fost înlocuiți²⁹.

Desigur că adoptarea de către dieta din Sibiu din iulie 1863 — „... în care românii trimit cel mai mare număr de deputați...“³⁰ a legilor potrivit cărora românii încetau a mai fi o națiune tolerată, recunoscându-se totodată egalitatea confesiunilor și introducându-se limba română în administrație, — „... drepturi pe care nu le vor mai avea niciodată sub stăpânirea împărătească“³¹ românii — era și urmarea unor asemenea acțiuni desfășurate și în alte părți ale Transilvaniei.

O acțiune importantă în acest timp se desfășoară în vederea culturizării poporului. Cu acest scop se înființează în 1862 la Arad „Asociațiunea națională arădeană pentru cultura poporului român“, care la scurt timp după înființarea sa reușește să treacă de 1500 membri³². Preocuparea intelectualilor din Transilvania pentru crearea unor asemenea asociații, nu era întâmplătoare. „Se credea că înfăptuirea unității culturale constituia etapa pregătitoare, neapărat necesară, în lupta pe care o ducea poporul nostru pentru desăvârșirea unității statului național român“³³.

Recunoașterea acestor drepturi românilor din Transilvania constituia pentru curtea de la Viena și o tactică, „... menită să ispitească pătura conducătoare transilvăneană să se desolidarizeze de proiectele «Daco-României»...“. În același timp însă, „... criza sistemului de guvernare habsburgic devenise evidentă“³⁴ și pentru a se salva curtea de la Viena adoptă în 1867 soluția pactului dualist, ceea ce făcea, așa cum spune Barițiu, ca în imperiul habsburgic să existe „... două popoare dominante și opt supuse ascultătoare, două limbi suverane și opt aruncate după ușă“³⁵.

În aceste condiții noi, se va intensifica și mai mult lupta românilor din părțile Aradului, nemulțumiți și ei atât de integrarea Transilvaniei la Ungaria, făcută fără consultarea poporului român, cât și de anularea legilor din 1863-1864, adoptate pe baza prevederilor Diplomei imperiale din octombrie 1860. Nemulțumirile sporesc în 1868 când parlamentul maghiar adoptă legea cu privire la naționalități care ștergea „... dintr-o singură trăsătură de condei, românii, sîrbii, croații, slovacii, rutenii și chiar germanii“³⁶. Legea prevedea existența în Ungaria a unei singure națiuni, cea maghiară „una și indivizibilă“, limba oficială a statului devenind cea maghiară. Folosirea limbilor naționalităților depindea de limitele pe care le îngăduia „... unitatea țării, de posibilitatea practică a guvernării și a administrației și întrucît o cere în mod necesar exercitarea punctuală a justiției“. Posibilitatea mai era „... condiționată de cererea a cel puțin 1/5

din membrii forului respectiv⁴⁶. Aceleași sînt normele și pentru folosirea limbii materne în administrația locală și în justiție, unde funcționarii respectivi erau „obligați” să asigure acest drept „după putință”⁴⁷.

Situația devine cu atît mai gravă, cu cît „Numirea funcționarilor și judecătorilor era astfel dirijată încît aceștia să nu cunoască sau să nu potă folosi față de cetățeni altă limbă decît maghiara. Chiar dacă ei făceau parte din rîndul naționalităților, erau numiți într-o regiune în care predomina limba maghiară, sau a altei națiuni decît cea căreia aparțineau”⁴⁸.

Rezultatele nu întîrzie să se vadă și în părțile Aradului. Limba română, limba majorității populației, este treptat înlocuită în administrație, iar funcționarii români, destituiți sau determinați să-și dea demisia. Este cazul notarului Ion Moldovan din Șiria distituit de comitat, sau al lui Filimon Nicolae, notar la Pecica, constrîns, în urma mizeriilor făcute, pînă la urmă să demisioneze⁴⁹.

Impotriva acestei stări de fapte vor lua atitudine deputații români din dietă, între care era și Sigismund Borlea (unchi al lui Slavici) ales la Hălmagiu, comitatul Zărand⁴⁰. O serie de comune, cum au fost Mîndruloc, Cicir, Cuvin, protestează împotriva interdicției folosirii limbii române, trimițînd cîte un apel, redactat în limba română, Ministerului de Interne de la Budapesta⁴¹.

Acțiunile pentru drepturi naționale se vor împleti cu lupta pentru drepturi sociale.

În 1869 și românii din părțile Aradului se alătură celor ce sprijineau țărani români din satul Tofalu, care în prag de iarnă sînt scoși de către „domnul de pămînt” Carol Apor din casele lor cu toții, printr-un proces aranjat, luîndu-le pămîntul pe care țărani îl reluseră în 1848. Sigismund Borlea, deputatul de Hălmagiu, lansează o listă de subscripție, iar printre cei care își dau contribuția sînt și intelectuali din Șiria⁴².

În 1873 are loc la Păuliș o revoltă a poporului — la care participă și Ioan Slavici — determinată pe lîngă nemulțumirile de ordin social, mai ales de cele de ordin național. Revolta a fost determinată în consecință mai ales de refuzul abuziv al notarului din Păuliș Bildhauer Adalbert, de a elibera acte în limba română. Locuitorii din Păuliș trimit o reclamație solgăbirăului din Radna, cerînd anchetă împotriva notarului. Ancheta are loc deabia după cinci săptămîni, la 13 februarie 1873. În ziua fixată pentru anchetă s-a prezentat la primărie mult popor și fără a mai aștepta rezultatul, prin strigăte și lovituri în ușa locuinței notarului, cer înlocuirea lui Bildhauer. Datorită amenințărilor notarul cu familia sa este nevoit să fugă din comună. Fuge la solgăbirăul din Radna de unde se întoarce secundat de comisarul de ordine, procedînd la înăbușirea mișcării și la arestarea unora dintre „rebeli”⁴³.

Într-o asemenea atmosferă și stare de fapte era firesc ca și în părțile Aradului, la fel ca și în întreaga Transilvanie, evenimentele din România să fie urmărite cu același viu și deosebit interes, de către românii asupriți din Imperiul austro-ungar și să se lege și ei, de cele mai importante speranțe de realizare a dorinței puternice de unire cu „țara” la fel ca toți românii transilvăneni.

Dintre aceste evenimente războiul pentru independență a constituit un prilej deosebit, găsind și în aceste părți un adânc ecou și o vie adeziune. Și aici, în acele „clipe grele pentru poporul român, sentimentele de solidaritate națională s-au ridicat mai presus de hotrele ce brăzdau vremelnicele pământuri românești“⁴⁴ cunoscând forme de manifestare superioare și active, pe măsura însemnătății evenimentului.

Ziarele și revistele transilvănene, care au îmbrățișat cu însuflețire cauza războiului și care zi de zi își informau cititorii asupra celor întâmplate pe câmpul de luptă și asupra atitudinii active față de acest eveniment a românilor aflați sub dominația Imperiului austro-ungar, erau răspândite și în părțile Aradului, fiind citite mai ales atunci cu un deosebit interes, pentru că și aici „cauza ostașului român...“ era considerată „...o cauză generală română, victoria lui...“ fiind apreciată drept a întregii națiuni, fie aceea risipită în oricare parte a lumii⁴⁵.

Între aceste publicații românești trebuie amintite în primul rând „Familia“, „Telegraful Român“ și „Gazeta Transilvaniei“.

„Familia“ foaie enciclopedică și beletristică cu ilustrațiuni, organul publicațiilor „Societății pentru fondul de teatru național“, care apărea la Budapesta sub redacția lui Iosif Vulcan, începând cu 8/20 mai 1877 deschide o rubrică specială destinată evenimentelor legate de lupta românilor intitulată „Cronica războiului“, în care așa după cum se arată de la început, se urmărește „Ca cititorii noștri să aibă informațiuni exacte despre cele ce petrec pe câmpul războiului...“ în care scop revista s-a îngrijit „...să aibă corespondenți din toate părțile“⁴⁶.

Apoi în numărul următor pe lângă celelalte informații privind mersul războiului dus împotriva Turciei, revista notează în primul rând că „Noutatea cea mai importantă pentru noi se rezumă în cuvintele: ROMANIA ȘI-A PROCLAMAT INDEPENDENȚA (subliniat în text) și totodată a declarat război Turciei“. Și tot în prima parte a „informațiilor“, este publicat procesul verbal de constituire, la Sibiu, a comitetului de ajutorare a ostașilor răniți și a „...familiilor celor căzuți în luptă“, având ca președinte pe Iudita Măcelariu, precum și apelul acestui comitet⁴⁷.

„Telegraful Român“, care apărea la Sibiu, deschide și el o rubrică specială intitulată la început „Teatrul războiului“, iar începând cu nr. 50 „Resbelul“, dând informații cât mai ample și mai diverse, publicând între versuri din Vasile Alecsandri și nuvela lui N. Gane „Andrei Florea Curcanul“⁴⁸.

În 17 mai publică apelul Iuditei Măcelariu, apoi apelul „Comitetului românilor din Brașov pentru ajutorarea soldaților răniți din România“⁴⁹, iar după desființarea comitetelor de către autorități „Apelul la români“ din 9 iunie 1877 al brașovenilor, prin care aceștia îndeamnă la continuarea acordării de sprijin prin acțiuni individuale⁵⁰.

La fel procedează „Gazeta Transilvaniei“, care apărea la Brașov, deschizând și ea o rubrică permanentă, publicând apelurile amintite și, împreună cu celelalte, ulterior și liste întregi cu donații și subscripții. La un moment dat publicațiile fac chiar mențiunea că spațiul nu le ajunge pentru a putea înregistra toate acțiunile⁵¹.

Alături de acestea presa arădeană participă și ea cu același interes și entuziasm⁵². Sînt înregistrate cu simpatie evenimentele privind mersul acțiunilor militare, sînt adresate apeluri către populație pentru sprijinirea războiului, sînt publicate liste cu cei care au sprijinit cu bani sau obiecte răniții.

Un asemenea apel publică în octombrie 1877 „Minte și inimă“, organ al reuniunii învățătorilor, care apărea la Arad. Apelul al cărui scop era deschiderea unei colecte „... de bani, scame, pînză, rufe, legături ș.a. în favoarea ostașilor răniți din România“, motiva în cuvinte calde necesitatea sprijinului deoarece războiul „... este unul dintre cele mai înverșunate „care“ a pretins mari jertfe de sînge și de la frații noștri din România... vitejia și bravura românilor recucerind și impresionînd eroismul străvechi ... iar numele de „român“ l-a răspîndit în Europa întregă și l-a înregistrat între popoarele eroice“. Apelul continuă arătînd că de vreme ce „... și noi purtăm numele de români“, ca și dînșii și încît sîntem frați cu ei...“ avem datoria de a contribui la „...“, ajutorarea și alinarea durerilor celor răniți și singerinzi pe cîmpul de război“ cu atît mai mult cu cît românii de aici „... totdeauna în toate cazurile... s-au ținut pas în pas cu confrății lor din patrie“⁵³.

La fel procedează „Biserica și școala“, foaie bisericească, scolastică, literară și economică, ce apărea săptămînal la Arad, care începînd din 3/15 aprilie 1877 publica aproape număr de număr informații privind războiul, apeluri pentru donații, liste cu donații⁵⁴ sau versuri ale lui Vasile Alecsandri inspirate de războiul din 1877/78⁵⁵.

Publicația arădeană înregistrează evenimentele încă de la început, consemnînd în 1/13 mai înființarea comitetului de ajutorare de la Iași și apelul acestuia,⁵⁶ iar în 15/27 mai înființarea comitetului de ajutorare de la Sibiu și apelul Iuditei Măcelariu — președinta comitetului⁵⁷.

În 5/17 iunie este publicat apelul din 24 mai al Ersiliei Sturza din Șepreus, intitulat „Adresa filantropică către Femeile române“.

Apelul la început evocă „... cruzimile ce au suferit strămoșii noștri...“ de la turci și împrejurările în care a izbucnit războiul pe care-l consideră „... luptă dreaptă, care este în interesul libertății omenеști, în interesul civilizației...“, arătînd că atunci cînd „... turcii au început a bombarda cetățile de lingă Dunăre ale României, ... tot românul cu suflet voinicesc a pus mîna pe armă și astăzi se luptă pe moarte sau viață alături cu rușii contra turcilor“.

Apoi subliniînd că „... Lupta o țin românii și noi sîntem române!...“ și că „... Aceste legături ne duc inimile la frații noștri în luptă dincolo de Carpați...“ și „... impun ficcării române adevărate a face sacrificii și oferte după putință, pentru ajutorarea bravilor ostași din România...“, face apel pentru „... oferte: în bani, în scame, fășii de pînză flanel și tifon nou...“, dîndu-se în același timp indicații cum să se facă scamele și fașele și unde să se trimită ofertele, care vor fi apoi expediate în România și totodată se va face „... socoată și mulțumită publică, în foile noastre de dîncoacia...“⁵⁸.

Apelurile sînt urmate de instrucțiuni privind „...prepararea bandajelor, scamelor etc“⁵⁹, pentru ca acțiunea să fie reușită pe deplin.

C altă problemă arădeană „Gura satului“⁶⁰, „jurnal glumeț, social politic-totu“, cum se considera⁶¹, dar care avea în primul rînd caracter satiric și umoristic, cu tot specificul ei îmbrățișează de la început cauza războiului pentru independența României.

În numărul din 15.27 mai 1877 gazeta după ce informa cititorii că „Doamnele române din Arad pînă acum în două rînduri se adunară spre a se consulta și constitui într-un comitet, pentru ajutorarea răniților români“. Motivînd de ce nu s-a constituit pînă la acea dată,⁶² apelează la donații individuale. Cine vrea să contribuiască cu bani, bandaje, scame, etc. pot să trimită ofertele lor la „Gura Satului“, căci „...prim-ministrul Ungariei numai oamenilor singuratici a permis a aduna astfel de ajutoare umanitare... ajutoarele intrate la „Gura Satului“ numai decît le înaintează la societatea română „Crucea Roșie“ în București și va face socoteală publică, despre tot ce va incurge în magazinul său“⁶³.

Urmarea acestor apeluri este cea fircască. S-au organizat comitete de ajutorare, s-au adunat bani, îmbrăcăminte și articole sanitare pentru ostașii români și pentru răniți și s-au prezentat voluntari pentru a lupta în armata română, sau medici care să activeze în serviciile sanitare ale armatei. Numărul și numele celor ce s-au încadrat ca voluntari în armata română din județul Arad în războiul din 1877—1878 nu poate fi stabilit exact, mai ales că cei mai mulți nu doreau să se cunoască o asemenea activitate, întrucît oficialitățile vremii o condamnau. Există însă dovezi certe că din județul Arad au participat voluntari și medici în războiul pentru independență. Se știe că au participat voluntari din localitățile Șiria și Toc⁶⁴. Amintirea unor asemenea voluntari este păstrată de tradiția populară la Curtici. În părțile estice ale județului este evocată de creația populară. În acest sens sînt semnificative următoarele două cîntece păstrate în localitatea Bonțești.

Trec românii Dunărea ⁶⁵

Trec românii Dunărea
Cu muscalii-alătura,
În țara bulgarului
Și înpoara *) turcului

Iară cei ce-acasă stau
Din suflet îi îndemnau,
Sub steag roșu de mătasă,
Bătuți**) nu veniți acasă

Frunză verde grîu frumos ⁶⁶

Frunză verde grîu frumos,
Rămii Ardeal sănătos
Rămii sănătoasă țară
Să ajung să te calc iară.

*) poară: împotriva

**) în sens de învinși

De pe mine mă-ngropa
Pe front în Bulgaria,
Clopotele să nu tragă
Ziua-ntreagă, noaptea-ntreagă.
Legenele numai vîntul
Cînd oi părăsi pămîntul.

Se cunoaște de asemenea cazul unui farmacist din valea Crișului Alb (A. Hențescu) care atunci cînd a izbucnit războiul de independență era asistent în farmacie și citind în presă că România intră în război, a plecat în România la 28 aprilie 1877 și s-a înscris ca soldat în batalionul al II-lea de vînători, luptînd în cadrul armatei române și fiind rănit la Grivița⁶⁷.

În timp ce voluntarii luptau pe front în cadrul armatei române, cei de acasă organizau acțiuni pentru strîngerea de alimente, sume de bani, obiecte pentru răniți, nu au putut stînjiți acțiunile nici măsurile luate de guvern prin care interzicea această activitate, nici campania violentă dusă de presa oficială șovină.

Dacă nu se vor continua într-un cadru atît de organizat cum se concepușe inițial, ele vor continua prin donații individuale și colecte, făcute însă cu aceeași energie și în același entuziasm, exprimîndu-se în continuare „...fără ocolișuri speranța că evenimentele ce se desfășurau vor duce la desăvîrșirea unității naționale”⁶⁸.

La Arad, unde la fel ca și în alte orașe ale Transilvaniei, față de succesele armatei române pe front au avut loc manifestații spontane de simpatie⁶⁹, se formează comitete pentru strîngerea banilor și obiectelor⁷⁰. După măsurile luate de guvern de interzicere a comitetelor, între cei care fac donații individuale din Arad sînt Zoe Mihalțan și Iudita Secula⁷¹. Apoi Gheorghe Purcariu face o colectă între intelectualii din oraș de 50 florini, 110 franci și 1 galben. Între donatori figurează: Dr. Ioan Pop, Nicolae Oncu, George Popa și Aurel Beleş, care donează cîte 20 franci fiecare⁷².

De asemenea revista „Gura Satului” în 31 ianuarie 1878, pentru a impulsiona donațiile în continuare arătate: „Colecta Gura-Satului pentru soldații români răniți în războiul româno-ruso-turc, cu totul pînă acum 103 fl., 50 cr. v.a., 50 franci în 3 napoleoni, 2 galbeni austrieci, 1 taler în argint, 654 kgr. scame, 8 cepti și 29 rifi pînză”⁷³.

Alături de Arad, apelurile făcute duc la acțiuni concrete într-o serie de localități din aceste părți.

Ca răspuns la apelul Iuditei Măcelariu, trimit „...Aloisia Sida și Sidonia Secoșianu din Șiria 670 kgr. scame”⁷⁴. Firește că o asemenea cantitate de scamă, nu putea fi decît rezultatul unei contribuții din partea mai multor locuitori. „Familia” menționează că Aloisia Sida și Sidonia Secoșianu au contribuit și cu bani și anume cu 2 fl. iar Alexandra Mocioni din Căpîlnaș cu 200 fl. specificîndu-se ca suma cuprinsă în cei 940 lei și 332 florini pe care i-a adunat de curînd Iudita Măcelariu din Sibiu⁷⁵. Apoi protopopul Gheorghe Vasilevici din Șiria face o colectă de 49,70 fl. și obiecte, între locuitorii Șiriei și ai Agrișului, dintre donatori majoritatea

fiind țărani, precum și 9 preoți din satele din jur⁷⁶. Care sînt satele nu se amintește decît în parte Cherechiu, Sinteia, Gașa, Măderat, Agriș, Drauț, la care desigur că trebuie adăugate localitățile Mîsca, Pincota și Arăneag, numărul lor neputînd fi stabilit precis, întrucît era posibil ca din unele sate să fi făcut doi preoți donații.

La Ususău, de asemenea ca urmare a apelului comitetului din Sibiu, se trimit de către Iuliana Lezarovici 650 kgr. scame și alte 650 kgr. scame de către Lucreția Nemeșiu⁷⁷. Firește că și în acest caz cantitatea de scame nu putea fi decît tot urmarea unei colecte.

Sume foarte frumoase s-au adunat apoi din Vărădia 68 florini și obiecte, precum și din Curtici, Macca, Nădlac și Căpîlnaș⁷⁸. Din Vărădia se mai menționează și suma de 165 franci trimisă în 7 iulie lui Diamandi Manole din Brașov, unde făcea aceasta colectă⁷⁹. La Macea s-au adunat și obiecte, astfel: „Domnișoara Ida Mladin din Macea 2 kgr. 69 dgr. scame, domnișoara Sofia Oprea din Macea 1 kgr, 5 dgr. scame, domnișoara Sidonia Oprea din Macea 96 dgr. scame⁸⁰.

„Pentru răniții din România s-a făcut o colectă și în comuna Siclău din comitatul Arad. Colecta s-a adunat prin doamna Eliza Balisiu, domnișoara Ecaterina Codreanu și domnul Nicolac Codreanu...“ suma totală care „... s-a și expediat principelui Ghica în București“ a fost de 33 florini, 60 cr. și 7½ kgr. scame, iar cele 45 persoane care au făcut donația sînt menționate nominal⁸¹.

În Buteni, pe lângă donațiile în obiecte, făcute de către 5 persoane, din care unul din Luguzău și alta din Prăjești, Emilia Gurban donează 12 florini⁸².

La Lipova face o colectă preoteasa Elena Țăranu între femeile din localitate, adunînd 38,20 fl. Tot aici face o colectă protopopul Ion Țăranu, care adună 65,10 florini⁸³. De asemenea învățătorul Dumitru Putici din Lipova face o colectă de obiecte cu ajutorul elevelor sale⁸⁴.

La Comlăuș 26 persoane au adunat suma de 38 florini. Între cele 26 persoane sînt arătați „... Constantin Popoviciu, parocu, Gavrilă Ardeleanu, notaru, Augustin Botiocu, învățător, Alessiu Popoviciu avocat...“ restul fiind menționați doar nominal, ceea ce denotă că erau țărani⁸⁵.

În comuna Pecica s-au adunat pentru ajutorarea soldaților și răniților români de către învățătorul Ioan Efticiu și comerciantul Florian Crișan, 102 florini, proveniți în majoritate de la țărani⁸⁶.

Țăranul Florea Ghergariu din Pilul Mare face o colectă de 20,40 fl⁸⁷. În Șeitin se face o colectă de către învățătorul Melentie Bota totalizînd 35,40 fl., suma fiind adunată de la învățători, preoți, funcționari și un număr mare de țărani⁸⁸.

La Nădab se face o colectă de 26 fl. 50 cr. de la 10 persoane și obiecte,⁸⁹ iar la Iosășei preotul Ioan Munteanu donează 1 florin, la fel ca preotul Ioan Nera din Hontîșor⁹⁰.

La Nadăș preotul Gherasim Lupea face o colectă de 12,52 florini⁹¹. La Pădurenii Gh. Nicolaevici face o colectă de 26 florini, iar la Vovodeni Moise Stela face o colectă de obiecte⁹².

De bună seamă că localitățile amintite nu epuizează lista comunelor și satelor în care s-au organizat acțiuni pentru ostașii români. A întocmi

lista precisă a tuturor acestor cazuri, ar fi, dacă nu imposibil, deosebit de dificil; și aceasta în primul rând pentru că nu a existat în acel timp preocuparea pentru o evidență exactă a celor ce au trimis ofrande. De asemenea pentru că mulți dintre cei care au făcut donații preferau să nu fie popularizați, cu atât mai mult cu cât oficialitatea ducea campanie împotriva unor asemenea acțiuni. Apoi mulți donatori sau comitete de ajutoare trimiteau ofrandele direct la București, fără a mai apela la presă pentru a fi consemnate cazurile. De altfel nu de dragul evidențelor și a popularității se făceau donațiile. Ele erau expresia intensificării eforturilor întregului nostru popor „... în vederea împlinirii marii sale năzuințe unirea tuturor românilor într-un singur stat național”⁹³.

Chiar în privința presei, trebuie reținut că aceasta nu înregistra faptele în intenția de a consemna toate cazurile. Publicarea apelurilor, a listelor de donatori, arătarea localităților din care s-au făcut donații și a sumelor adunate la un moment dat, urmărea doar ca prin popularizarea acțiunii să mobilizeze un număr cât mai mare de cetățeni care să sprijine armata română, în speranța că victoria antiotomană va crea posibilitatea întoarcerii armatelor pentru eliberarea Transilvaniei. Această stare de spirit este consemnată și de presa străină, cum este cazul gazetei franceze *Journal des Debats*, care nota: „La mission historique des roumains consiste a detacher de l'Autriche le Banat, la Transylvanie et la Bukovine et de faire avec ces morceaux reunis un Empire dacoromain”⁹⁴.

Apoi nu trebuie uitat că la un moment dat datorită numărului deosebit de mare al cazurilor de donații, n-au mai fost arătate decât localitățile, iar ulterior nici acestea toate, publicațiile făcând mențiunea că se continuă contribuțiile „... în toate părțile cu cel mai mare entuziasm...” și că nu le ajunge spațiul pentru a putea înregistra toate cazurile⁹⁵.

Deși nu se pot identifica toate localitățile și toate cazurile care au făcut donații, din enumerarea celor 30 de localități arătate se poate constata că în părțile Aradului s-a desfășurat o vie și entuzistă activitate de sprijinire a războiului pentru independența de stat a României, în această acțiune populația din aceste locuri situându-se în primele rânduri, alături de cei din părțile Sibiului, ale Brașovului și din alte părți ale Transilvaniei.

Că activitatea de sprijinire a războiului desfășurată în părțile Aradului a fost printre cele mai meritorii din Transilvania, o dovedește și decorarea Elenei Țăranu din Lipova și a Anei Moga născută Bologa din Arad, cu „Crucea Doamna Elisabeta” de către „Crucea Roșie” din România⁹⁶. Trebuie reținut faptul că sînt puține asemenea cazuri în Transilvania. Valeriu Bologa în lucrarea sa privind ajutorul ardelenilor pentru războiul de independență, amintește în plus doar pe Maria Cosma din Sibiu⁹⁷.

Necunoașterea tuturor cazurilor nu permite o estimare valorică precisă a donațiilor, lucru cu atât mai greu de stabilit cu cât în cazul obiectelor se consemnează doar faptul că s-au donat, iar în cazul în care sînt estimate, aprecierea este doar cantitativă.

Cu toate acestea din datele de care dispunem, se poate face o apreciere minimă a contribuției bănești. Ea se ridică la suma de 325 franci, 648,12 florini, 3 galbeni, 1 taler și 110 cr. v.r. Recalculând aceste valori în franci ajungem la un total de 2334,24 franci⁹⁸. Echivalând francul la valoarea de 70 lei,⁹⁹ reiese că s-au adunat peste 163 000 lei. Dacă adăugăm la această sumă și valoarea obiectelor care nu putea fi mai mică se constată că populația din părțile Aradului a făcut donații valorind cel puțin 500 000 lei.

Pentru acele timpuri o asemenea sumă era deosebit de mare și cu atât mai importantă cu cât în marea lor majoritate donațiile vin din partea țăranilor, a căror venituri erau extrem de reduse și pentru care donațiile în bani constituiau o problemă. În legătură cu aceasta, „Telegraful Român“ referindu-se la suma adunată pînă în acel moment, nota că este „... caracterizatoare pentru că ea provine, cu puține excepții, de la acea clasă a societății noastre care este avizată a-și hrăni familia cu două brațe¹⁰⁰. Firește că era cuprinsă aici, pe lângă țăranime și pătura de jos de la orașe. Alături de țăranii frecvent fac donații învățătorii și preoții, în special de la sate, a căror salarii în perioada respectivă erau mici, abia acoperindu-le nevoile de hrană și locuință. În afara acestora mai fac donații alte categorii de intelectuali, cum sînt avocații, apoi comercianții sau micii meseriași. Firește că pentru unele categorii cum sînt comercianții și avocații, în majoritatea cazurilor, posibilitățile erau mai mari, ceea ce explică de altfel de ce aceștia fac donații mai substanțiale, dar nu ei formau majoritatea donatorilor. Majoritatea erau țăranii, pentru care donarea unei sume oricît de mici constituia un efort ceea ce face ca meritul țăranimii să fie cu atât mai mare.

În funcție de aceste considerente adunarea unei sume de 2.334 franci în timp de 8 luni, o putem aprecia ca un fapt ce depășește limitele obișnuite, și care nu putea avea loc decît în condițiile privind acțiunea unui popor ce era „... stăpînul acestui străvechi teritoriu, acela care prin munca și capacitatea sa făureau bunurile materiale de care beneficiau o mîină de privilegiați“ și care „se vede lipsit de cele mai elementare drepturi, supus unei crunte exploatare și asupriri naționale, presat cu fiecare an tot mai mult de brutala politică de deznaționalizare forțată¹⁰¹.

În felul acesta, populația din părțile Aradului, a fost în 1877—1878, alături de întregul popor al Transilvaniei, Banatului și Bucovinei, alături de întregul popor român, în lupta pentru realizarea mărețului ideal urmărit veacuri de-a rîndul, cîștigarea independenței.

Prin poziția presei, prin acțiunile întreprinse, prin colectele în bani sau în obiecte, dovedind o atitudine dîrză și activă animate de fierbinți simțăminte patriotice alăturîndu-se în limitele firești ale vremii de atunci — cu toate mijloacele, eforturilor de împlinire a aspirațiilor naționale, sprijinind cu toate posibilitățile — în ciuda sărăciei și a greutăților de tot felul — eforturile românilor angajați în luptă, populația din părțile Aradului a dovedit o netă conștiință națională, manifestată din plin și de către masele populare, și o vie solidaritate, într-unul din momentele de cotitură ale istoriei patriei noastre războiul pentru independența de stat a României.

- 1 *Istoria României*, vol. IV, Editura Academiei R.P.R., București, 1964, pag. 681.
- 2 *Din istoria Transilvaniei*, vol II, Editura Academiei R.P.R., București, 1961, pag. 189.
- 3 Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, pag. 139.
- 4 Valeriu Bologa, *Ajutorul românilor ardeleni pentru răniții războiului independenței*, în „*Transilvania*”, Organ al Astrei, anul 72, nr. 5—6, iulie-august 1941, pag. 390.
- 5 V. Bologa, *op. cit.*, pag. 391.
- 6 Șt. Pascu, *op. cit.*, pag. 141.
- 7 V. Bologa, *op. cit.*, pag. 400—401.
- 8 „*Cocoșul Roșu*” din 10 iunie 1877.
- 9 Ion Petric, N. Stăvoiu, Diamandi, I. Manole, Ioan T. Popovici, D. Ionciovici, N. Boboianu, Dr. Ion Neagoie, N. T. Ciurcu, Aron Densușianu, Ion Lengeru, Dr. I. Lepădatu, Constantin Popazu, Gheorghe Barițiu, Gheorghe B. Papp, Constantin Nicolau și Iacob Mureșan.
- 10 „*Gazeta Transilvaniei*”, anul 40, nr. 45 din 24/12 iunie 1877.
- 11 V. Bologa, *op. cit.*, pag. 406, apreciază că fără a se putea socoti valoarea tuturor ofrandelor — pentru că unele nu sînt menționate, iar în cazul altora nu este indicată valoarea — „minimul ofrandelor în bani” la „cel puțin 8.729.000 lei”, la care scrie V. Bologa în 1941: „Dacă se adaugă și valoarea materialelor trimise, cred că evaluarea ofrandei la cel puțin 10 milioane lei actuali, nu este exagerată”.
- 12 Márki Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város monográphiája*, Arad, 1895, vol. II, pag. 606—626.
V. Meruțiu, *Județele din Ardeal*, Cluj, 1929, pag. 156—162.
- 13 Traian Măger, *Ținutul Hălmeagului*, monografie, partea III, Arad, 1937, pag. 5—7.
V. Meruțiu, *op. cit.*, pag. 163—168.
- 14 A. Caciora, E. Glück, *Noi date privitoare la lupta românilor din cîmpia Aradului pentru drepturi și libertate națională, 1849—1867*, în *Revista arhivelor*, nr. 2, anul XI, Buc., 1968, pag. 85.
- 15 Arhivele statului Arad, Actele comisarului imperial cesaro—crăiesc, nr. 6222, 6425/1850.
- 16 *Ibidem*, nr. 2592, 2680, 5780/1850.
- 17 *Ibidem*, nr. 172, 325, 1058, 2140, 2266, 4435, 4630/1850.
- 18 Arhivele statului Arad, Fond Prefectura Jud. Arad, Acte administrative, 1863.
- 19 Arhivele Statului Arad, Actele comisarului imperial cesaro—crăiesc, nr. 3397, 3647, 7312/1852.
- 20 *Ibidem*, nr. 1904/1852.
- 21 *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, pag. 164.
- 22 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura Jud. Arad, Actele Comisarului imperial cesaro—crăiesc nr. 9283/1852, Conf. A. Caciora, E. Glück, *op. cit.*, pag. 86.
- 23 A. Caciora, E. Glück, *op. cit.*, pag. 87.
- 24 *Ibidem*, pag. 88.
- 25 „*Concordia*” I, 1861, nr. 8 (27 august/8 septembrie).
- 26 A. Caciora, E. Glück, *op. cit.*, pag. 88.
- 27 „*Gazeta Transilvaniei*” XXIV, 1861, nr. 83/21 oct.
- 28 Asociația națională în Arad pentru cultura poporului român, în „*Lucațărul*”, VI, 1907, nr. 17 (1 sept.).
- 29 A. Caciora, E. Glück, *op. cit.*, pag. 89.
- 30 D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici și lumina prin care a trecut*, Editura Academiei R.S.R., București, 1968, pag. 35.
- 31 *Ibidem*, pag. 36.
- 32 Asociația națională în Arad pentru cultura poporului român, în „*Lucațărul*”, VI, (1907), nr. 17 (1 septembrie).
- 33 D. Vatamaniuc, *op. cit.*, pag. 45.
- 34 *Din istoria Transilvaniei*, I, pag. 182.
- 35 Gh. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, III, Sibiu, 1891, pag. 393.
- 36 D. Vatamaniuc, *op. cit.*, pag. 61.

- 37 *Din Istoria Transilvaniei*, I, pag. 234.
- 38 *Din istoria Transilvaniei*, I, pag. 243.
- 39 I. Niciu, „Un moment din viața lui Ioan Slavici: revolta de la Păulis”, în *Limbă și literatură*, vol. VII, București, 1963, pag. 407.
- 40 „Familia”, nr. 14 din 2/14 aprilie 1864.
- 41 I. Niciu, *op. cit.*, pag. 407.
- 42 D. Vatamaniuc, *op. cit.*, pag. 95.
- 43 I. Niciu, *op. cit.*, pag. 407—409.
- 44 „Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918”. Ed. pol., București, 1970, pag. 182.
- 45 „Gazeta Transilvaniei”, anul 40, nr. 42, din 2/14 iunie 1877.
- 46 „Familia”, anul XIII, nr. 19, din 8/20 mai 1877, pag. 225.
- 47 „Familia”, anul XIII, nr. 20, din 15/27 mai 1877, pag. 237—238.
- 48 „Telegraful român”, anul 25, nr. 36 din 8/20 mai 1877, pag. 143 și nr. 50, din 26 iunie 8 iulie 1877, p. 199.
- 49 *Ibidem*, anul 25, nr. 39, din 19/31 mai 1877, p. 156.
- 50 *Ibidem*, anul 25, nr. 47 din 16/28 iunie 1877, p. 187.
- 51 Vezi „Familia”, nr. 31, pag. 369, nr. 32, pag. 382, nr. 42, pag. 501, din 1877. În „Familia”, nr. 31 din 31 iulie/12 august 1877, pag. 369 între altele se notează: „Contribuțiile... se continuă în toate părțile cu cel mai mare entuziasm. Coloanele noastre nu mai ajung, pentru ca să putem înregistra toate”.
- 52 În legătură cu presa arădeană care apărea în 1877—1878 vezi Nestor Covaci, *Scurtă contribuție bibliografică cu privire la presa și periodicele românești din Arad*, în „Hotarul”, „rev. literar-cultural-artistică”, Arad, anul IV, nr. 5, mai 1937, pag. 223—226.
- 53 „Minte și inimă”, anul I, nr. 5, 1 octombrie st. v. 1877, pag. 79—80. Apelul este semnat de Iulia Rotariu, născută Drăghiciu.
- 54 „Biserica și Școala”, anul I (1877), nr. 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, an II (1878) nr. 1, 3, 4, 10, 14, 21.
- 55 „Biserica și Școala” publică poezii ale lui Vasile Alecsandri în nr. 9, 17, 18, 24, 26, 26 și 38 din 1877 și în nr. 3, 4, 6, 21, 23-24, 38, 44, 49 și 51 din 1878. În legătură cu versurile lui V. Alecsandri publicate în „Biserica și Școala” vezi Ovidiu Olariu, Alecsandri și cîntecul gînteii latine într-o revistă arădeană din a doua jumătate a secolului XIX”, în „Ziridava”, studii și cercetări, I, 1967, Muzeul regional Arad, pag. 49—70.
- 56 *Ibidem*, an. I, nr. 14, din 1877, pag. 110.
- 57 *Ibidem*, an. I, nr. 16, din 1877, pag. 127.
- 58 *Ibidem*, an. I, nr. 19, pag. 151—152. Conform datelor de pe crucea mormîntului Ersilieii Sturza, care se găsește și azi în cimitirul ortodox român din Șepreuș, aceasta a murit la 8 august 1937 în vîrstă de 84 ani. Deci a trăit între 1853—1937. Adunarea ofrandelor și prelucrarea pinzei, tifonului sau flanelii care necesită acest lucru, s-a făcut în clădirea ce se afla pe locul actualei case cu nr. 143 din Șepreuș. Casa veche a fost spartă în 1956.
- 59 *Ibidem*, an I, nr. 20, din 1877, pag. 159.
- 60 „Gura satului” apare la Arad în perioada 7 iulie 1870—1 octombrie 1879 și era condusă de M. V. Stănescu, cel care în 1861 întemeiază în Ardeal prima publicație umoristică în limba română. Vezi O. Lupaș, „M. V. Stănescu”, Arad, 1936, pag. 29—34.
- 61 Redacția se găsea în clădirea din str. Eminescu colț cu str. 7 Noiembrie.
- 62 Ulterior și la Arad ca și în alte orașe ale Transilvaniei, „...s-au format comitete pentru stringerea banilor și a ofrandelor”. Vezi: „Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918”, Ed. pol., București, 1970, pag. 185.
- 63 „Gura Satului”, anul VII, nr. 9 pag. 33, 35, 36.
- 64 Eugen Glück, Alexandru Roz, Mihail Toacsen, Arad ghid turistic al județului, București, Editura pentru turism, 1974.

- 65 Culeasă în anul 1927 de învățătorul Alexandru Crișan de la Oancea Andriș din Bontești (jud. Arad), care în 1927 avea 85 ani.
- 66 Culeasă în anul 1925 de învățătorul Alexandru Crișan de la Miron Crișan din Bontești (jud. Arad), care în 1925 avea 63 ani.
- 67 Ștefan Mețeș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, Editura științifică, București 1971, pag. 353.
- 68 *Din Istoria Transilvaniei*, pag. 244.
- 69 *Unirea Transilvaniei cu România*, pag. 183.
- 70 *Ibidem*, pag. 135.
- 71 „*Telegraful Român*”, anul 25, nr. 69, din 1/13 sept 1877, pag. 278.
- 72 *Ibidem*, anul 25, nr. 94, din 27 nov./9 dec. 1877, pag. 378.
- 73 „*Gura satului*”, nr. 2, din 31 ian. 1878, p. 8.
- 74 „*Familia*”, anul 13, nr. 28, din 10/22 iulie 1877, p. 331.
- 75 *Ibidem*, nr. 28, din 1877, p. 331.
- 76 „*Telegraful Român*”, anul 25, nr. 88, din 6/18 nov. 1877 pag. 354.
- 77 „*Familia*” anul 13, nr. 28, din 10—22 iulie 1877, pag. 321.
- 78 „*Gazeta Transilvaniei*” din iulie 1877, conf. Valeriu L. Bologa, „*Ajutorul românilor ardeleni pentru răniții războiului independenței*”, Transilvania, Sibiu, anul 72, nr. 5—6, iulie, aug. 1941, pag. 403.
- 79 „*Telegraful Român*”, anul 25, nr. 52, din 3—15 iulie 1877, pag. 209, *Gazeta Transilvaniei*, nr. 51 și 52, din 1877.
- 80 „*Familia*”, anul 13, nr. 35, din 28 august/9 septembrie 1877, pag. 419.
- 81 *Ibidem*, nr. 32, din 13/25 iulie 1878, pag. 336.
- 82 „*Telegraful Român*”, anul 25, nr. 62, din 7/19 august 1877, pag. 249.
- 83 *Ibidem*, anul 25, nr. 67, din 25 august/6 septembrie 1877, pag. 270.
- 84 *Ibidem*, din 1877/1878 Conf. Mircea Păcurariu, *Ecoul războiului de independență în Telegraful Român din Sibiu, în Mitropolia Ardealului*, anul XII, nr. 4—5, aprilie—mai 1967, pag. 331.
- 85 „*Familia*”, anul 13, nr. 36, din 4/16 sept. 1877, pag. 428. Preotul Constantin Popovici, numit popa Costea de către popor, era un vechi militant pentru drepturile naționale ale românilor. A fost membru în delegația care a prezentat memorandumul, iar în 1897 timp de 3 zile l-a găzduit pe Badea Cițan. Cf. Arhiva parohiei ortodoxe române din Comlăuș, dosar conscrierea poporului.
- 86 „*Gazeta Transilvaniei*”, din 18 nov. 1877, cf. A. Dolga „*Ecoul războiului de independență din 1877—1878 în Bănal*”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria historia, fasciculus 1, 1968, pag. 85.
- 87 „*Ibidem*”, nr. 78, din 1877.
- 88 „*Telegraful Român*”, anul 25, nr. 96, din 4/16 dec. 1877, pag. 386.
- 89 *Ibidem*, anul 25, nr. 47, din 16/28 iunie 1877, pag. 189.
- 90 *Ibidem*, anul 26, nr. 9, din 24 ianuarie 1878, pag. 36.
- 91 „*Gazeta Transilvaniei*”, din 1878, conf. M. Păcurariu, *op. cit.*, pag. 335.
- 92 *Ibidem*, pag. 337.
- 93 *Unirea Transilvaniei cu România*, pag. 181.
- 94 „*Journal des Débats*”, nr. 1, din 13 mai 1877, cf. N. Iorga „*Războiul pentru independența României*”, București, 1927, pag. 209.
- 95 „*Familia*”, nr. 31, 32, 42, din 1877. (Vezi nota 15).
- 96 „*Biserica și Școala*”, an. III, nr. 3, din 13/25 ian. 1879, pag. 22, 23.
- 97 V. Bologa, *op. cit.*, pag. 392, 406.
- 98 Echivalarea s-a făcut după *Révai Nagy lexikon*, Budapesta, vol. VII, 1913, vol. VIII 1913, vol. XVII 1925. 1 florin=2 coroane, vol. VII, pag. 687, 1 galben, napoleon sau ludovic=200 franci, vol. VIII, pag. 117 1 franc conf. convenției din 1865, egal cu 0,95 coroane, vol. VIII pag. 117 1 taler egal cu 1,50 florini, vol. XVII, pag. 822.
- 99 V. Bologa, *op. cit.*, pag. 406.
- 100 „*Telegraful Român*”, anul 25, nr. 49, din 23 iunie/5 iulie 1877, pag. 197.
- 101 *Unirea Transilvaniei cu România*, pag. 164.

DER WIDERHALL DES UNABHÄNGIGKEITSKRIEGES VON 1877/78
IN DER ARADER GEGEND

(Zusammenfassung)

Der Unabhängigkeitskrieg des Staates Rumänien aus den Jahren 1877/78 hatte ein starkes Echo in den Reihen der Rumänen jenseits der Karpaten ausgelöst. Die Teilnahme der Siebenbürger an diesem Krieg gegen die Türken ausserte sich: durch den freiwilligen Eintritt in den Reihen der rumänischen Armee, durch die hilfsbereite Tätigkeit einiger Ärzte und Medizinstudenten aus Siebenbürgen, die bereit waren die verwundeten Soldaten zu pflegen, durch die Hilfsaktionen einer Reihe von rumänischen Vereinen und Gesellschaften aus Siebenbürgen, welche Geld, Medikamente, Nahrungsmittel und Kleidungsstücke usw. sammelten, um diese an die Front zu schicken.

Die Abhandlung stellt die umfangreiche Aktion einer indirekten Teilnahme an den Unabhängigkeitskrieg dar und erwähnt auch den starken Widerhall, den dieser Krieg in den Reihen der Rumänen aus dem Arader Bezirk gehabt hat, und der sich in den Archivadokumenten und in der zeitgenössischen Presse widerspiegelt.

TÎRGURI DIN JUDEȚUL ARAD

de

GEORGE MANEA

Datorită importanței în economia acestui ținut, târgurile din județul Arad au stîrnit interesul unor cercetători încă în veacul trecut. Amintim contribuția lui Marki Sandor, Gaal Jenő, Teofil Frâncu și George Candrea, iar în veacul nostru Gheorghe Ciuhandu. În cele ce urmează, vom încerca, în lumina datelor și documentelor, să urmărim dezvoltarea târgurilor din județul Arad din cele mai vechi timpuri, cu o privire specială asupra sfîrșitului secolului al XIX-lea.

Tîrgurile reprezentau prilejul cel mai eficace de valorificare a produselor ce întreceau limita necesităților producătorilor. Cu toate că în veacul al XVIII-lea schimbul de mărfuri nu se petrecea întotdeauna într-o localitate anumită, ci se încheia de multe ori, între producătorii din același sat¹, multe sate din părțile arădene au intrat într-un circuit economic mai larg cu produsele specifice lor, obținind în schimb la târguri produse finite, produse meșteșugărești și poate, în cea mai mare cantitate, unelte de muncă. Acestea deși erau confecționate în mare parte din lemn, cum ar fi de exemplu plugurile, ele se produceau în anumite sate, care într-o oarecare măsură se specializaseră în producerea lor. Produsele meșterilor lemnari, cît și produsele meșteșugărești din orașe erau căutate tot mai mult de țărani din județul Arad. Meșterii lemnari, cum erau bărdașii și rotarii, care existau aproape în fiecare sat, își desfășeau produsele în special la târgurile mari din Arad și Deva². Mulți țărani români, după cum subliniază Gh. Ciuhandu, „au cercetat, cu produsele lor, târgurile care existau, unele mai înainte de veacul al XVIII-lea, iar acum (secolul al XIX-lea, n.n.) sporiseră la număr”³.

Istoricul Marki Sandor sublinia că târgurile stabile aveau loc numai în cetățile mari turcești și amintește ca exemplu renumitul bazar turcesc, rezemat pe 11 stîlpi, la Lipova, care era folosit încă la sfîrșitul secolului al XIX-lea de negustori orientali⁴. Despre târgurile de la Șimand o mențiune din anul 1572 atestă că în ziua de Sfințul Gheorghe soldații au împrăștiat mulțimea și au plecat plini de bani și de produse⁵.

Ineu își avea târgul său vestit încă din veacul al XVII-lea. La acest târg veneau comercianți din Oradea, Beiuș și Debrețin⁶. Tîrgul de la Ineu era renumit pentru vînzarea obiectelor acaparate în luptele împotriva

turcilor. Faptul este în mod deosebit subliniat pentru anul 1604, când prada capturată a fost vîndută la acest tîrg. În acel secol tîrgurile de la Ineu aveau loc în special în ziua de Bobotează⁷.

Bineînțeles că și orașul Arad avea tîrguri mari. Aradul a fost investit cu dreptul de a avea tîrguri mari, ținute de trei ori pe an, începînd din anul 1702⁸. În anul respectiv, cînd comisariatul regal a încuviințat ținerea acestor tîrguri, s-a aprobat ca ele să aibe loc în zilele de sărbători ortodoxe, după vechiul calendar, la Sfinții Petru și Pavel și la Sfințul Dumitru⁹.

În privința vieții economice din județ este concludentă împrejurarea, că tîrgurile sporesc, ca număr, în secolul al XVIII-lea. La 24 ianuarie 1746 administrația comitatului Arad și-a întocmit o situație cu tîrgurile de pe teritoriul pe care îl controla. După actul respectiv tîrgurile se desfășurau în următoarea ordine: în luna ianuarie la Șiclău (obținuse drept de tîrg în anul 1746) și Ineu, în februarie la Șiria, Zărand și Chișineu-Criș, în martie la Ghioroc și Arad, în aprilie la Radna și Șiclău, în mai la Șiria și Șimand, în iunie la Zărand și Chișineu-Criș, în iulie la Șiclău, Arad și Ineu, în august la Chișineu-Criș, Șiria și Zărand în septembrie la Șimand și Ghioroc, în octombrie la Radna, Șiclău și Ineu, în noiembrie la Arad și Șiria și în decembrie la Zărand și Chișineu-Criș¹⁰. În aceste localități „se concentrau produse agricole și articole de comerț suficiente pentru o viață economică destul de variată“, desfăcîndu-se produse din domeniul agriculturii, creșterii vitelor și din cel al meșteșugurilor¹¹.

Tîrgurile Aradului puteau fi cele mai bogate și mai variate în privința ofertei sau a căutării de produse și mărfuri. Cu toate acestea ele au scăzut repede din importanță, în mod deosebit datorită situației periferice pe care o avea Aradul în cuprinsul comitatului și datorită faptului că satisfăcea numai populația dintr-un ținut mai restrîns. În această situație au apărut o serie de comercianți ambulante, recrutați cu preferință dintre macedo-români, sîrbi¹², dar și români, cum dovedesc însăși numele unora care aduceau mărfuri și de dincolo de Munții Apuseni, cum erau Iancu Nica de la Tîrnova, Andrei Nicola din Pincota, Teodor Guma din Șiria¹³.

În legătură cu organizarea tîrgurilor anuale din județul Arad este semnificativă existența unui „muhteszik“, persoană care avea grijă de tîrguri. El dispunea de încasarea taxelor de intrare și vama pentru tîrg¹⁴. Ordinea la tîrgurile din Arad era păstrată de soldați. Ca dovadă, comandantul din cetatea Arad strîngea anual 18 bani de aur drept plată pentru ordinea menținută de soldații săi. Cu organizarea tîrgurilor se ocupa și „locțiitorul de consilie“, care hotărîse în anul 1750 ca după o vită vîndută să se plătească o para, iar pentru cele nevîndute doi dinari. La 6 iulie 1787, administrația comitatensă n-a îngăduit ca acest venit să fie strîns de comunele românești, la tîrgurile ce le organizau¹⁵. Tîrgurile se desfășurau în majoritatea cazurilor în zilele de duminică sau zilele de sărbători.

Importanța la care au ajuns tîrgurile este reliefată de faptul că Dieta lua numeroase măsuri, care priveau organizarea acestora. Astfel, la 23 mai 1622 Dieta din Cluj a dispus ca în comitatele Bihor, Crasna, Solno-

cul de Mijloc și Zărând unitatea de măsură care să se folosească la târguri să fie cea din Arad, respectiv cibla (köbel)¹⁶, care era folosită încă din anul 1562 la Șimand. Cu toată nesiguranța orașului ales drept model pentru unitatea de măsură (Arad sau Oradea)¹⁷, cert este faptul că celor din Zărând nu le convenea această unitate de capacitate, deoarece mai târziu, la 20 februarie 1655, Dieta le-a îngăduit să folosească unitatea lor de măsură, anterioară celei impuse. În anul 1657 pașa Mehmed din Timișoara a stabilit această unitate de măsură, în număr de 1.000, pe spinarea iobagilor pentru întreținerea armatei turcești de la Timișoara. Măsură de capacitate pe care cei din Arad și Zărând au obținut-o, corespundea cu două vici¹⁸.

Tîrgul cu afluența cea mai mare pentru mijlocul secolului al XVIII-lea era cel din Arad, de ziua Sfinților Petru și Pavel. De altfel la cele trei târguri anuale ce se desfășurau la Arad, în anul 1746, venitul orașului s-a ridicat la suma de 392 frt. și 69,5 cr.¹⁹

Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea mai primesc drept de tîrg și alte localități: Sintana, Fincota (1768) și Buteni (1795), iar la începutul secolului al XIX-lea, Păuliș (1812) și Dezna (1833). În schimb tîrgul și pelerinajul de la Radna au fost interzise în anul 1889²⁰

Cu toate că numărul târgurilor la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea era destul de mare, importanța lor scăzuse, în special din cauza înmulțirii numărului de căi ferate, care au dat posibilitatea consumatorilor de a fi în legătură cu localitățile de producere mai importante, fără a mai fi nevoiți să frecventeze târgurile. Doar târgurile de vite și-au păstrat renumele, fiind remarcate îndeosebi cele din Arad și Hălmagiu.

Dacă târgurile de cereale sau vite din județ sînt înființate relativ mai recent, datele lor de atestare fiind în majoritate începînd cu secolul al XVII-lea, sînt cîteva târguri tradiționale, care își au originile în vremuri mult îndepărtate. Acestea erau organizate în părțile muntoase, în legătură cu ele circulînd și multe legende. Unul dintre acestea, Tîrgul de sărutat din Hălmagiu sau bilciul sărutatului sau tîrgul nevestelor, după versiunea unor cercetători ar data de pe timpul invaziei turcilor, iar altul, Tîrgul de fete de pe Găina și-ar avea originea încă din timpul invaziei tătare. Indiferent de ipotezele enunțate de cercetători străini sau români, cert este faptul că prin însăși economia zonei muntoase a Zărândului și a condițiilor specifice de viață din acele părți, târgurile erau necesare, chiar dacă ele erau văzute de oficialitățile timpului mai mult ocazii pentru petreceri. De altfel chiar și denumirea de bilci este legată de ziua de sărbătoare în care avea loc tîrgul, iar crișenii înțelegeau sub acea denumire toate târgurile care se țineau în zi de sărbătoare. Astfel erau: „bilciul Sîn-Toaderului, bilciul Sîntă-Măriei, bilciul Sîn-Barbarei”⁽²¹⁾.

Dacă originea acestor târguri este controversată, explicațiile fanteziste nelipsind în perioada de la sfîrșitul secolului trecut, descrierile lor rămîn clare, ele explicînd în bună măsură caracterul, obiceiurile, natura și implicațiile mai profunde ale lor.

La Tîrgul de sărutat de la Hălmagiu, care avea loc în ziua de Sfinții Toader, veneau neveste tinere din localitățile Țărmure, Ociu, Ocișor, Po-

enari, Bănești, Țohești, Hălmăgel etc., la care se mai adăugau și neveste „noi“ din Hălmațiu. Ele erau însoțite de socri sau mergeau câte două-trei, iar când întâlneau consăteni sau cunoscuți îi sărutau. Aceștia în schimb le cinsteau, oferindu-le bani. După sărutat, nevasta primind cinstea, mulțumea închinând dintr-un ulcior frumos împetrișat, umplut cu vinars²². Explicația cea mai plauzibilă a originii târgului pare a rezulta din ocupația de bază a zărândeniilor, păstoritul. Primăvara când aceștia plecau cu oile la munte, soțiile lor îi însoțeau pînă la Hălmațiu, unde prin sărutat își luau rămas bun de la soții lor, care în schimb le dăruiau câte ceva.

Mai aproape de firea și ocupațiile băștinașilor sînt și ipotezele care pornesc de la viața pastorală în explicarea legendarului tîrg de pe Găina. Plata drepturilor de pășunat către proprietarii din Hălmațiu și mai ales binecuvîntarea care se dădea turmelor vidrenilor odată pe an de către preoți, binecuvîntarea fiind însoțită și de sărbătoarea transformată apoi în tîrg de schimb între moți și crișeni, iată originea mult mai plauzibilă a „Tîrgului de fete“.

Din tradiția tîrgului unii informatori își mai amintesc că în mijlocul platoului, pe care avea loc tîrgul, se trasa o linie de despărțire între moți și crișeni (zărândeni). Linia era trasată, după unii, de cîte un reprezentant, după alții, de doi reprezentanți din partea moșilor din Vidra de Sus și doi din partea crișenilor din Bulzești²³, astfel moșii se așezau în partea de răsărit, iar crișenii în partea de apus²⁴. Activitatea cea mai intensă a tîrgului propriu-zis era cuprinsă aproximativ între orele opt și zece ale dimineții, cînd toți erau ocupați cu cumpărarea și vînzarea obiectelor casnice și agricole: coase, greble, ștreanguri, tulnice, oale, donițe și dife-rite poame și legume aduse în tîrg de crișeni²⁵, precum și produse alimentare aduse de vidreni (brînză, lapte, smîntînă)²⁶. Moșii își etalau obiecte de lemn, ce reprezentau industria casnică favorită a lor, olarii bihoreni ofereau produsele ceramice roșii, care erau aduse cu caii tocmai din părțile Vașcăului, de la Lehețeni, Cărpinet. Fetele moșilor încercau îndelung tulnicele, a căror cumpărare odată făcută însemna în viață trecerea de la copilărie la adolescență²⁷.

După tîrguirea celor trebuincioase, lumea începea să prînzească pe iarba verde și să se adune împrejurul igreților (lăutarilor), care cîntau lîngă cîte o beberită (butoi) cu vin ori cu vinars de cireșe sau cu rosolie, un fel de vinars roșu îndulcit cu zahăr sau cu miere de stup. În continuare se încingea jocul peste întreg tîrgul, în cîte opt-zece grupe separate, formate din moți și crișeni, care horeau în sunetele ceterelor, clarinetelor, cimpoaielor și fluielor²⁸.

Asemănătoare tîrgului de la Găina au fost și alte tîrguri din munți: la Lespezi, Biharia și Călineasa sau, în mai mare măsură, nedeele din Munții Cibinului și ai Sebeșului. Tîrgul de la Lespezi, care nu a prea avut căutare, a încetat să mai ființeze în anul 1830, iar cel din Biharia, datorită deselor furtuni s-a desființat în anul 1886. Poziția și condițiile mai favorabile au permis tîrgului de la Găina să aibă o viață îndelungată, el fiind și astăzi un tîrg de schimb de oarecare intensitate, cu toate modernizările și schimbările inerente datorate modificărilor din viața localnici-

lor. Oamenii în vîrstă își mai amintesc din auzite și astăzi despre timpurile mai vechi, cînd târgul „de fete“ constituia prilej de expoziție pentru zestrea fetelor de măritat, avanpremiera logodnei, care se făcea în sate între socri și gineri, după obiceiuri statornice și vechi, perechile întilnindu-se pe munte numai după ce nunta a fost hotărîtă.²⁹

În ultimii ani ai veacului al XIX-lea târgurile ce existau în județul Arad erau aproape de 40³⁰. Deci de la 9 localități cu drept de târg în anul 1746 se ajunge la 39 de localități în anul 1898. Majoritatea târgurilor de la sfîrșitul secolului al XIX—lea ofereau cumpărătorilor produse variate și nu existau produse de preponderență, cu excepția citorva târguri de cereale și vite.

În urma celor de mai sus, încercăm să întocmim o clasificare a târgurilor anuale din județul Arad, după criteriul activității care se desfășura și după produsele care se desfășeau în cadrul lor. Astfel se poate evidenția o primă categorie de târguri, care deși mai puține ca număr, au jucat un rol important în viața locuitorilor din părțile muntoase, cele numite de noi **pastorale** sau **tradiționale**. În această categorie ar fi incluse Tîrgul de sărutat din Hălmagiu și Tîrgul de fete de la Găina. Aceste târguri pastorale sau tradiționale au primit, cu timpul, un pronunțat caracter de petrecere cîmpenească, dar și-au menținut constant caracterul de schimb între regiuni cu produse diferite. Cele două târguri le-am denumit pastorale, datorită determinării lor din însuși modul de viață al locuitorilor din aceste zone, în cadrul unor obiceiuri pastorale. Ele aveau o tradiție recunoscută pe o arie largă, nu numai pe teritoriul județului, în special cel de pe Găina, din care cauză mai pot fi numite tradiționale.

O altă categorie, a doua, a târgurilor anuale din județul Arad sînt cele cu caracter **de vînzare și cumpărare** de produse. Astfel de târguri erau marea majoritate a târgurilor din părțile arădene. Din rîndul lor se pot desprinde trei grupe distincte: **tîrgurile de cereale, tîrgurile de vite și tîrgurile mixte**. Tîrgurile de cereale, după cum le spune și numele, erau specializate în vînzarea și cumpărarea cerealelor. În rîndul acestora se poate menționa în primul rînd tîrgul de la Șimand, înființat încă din secolul al XVI-lea și care avea o unitate de măsură specifică pentru măsura cerealelor (cibla). Apoi, Aradul devenise în secolul al XVIII-lea un alt centru important de vînzare a cerealelor.

Tîrgurile de vite cele mai renumite erau cele din Arad (vite), Hălmagiu (pentru oi), Chișineu-Criș (pentru porci), Pecica (pentru bovine), Pîncota (pentru vite și cabaline).

Toate celelalte târguri ofereau produse atît din domeniul agriculturii și creșterii vitelor, cît și din cel al meșteșugurilor sătești sau orășenești. Deci cele mai multe târguri erau cele mixte, din rîndul lor reliefîndu-se, în perioada de la finele secolului al XIX-lea, cele din Căpilnaș (7 la număr pe an), Lipova, Săvișin, Zărând, Buteni, Petriș (cu cîte patru târguri anuale), Ineu, Cermei, Sebiș, Beliu, Sîntana, Secusgiu etc.

Desigur că această clasificare este susceptibilă de modificări, în urma viitoarelor cercetări și studii, care se vor apleca cu mai multă stăruință asupra acestui domeniu al vieții social-economice din trecutul istoric al județului Arad.

- 1 Gh. Ciuhandu, *România din Cîmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940, pag. 190.
- 2 Teofil Frâncu și George Candrea, *România din Munții Apuseni (Mofii)*, București, 1888, pag. 51.
- 3 Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, pag. 190.
- 4 Marki Sandor, *Aradvarmegye es Arad szabad kiraly varos törtenele* (Istoria județului Arad și a orașului liber regal Arad), Arad, 1895, vol. II, pag. 263.
- 5 *Ibidem.*
- 6 Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, pag. 190.
- 7 Marki Sandor, *op. cit.*, pag. 263.
- 8 *Ibidem*, pag. 873.
- 9 Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, pag. 191 și Marki Sandor, *op. cit.*, pag. 873.
- 10 Marki Sandor, *op. cit.*, pag. 874.
- 11 Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, pag. 191.
- 12 *Ibidem.*
- 13 *Ibidem*, pag. 192.
- 14 Marki Sandor, *op. cit.*, pag. 263.
- 15 *Ibidem*, pag. 873.
- 16 După E. Glück, G. Kovacs și E. Dörner, *Contribuții cu privire la răscoala din 1514*, în Studii și materiale de istorie medie, 1957, vol. II, pag. 436 o ciblă (köbel) era egală cu 4 mierțe; o miertă era în general egală cu 18-20 cupe; o cupă era egală cu 1 litru și jumătate; deci o miertă era egală cu aproximativ 27-30 litri, iar o ciblă ar fi 110-120 litri, ceea ce ar fi aproximativ egal cu 95-100 kg.
- 17 Marki Sandor, *op. cit.*, pag. 263.
- 18 *Ibidem.*
- 19 *Ibidem*, pag. 873.
- 20 *Ibidem*, pag. 874.
- 21 Teofil Frâncu și George Candrea, *op. cit.*, pag. 54.
- 22 *Ibidem*, pag. 54—55.
- 23 *Informator Ioan Moldovan*, 83 de ani, din Hălmațiu nr. 143.
- 24 Teofil Frâncu și George Candrea, *op. cit.*, pag. 69.
- 25 *Informator Ioan Moldovan*, 83 ani din Hălmațiu nr. 143 și *Ilie Mărușteru*, 70 ani din Sinteia Mică nr. 20.
- 26 *Ibidem* și *Ilie Tripa*, 70 ani, din Sinteia Mică nr. 14.
- 27 *Informatorii Ioan Moldovan*, 83 ani, din Hălmațiu nr. 143 și *Ioan Sinitean*, 80 ani, din Zărand nr. 507.
- 28 Teofil Frâncu și George Candrea, *op. cit.*, pag. 69.
- 29 *Informatorii Ioan Moldovan*, 83 ani, din Hălmațiu nr. 143, *Califa Varga*, 89 ani, din Sinteia Mică nr. 93.
- 30 *Calendarul din anul 1898*, Arad, pag. 68—73.

FRÜHERE MARKTE IM ARADER BEZIRK

(Zusammenfassung)

Die früheren Märkte im Arader Bezirk hatten als traditionelles Mittel der Verwertung von landwirtschaftlichen und handwerklichen Erzeugnissen, eine besondere wirtschaftliche Bedeutung gehabt. Ihre Entwicklung lässt sich in den Dokumenten der vergangenen Jahrhunderte verfolgen. Ausführlichere Daten über sie findet man besonders im 18. und 19. Jahrhundert.

In der Abhandlung werden die Getreide— und Viehmärkte, angefangen mit dem 17. Jahrhundert dargestellt, doch wird Bedeutung auch den Pastoralmärkten aus der Nähe der Westkarpaten geschenkt, die entfernteren Ursprungs sind.

Die Studie umreißt, je nach Charakter und Erzeugnisse, die abgesetzt wurden, eine Klassifikation der Jahrmärkte im Arader Gebiet.

CONTRIBUȚIA PRESEI ARĂDENE LA AFIRMAREA GÎNDIRII SOCIAL—POLITICE A GENERAȚIEI UNIRII

de

LUCIAN EMANDI

Presă arădeană a împlinit nu de mult 100 de ani de existență. Dacă punem la socoteală și cei 50 de ani de încercări neizbutite, cîți s-au scurs pînă s-a putut înfiripa prima gazetă românească din Arad, drumul ni se pare impresionant, pentru că el pornește chiar din epoca începuturilor presei noastre naționale. Dacă urmărim evenimentele care s-au petrecut în această îndelungată perioadă, vom putea fixa adevăratele coordonate între care a prins viață istoria presei arădene și abia atunci vom putea stabili cu adevărat rolul pe care ziarele din acest colț de țară l-au jucat în unele dintre evenimentele cele mai de seamă din istoria noastră modernă, momente care culminează cu cel mai important unirea tuturor românilor într-o singură patrie.

O scurtă rememorare a istoriei presei arădene, ne va face să înțelegem mai bine rolul pe care ea l-a jucat în anii de apogeu, în primele decenii ale veacului nostru, cele premergătoare actului de la Alba Iulia, de la 1 decembrie 1918.

Cel puțin trei încercări neizbutite, despre care se găsesc suficiente referiri în documentele vremii, trebuie consemnate în orice istorie a presei arădene, pentru generosul program cultural și național, care stătea la baza lor.

Prima încercare de a înființa o foaie românească la Arad datează din 1814¹, cînd în consensul profesoral al Preparandiei, nu de mult înființată, s-a discutat posibilitatea tipăririi unui ziar, „Ephemerides Valachiae“, pentru a promova cultura poporului român și a-i împărtăși „moravurile care sînt în floare la toate popoarele Europei“. Deși consensul, din care făceau parte Dimitrie Țichindeal, Const. Diaconovici-Lóga și Iosif Iorgovici, consideră că apariția unui ziar românesc la Arad ar fi de cea mai mare importanță, ideea nu ajunge a fi tradusă în fapt. De-a lungul anilor ea însă rămîne vie și este reluată în 1833, cînd profesorul Alexandru Gavra se așează în fruntea unei vaste acțiuni culturale, cu ramificații și aderenți în toate părțile locuite de români, a-

vînd ca scop înființarea unei „ortăcii“ pentru tipărirea cărților românești și pentru editarea unui jurnal la Arad, care s-ar fi chemat „Ate-neul românesc“². Fiind „precognitele“ unei societăți literare — „Cabinetul muzelor române“ — existente în Arad, Al. Gavra reușește să grupeze în jurul acțiunii un număr de 42 acționari din diferite centre ale Transilvaniei, Banatului și Crișanei, avînd părținitori chiar și la București, în persoana librarului Iosif Romanov, iar în Moldova pe Damaschin Bojinca și pe poetul Costache Stamatii.

Primul număr al foii, purtînd data de 1 ianuarie 1833, rămas în manuscris și păstrat în Biblioteca Academiei R. S. România filiala clujeană, ne permite să ne orientăm asupra profilului acestei gazete³.

Ea avea în primul rînd rolul de a trezi în rîndurile cititorilor interes pentru învățătură: „Invețe-te patimele de atitea sute de ani, cum că nu-ți va mai putea fi pre pămînt într-alt chip scăpare, decît prin învățătură. Socotește că de vei și mai departe întîrzia mîntea a ți-o lumîna, de viu și cu zile va trebui să te stingi dintre popoarele cele cultivate de astăzi. Umblă la școală, de ești încă tînăr! Manuscrisurile cele în limba ta găluite, dă-le să se tipărească, apoi cumpără-le și cetește-le cu sîrguință“⁴.

Intrun lung dialog imaginar, purtat de către autor cu „lancu din Pitești“, Gavra discută în contradictoriu despre necesitatea tipării cărților românești și despre folosul cărților, care aduc omului multe îndreptări „pentru ușurarea vieții sale“⁵.

Dialogul constituie o patetică pledoarie pentru alcătuirea, tipărirea și răspîndirea cărții, precum și un apel adresat cărturarilor, prin care li se cere să alcătuiască, ori „să întoarcă pe românia cărți din alte limbi și să i le trimită pentru tipărit“⁶.

Se pare că acțiunea lui Gavra a avut un ecou puternic printre cărturarii transilvăneni, pentru că la data de 1 ianuarie 1835, dînsul era deja în posesia a 17 manuscrise, primite pentru a le tipări, printre care opt alcătuite de Ioan Barac.

În anul următor, cînd îi scrie domnitorului muntean Alexandru Ghica, cerîndu-i ajutor pentru editură, numărul manuscriselor se ridică la 29, la cele inițiale adăugîndu-se „Cronica“ lui Șincai în trei tomuri și „Istoria“ lui Samuil Micu-Clain, în patru volume, precum și două lucrări aparținînd lui Grigore Obradovici⁷.

Concepută în stil mare, acțiunea lui Gavra, dacă s-ar fi realizat, ar fi depășit toate încercările similare din epocă. Reușita a fost însă zădărnicită de către autoritatea statală, care-i refuză autorizația convenită. După frămîntări ce durează mai bine de 10 ani, Gavra cu banii alunați reușește să tipărească doar primul volum al Cronicii lui Șincai și drama sa „Monumentul șincai-clainian“, la 1844, precum și un „Lexicon de conversație“, la 1847.

O a treia încercare, tot neizbutită, datează chiar din anii revoluției și este inițiată de către Andrei Șaguna, care în 1849 se adresează episcopului arădean Gherasim Raț și lui Andrei Mocioni, sugerîndu-le edi-

tarea unui ziar la Arad sau Timișoara, prin care să se promoveze interesele poporului român. Ca eventuali redactori propune pe Al. Gavra sau pe Dimitrie Constantini. Andrei Mocioni asociindu-se acestei propuneri, consideră Aradul ca locul cel mai potrivit pentru tipărirea gazetei, iar Gherasim Raț discută propunerea cu frunțașii arădeni, dar ea nu ajunge să prindă viață⁸.

Abia la 114 februarie 1869, prin apariția foii „Speranția“, Aradul ajunge să aibă prima gazetă publicată în limba română.

Foaia literară „Speranția“ apare sub auspiciile societății de lectură a studenților din Arad, sub egida unui comitet de redacție compus din Custante Gurban, Ioan Beseanu, Iustinian Cernația și Georgiu Morariu.

Tipărită de două ori pe lună, la data de 1 și 15, foaia își propune să fie „un organu pentru a comunica fruptele deprinderilor noastre în cele ce se țin de literatură“...⁹ dar nu se mărginește numai la publicarea lucrărilor literare din cadrul societății de lectură, ci își îndreaptă atenția asupra întregii vieți publice românești.

Apărind cu întârziere, abia la 1/17 februarie 1869, din cauză că nu s-a putut obține mai repede autorizația necesară, la sfârșitul anului foaia este nevoită să-și înceteze apariția.

După o pauză de un an, la 10/22 ianuarie 1871, „Speranția“ reapare, tot ca organ al societății de lectură, dar de astă dată se bucură și de sprijinul material din partea frunțașului arădean Gheorghe Dogariu, care pune la dispoziția foii, sub formă de fundațiune, 10 acțiuni ale băncii de asigurare „Transilvania“, în valoare nominală de 100 florini.

Începînd cu numărul 19, tipărit în octombrie 1871, apare în fruntea foii ca redactor Vicențiu Mangra, care o girează pînă la mijlocul anului 1872, cînd „Speranția“ își sistoză apariția. Deși „Speranția“ a fost editată de tinerime cu un scop limitat, acela de a difuza creațiile literare ale membrilor societății de lectură, ea îmbrățișează totuși probleme mult mai generale decît cele ale societății, bucurîndu-se și de colaboratori din afară.

O bună parte din paginile „Speranției“ sînt rezervate problemelor și informațiilor despre învățămînt. Aici întîlnim numele lui Ioan Slavici, care în 1871, în mai multe numere consecutive, publică un lung studiu „Despre creșterea și mai ales despre creșterea junelor române“. Alte articole pun în discuție organizarea școlilor și zăbovesc asupra programelor de învățămînt și a altor aspecte din școlile confesionale.

Partea literară este modestă, fiind susținută mai ales de către membrii societății, dar întîlnim și nume mai prestigioase, cum este cel al poetului Iulian Grozescu, care se bucura în epocă de o bună apreciere, fiind un frecvent colaborator al „Familiei“ lui Iosif Vulcan.

Revista are o rubrică lingvistică unde se discută unele probleme ale limbii, printre care în mai multe numere, despre folosirea corectă a articolului „l“ sau „lu“.

Cîteodată în paginile sale își fac loc și articole de natură politică, cum sînt cele despre adunarea P.N.R. din comitatul Arad sau despre

adunarea generală a tuturor românilor din comitatul Bihariei, dar mai ales suita de articole și informații despre manifestările de la Putna din 1871, organizate cu prilejul comemorării lui Ștefan cel Mare.

Cu tot profilul modest, prin problemele dezbătute în paginile sale, „Speranția” se bucură de bune aprecieri din partea unor oameni de seamă ai epocii. George Barițiu trimite tinerimii arădene o scrisoare prin care laudă publicația lor, iar Andrei Șaguna recomandă întregului cler „ca să țină foaia aceasta și să facă ca și cărțurarii noștri să se prenumere la ea”.

Prin rubricile variate, prin problemele pe care le dezbate în paginile sale, chiar dacă ele se referă mai ales la aspecte locale, „Speranția” joacă un rol de pionerat în istoria presei arădene, anticipând marile organe de presă care vor apare la Arad în deceniile premergătoare Unirii „Tribuna” și „Românul”.

După sistarea „Speranției”, în anul următor apare revista „Lumina”, ca organ oficial al Episcopiei Aradului, care durează cîțiva ani, apoi în locul ei apare revista „Biserica și Școala”, organ oficios al Episcopiei. Această din urmă revistă are o mare longevitate, sistîndu-și apariția abia în anii următori celui de al doilea război mondial. Deși aceste două publicații aveau un caracter ecleziastic, ele participă din plin și la viața culturală și social-politică a românilor. În paginile lor întîlnim adeseori, pe lîngă materialele referitoare la problemele de învățămînt, și creații literare ale unor autori locali, sau ale unor scriitori consacrați din Transilvania, sau de dincolo de Carpați.

Și în fine, tot în această perioadă premergătoare apariției celor două mari ziare din deceniile premergătoare Unirii, apare într-un timp la Arad publicația satirică „Gura satului”, care încerca să combată cu arma satirei și umorului toate devierile de ordin național.

Toate aceste publicații joacă un rol important în viața românilor arădeni. Aici își fac ucenicia unii dintre marii gazetari din generația Unirii și prin ele se cultivă gustul publicului pentru citit.

Cele două gazete care au însă o implicație directă și foarte importantă în structura gîndirii social-politice a generației de la 1918, sînt „Tribuna” și „Românul”.

Gîndirea social politică a generației de la 1848, din Transilvania, s-a format între coordonatele ideologice trasate de către foile lui: George Barițiu, cărțurarii blăjeni fiind îndeosebi aceia care au scos ca dintr-o fîntînă nesecată, din operele Școlii Ardelene, o sumă de idei, pe care conexîndu-le cu problemele ce se pîrguiau în veac, le-au profilat pe fundalul epocii.

Spre deosebire de conducătorii P.N.R., care-și îndreptau privirea spre guvernele maghiare, de la care așteptau, prin neparticiparea la alegeri, satisfacerea unor revendicări, pasivismul „Tribunei” sibiene este diferit de cel al frunțașilor politici și pornește de la convingerea că trebuie să ferească masele populare de irosirea zadarnică a forțelor în campaniile electorale ale căror rezultat era dinainte cunoscut. „Partidul Național Român” se declara pentru pasivism și era pasiv; „Tribuna” se

declară de asemenea pentru pasivism, dar tribuniștii nu sînt pasivi¹⁰.

Ioan Slavici vorbind mai tirziu despre politica tribuniștilor, considera „Tribuna“ ca pe „un organ de propagandă culturală, care însemnează o fază luminoasă în dezvoltarea vieții noastre naționale“... reamintind deviza de atîtea ori rostită: „Soarele pentru toți românii de la București răsare,, căci acolo e centrul firesc al vieții culturale române și focarul din care se revarsă lumina asupra întregului popor și de unde toți românii au să se adape“¹¹.

Generația Unirii își clădește eșafodajul gândirii sale social-politice în cele două ziare arădene: „Tribuna“ și „Românul“. Apariția lor reprezintă o etapă nouă nu numai pe plan ideologic, ci și practic, în ce privește activitatea P.N.R. „Tribuna“ din Arad, apărută între ani 1897—1903 sub titlul „Tribuna poporului“, este într-o măsură continuarea „Tribunei“ din Sibiu, și anume, preia de la această latura cea mai avansată a mesajului ideologic, ideile acelor tribuniști care, deși declarați adepți ai pasivismului, erau mai mult pentru activitate decît pentru pasivitate. „Tribuna poporului“ apare în urma rupturii ce se petrece între conducătorii „Tribunei“ sibiene și P.N.R., după eliberarea memorandumilor, cînd comitetul P.N.R. ridică dreptul de proprietate asupra gazetei, și prin proces intră în proprietatea „Tribunei“, scoțînd din redacție pe vechii tribuniști Ilarie Chendi, Ioan Russu-Șirianu și Bogdan-Duică¹².

La început „Tribuna poporului“ adoptă orientarea acelor tribuniști care se situau în punctul cel mai avansat de negare a pasivității, dar pe măsură ce trec anii, „Tribuna“ arădeană își croiește o orientare proprie, care deși în linii mari este axată pe unitatea culturală, din punct de vedere politic se declară tot mai categoric pentru reluarea activității parlamentare.

Pornind de la principiul egalei îndreptățiri a tuturor naționalităților, „Tribuna“ din Arad consideră că această egalitate trebuie să fie cucerită prin luptă activă: „Ridicăm steagul activității parlamentare și nu ne temem de înfrîngere, căci numai luptînd crește puterea și nu din mila altora voim a trăi, ci cu puterea noastră de viață voim a ne croi soarta și fericirea... Nu vom sta pentru mai departe cu mîinile în sîn. Nici de la ajutorul altora din afară, nici de la mila asupritorilor noștri nu așteptăm ușurare. Prin noi înșine trebuie să învingem“¹³.

Numărul 1 din 1904 al „Tribunei“, în care se publică acest articol cu caracter programatic, fixează clar atitudinea ziarului pe linia activității parlamentare și enunță în același timp și factorii care vor avea rolul hotărîtor în această bătălie: alegătorii români, țărani care brăzdează pămîntul de veacuri întregi, hrănindu-l cu sîngele și cu sudoarea lor. O luptă intransigentă pentru apărarea ființei naționale, dar și pentru cîștigarea de drepturi, dobîndirea îndreptățirii egale, se anunță, iar lupta aceasta, „Tribuna“ vrea să o deplaseze în rîndurile maselor populare: „Din sat în sat vom merge, din casă în casă vom colinda cîntarea suferințelor noastre și la viață românească vom chema pe toți cei amorțiți. Treziți-vă români!“¹⁴.

Tribuniștii arădeni consideră că ziarele trebuie să fie niște focare de lumină, care să arunce în proiecții mari razele calde asupra întregului popor, și nu niște opaițe abia licărinde, care pătrund doar în câteva case și își formează ca obiectiv principal răzbaterea cit mai adâncă în masele populare, ceea ce de fapt „Tribuna“ și reușește pînă la urmă. În perioada cînd ziarul ajunge la cea mai mare răspîndire, are abonați dintre intelectuali circa 4.000, iar dintre țărani peste 10.000.

Gazetarii „Tribunei“ pornesc de la constatarea că masele sînt acelea care aduc în lupta națională vigoarea și demnitatea, forța de luptă și combativitatea, iar nu intelectualii, pe care îi socotesc ca fiind nehotărîți, mai degrabă dornici de a-și aranja socotelile lor mărunte, decît de a se sacrifica pentru interesul poporului. Considerînd ca un lucru descurajator a confunda „pătura numită inteligență, ofilind nobile avînturi, cu slăbirea conștiinței noastre publice, cu resemnarea unui neam în care a scăzut încrederea în idealurile sale“, cu ceea ce de fapt reprezintă forța și vitalitatea acestui neam: masele mari ale poporului. „Tribuna“ exclamă într-un articol intitulat „Presa noastră“: „O nu, nu este neamul românesc „intelența“ aceasta searbădă, îngustă, aparținînd neamului pentru rentabilitatea de a se ține de el, indiferentă și nesimțitoare, imbulzită numai la răspîntiile, unde ori se cîștigă, ori se culege faimă. Nu se poate cunoaște neamul nostru în inimile acestea blazate, șirete și veșnic neînșelate în calculul ce privește interesul lor“¹⁵.

Spiritul critic față de apatia intelectualilor, precum și profunda simpatie și înțelegere pentru poporul care se deștepta și-i imboldea la luptă pe cei cîțiva intelectuali cu vederi înaintate, care nu s-au rupt de popor, vor constitui spiritul director al ziarului.

Octavian Goga, într-un ciclu de articole intitulat „Ce este „Tribuna“ zilelor noastre?“, definește activitatea ziarului în felul următor: „Ziarul „Tribuna“ este și astăzi, ca și în trecutul apropiat, cînd și-a cîștigat simpatia obștei românești, un organ de publicitate, care în cadrele principiilor fundamentale ale Partidului național reprezintă linia de intransigență față de dușmanii noștri și spiritul critic în judecarea chestiunilor noastre interne“¹⁶ și afirmă categoric: „o gazetă poate trăi cîtă vreme cei care o scriu au rădăcini în sentimentul public“¹⁷.

Ideea aceasta de deplasare a centrului de greutate politică în sinul maselor, „Tribuna“ o desprinde de înseși realitățile politice arădene, care scoteau în evidență faptul că masele din acest județ nu s-au împăcat niciodată cu stagnarea introdusă de P.N.R. în viața noastră publică, prin decretarea pasivității. Arădenii nu acceptau pasivitatea totală nici chiar în perioada 1887—1905, cînd de fapt se poate vorbi de o pasivitate generală, pentru că ei și în acest timp au desfășurat o virulentă și susținută activitate în cadrul congregației comitatense, pe care au reușit să o transforme într-o adevărată tribună de afirmare națională. În perioada aceea Aradul, dar mai ales județul, avea o puternică organizație politică, cu un comitet compus din 120—180 membri, majoritatea țărani, care-i impulsiau în arena luptelor politice și pe intelectualii mai șovăielnici. Dr. Ioan Suciu, unul dintre fruntașii comitetului P.N.R.

din vremea aceea, face următoarea remarcă: „Țărănimea arădeană are partea leului, meritul că „arădani“ și-au eluptat un nume nemuritor în istoria luptelor noastre naționale“...¹⁸ Țăranii au fost aceia care i-au îmboldit pe intelectuali la luptă, trezindu-i din amorțire: „Nu mai era modru să stăvilim pornirea poporului spre activitate. Ni se declara în față: „ne-am săturat de a mai aștepta pînă decideți lupta. Veniți cu noi! De nu, intrăm în luptă fără voi“¹⁹.

Din aceeași energie înviorătoare a țărănimii își culeg impulsurile de luptă și redactorii „Tribunei“, această energie constituind o adevărată sursă de inspirație.

În atmosfera aceasta de însuflețire „Tribuna“ se ridică: „apărind dreptatea, mărturisind adevărul, combătînd minciuna și susținînd cu ori ce jertfă libertatea cuvîntului“...²⁰

Ideile pe care le preia din programul „Tribunei“ din Sibiu, le amplifică, adăugîndu-le altele noi. Deși menține mai departe în fruntea programului său, crezul unității culturale, „Tribuna“ din Arad ținteste și stăruiește spre o trezire politică, militînd pentru intrarea combativă în arenă, activizarea maselor de țărani și înarmarea lor cu tactica și tehnica luptei. Ea urmărește să înfăptuiască tocmai ceea ce n-a putut realiza „Tribuna“ din Sibiu, să grupeze laolaltă pe toți bărbații neamului, care odinioară luptau împreună, urmărește solidaritatea între toți luptătorii bravi, o înțelegere sinceră și profundă între toți fiii poporului, cu un cuvînt, că strîngă la un loc toate elementele viguroase, animate de dragostea față de popor. Îi îndeamnă pe toți la luptă, să aleagă între pasivitate și activitate, pentru a nu mai sta și pe viitor în nesiguranța inactivității, care împiedică ori ce avînt, și ziarul accentuează contribuția esențială a poporului: „Pentru a lua putere de luptă, ne coborîm în popor. În cîrmuirea luptei vom ține seama de înclinările poporului, dar mai presus de toate de nevoile lui, între care cea mai mare e să nu-i lăsăm singur pradă curenților primejdioase și silniciei guvernului“²¹.

Lupta poporului pentru drepturi este corelată și cu lupta celorlalte popoare. „Tribuna“ susține programul de solidaritate al naționalităților din Austro-Ungaria, și nu scapă nici un prilej pentru a-i da viață acestui program. Cînd în 1904, arădenii nemaiastepînd hotărîrea P.N.R. de renunțare la pasivitate, decid participarea la alegerile parțiale din Nădlac, Ioan Russu-Șirianu salută, într-un articol de fond din „Tribuna“, punerea în practică a luptei comune dintre slovaci, sîrbi și români, care ar putea „porni un curent mare și generos, merit a săpa matca între țărmurile căreia să ne putem bucura și noi de drepturile cetățenești înscrise în lege. A fost destul cu pasivitatea sub care au lincezit cele mai prețioase puteri naționale și cercurile electorale române ajunseră obiect de rușinoasă tergiversare. Fie o dată luptă bărbătească, luptă dreaptă, care oțelește și curăță“²².

Dr. Ioan Suci, depunîndu-și candidatura la Nădlac, vehiculează idei asemănătoare în discursul pe care îl rostește în fața alegătorilor: „Ceca ce faceți dvs. azi este expierea păcatelor a peste 30 de ani, cîtă vreme am stat cu toți cu mîinile în sîn. Nu vrem să mai fie d-aci înainte așa, ci

facem aci începutul unei lupte demne de popoarele care vreau să nu piară. În această luptă ne călăuzește numai dragostea. Frați vrem să fim și cu maghiarii și cu slovacii și cu sîrbii! Dar frați adevărați. Pretindem aceleași drepturi pe care le au și confrății noștri maghiari²³.

Paralel cu acțiunea aceasta de solidaritate cu celelalte naționalități, se produce și o încercare de apropiere față de secția română a P.S.D. În pactul încheiat la Găiceana la 3—9 august 1907, la punctul 2 semnării, printre care Ioan Slavici, Eugen Brote și Roman Ciorogariu, preconizează luarea de contacte cu secția română a Partidului Social Democrat, pentru a duce lupta împreună, în vederea unor realizări comune²⁴.

Semnării pactului aveau pe vremea aceea o poziție puternică în redacția „Tribunei“ fiind alături de Ioan Russu-Șirianu și Vasile Goldiș pilonii pe care se sprijinea construcția ideologică a ziarului. Înțelegerea aceasta se reflectă de altfel și în paginile „Tribunei“ Chiar Russu-Șirianu, care manifestă destulă inconsecvență în această privință, afișează uneori în articolele sale problema colaborării cu socialiștii. Punctele comune, după Russu-Șirianu, sînt: votul universal și secret, ca și egala îndreptățire. Constatănd că și socialiștii luptă pentru aceste deciderate, cere ca cei oprimați să treacă peste ceea ce-i desparte și să se unească în ceea ce-i apropie, spre a înlătura jugul comun: „nimic nu ne împiedică nici pe noi să încheiem asemenea alianțe, să mergem alături de cei care vor și ei, în primul rînd egala îndreptățire și dezrobirea națiunilor de sub jugul unei clase perverse“²⁵.

În 1905, cînd în cadrul congresului P.S.D. din Austro-Ungaria, delegatul socialist Buchingher din Ungaria, critica politică de asuprire a naționalităților din monarhie, „Tribuna“ își exprimă simpatia față de mișcarea socialistă, într-un editorial, în care reamintind necesitatea colaborării, scrie: „Ne pare bine că tocmai din partea socialiștilor vine recunoașterea aceasta. La drept vorbind ținem mai mult la considerația lor, decît la ori care alta. Idealurile pentru care luptăm noi sînt în deplină consonanță cu ideile de progres și umanitate ale vremii... Iată de ce socialiștii nu ne pot fi decît soți de arme firești, căci între postulatele programului nostru, nu este nici unul care ar fi împotriva năzuințelor lor. Din contra, sînt multe și mai ales este cel cardinal, sufragiul universal necondiționat, înscris în programul nostru“²⁶.

Despre demonstrația socialiștilor pentru obținerea dreptului de vot universal, ținută la 15 septembrie 1905 în Budapesta, „Tribuna“ scrie cu simpatie. Aprecieri referitoare la activitatea socialiștilor, întîlnim de-a lungul anilor și în alte numere ale „Tribunei“. Același ziar se referă în câteva rînduri la manifestările de adeziune pe care fruntașii arădeni ai P.N.R., dr. Ioan Suci, Vasile Goldiș, Șt. Cicio-Pop le arată față de diferite întruniri ale socialiștilor români, ținute la Arad, fie prin scrisori, fie prin participarea și luarea de cuvînt la aceste adunări.

După ce în 1905 conferința de la Sibiu decretase oficial intrarea P.N.R. în activitatea, „Tribuna“ și-a înviorat și mai mult scrisul. Octavian Goga, care între timp ajunsese să dețină un rol important în viața „Tri-

bunei“ într-un articol publicat în 1911, făcînd o amplă analiză asupra situației presei românești din Transilvania în cei 10 ani din urmă, constata că în timp ce „Gazeta Transilvaniei“ își vădea somnolența, în timp ce „Lupta“ provoca momente de zăpăceală penibilă, iar „Drapelul“ apăra încă doctrina pasivității, „Tribuna“ singură făcea loc în paginile ei unui spirit schimbat, aducînd zăbucium și vioiciune, nervi dezlănțuiți și vigoare tinerească, prin apropierea tineretului, din rîndurile căruia a recrutat cîteva condeie remarcabile, ca: Ion Gorun, Ilarie Chendi, Sextil Pușcariu, Al. Ciura, I. Agîrbiceanu, I. Lupaș, O. Ghibu, Gh. Pop, I. U. Soricou, Osvadă și alții. Mulți dintre aceștia înflăcărați de ideile apusului, de care bătrîni se sperie, au devenit mult mai pretențioși, cerînd o activitate mai vie și mai potrivită cu exigențele epocii. Considerînd că „Tribuna“ rămîne același organ de publicitate al P.N.R., care și-a cîștigat simpatia obștei, Octavian Goga socotește că: „Astăzi trebuie să fim mai severi în aprecierea valorilor, să fim sinceri și drepecți în judecarea oamenilor, și să cumpănim cu mai multă vigoare atribuțiunile de conducere, care greșit interpretate, n-aduc rezultate practice, iar la un moment dat pot avea consecințe fatale“²⁷.

Cerînd primenirea în rîndurile conducerii P.N.R., „Tribuna“ își atrage dezaprobarea comitetului național, și în cursul anului 1911, o vie dispută se naște între frunțașii P.N.R. și „Tribuna“. În alegerile din 1910, datorită opresiunilor deosebit de pronunțate din partea guvernului, românii nu reușesc să aleagă în dietă decît un singur deputat. În urma acestui eșec „Tribuna“ cere primenirea cadrelor de conducere ale P.N.R., dezlănțuind furtuna controverselor, care va atinge punctul cîmînant în anul următor.

În urma acestui atac provocat de „Tribuna“ împotriva conducerii partidului, comitetul P.N.R. a hotărît în 20 decembrie 1910, editarea unui ziar al partidului, care să apară la Arad. Ziarul se întitulează „Românul“, iar primul număr a apărut la 1 ianuarie 1911, sub direcția lui Vasile Goldiș. În cuvîntul adresat „Către români“, de către conducerea P.N.R., se fixează obiectivele ziarului, care nu-și propune să fie o întreprindere de concurență față de celelalte ziare românești existente, ci urmărește doar de a închea relații de încredere și sprijinire între toate organele de publicitate românești, care servesc cu sinceritate interesele P.N.R. Notăm aici cîteva dintre punctele mai importante, ce se desprind din acest manifest:

— închegarea tuturor aderenților sinceri într-un mînunchi puternic, pe temeiul disciplinei;

— deșteptarea și întărirea conștiinței naționale;

— lupta pentru drepturile naționale necesare pentru progresul economic și cultural;

— sprijinirea tuturor acțiunilor pornite în interesul națiunii române;

— ziarul își rezervă dreptul criticii, pentru a putea descoperi defectele și piedicile care se pun în calea prosperării politice, avînd în vedere adevărul că scopul criticii nu este distrugerea, ci îndreptarea²⁸.

În același număr este publicat articolul „Programul nostru“, în care sînt dezvoltate mult mai pe larg punctele de program cuprinse în „Cu-

vîntul către români", adresat de către comitetul național. În articolul program se subliniază în primul rînd necesitatea întăririi încrederii obștei românești în hotărîrile conferinței naționale și rolul de conducător care îi revine P.N.R. După ce vorbește pe larg despre îndatoririle fiecărui român față de P.N.R., ziarul notează cîteva deziderate cu caracter economic și social-cultural, printre care:

- sprijinirea întreprinderilor economice menite să elibereze pe țaran de sub exploatarea capitalului străin;
- industrializarea muncii celor care nu sînt aplicați în agricultură;
- sprijinirea comerțului românesc.

Socotind munca culturală ca pe una dintre cele mai arzătoare probleme ale vieții românești, ziarul își fixează ca obiective în această privință:

- sprijinirea asociațiilor culturale românești;
- sprijinirea teatrului ambulant românesc,
- asigurarea existenței materiale a ziariștilor români, precum și a văduvelor și orfanilor lor.

Ziarul mai face apel la solidaritatea tuturor naționalităților nemaghiare, cerînd întărirea legăturilor cu partidele celorlalte naționalități, și organizarea concentrică a luptei comune, preconizînd ținerea unui congres al naționalităților, la care să fie reprezentate toate popoarele nemaghiare.

Ziarul „Românul“ adoptă o poziție fermă în ce privește problemele naționale, fixîndu-și cit se poate de clar atitudinea în aceasta privință!²⁹

Deși „Românul“ pornește la drum ca adversar al „Tribunei“, multe dintre idealurile acestei gazete vor fi preluate și ide către noul organ publicist al partiduluinațional. Vasile Goldiș, care va scrie pînă în 1916, cînd „Românul este sistat de către guvern ,toate articolele mai importante din ziar, era tocmai unul dintre cei care au contribuit din plin și la ascesiunea „Tribunei“, și mai ales la fixarea orientării ideologice a acesteia. Dacă în anul în care cele două gazete conviețuiesc împreună la Arad, angajate într-o polemică sterilă, unii cititori ar putea găsi o diferență de vederi. „Românul“ situîndu-se pe o poziție mai moderată, după sistarea, în 1912, a ziarului „Tribuna“ încetul cu încetul „Românul“ adoptă un ton mai hotărît în articolele sale amintind adeseori de combativitatea tribuniștilor. În articolele sale sînt reluate multe dintre problemele dezbătute de-a lungul anilor în „Tribuna“. Printre acestea, problema intensificării activității politice a românilor, exaltarea valorilor morale și creatoare a poporului, apărarea instituțiilor și libertăților naționale, cîștigarea de noi drepturi și libertăți, constituie tot atîtea teme, care vor reveni ca niște leit motivuri și în paginile „Românului“. Unele dintre acestea scot în relief cu destulă pregnanță poziția ideologică pe care arădenii au promovat-o prin cele două gazete.

Astfel în articolul „O părere individuală“³⁰ Vasile Goldiș arată că încă din 1892, cînd puterea publică s-a năpustit cu toată furia asupra P.N.R. făcîndu-i aproape imposibilă orice manifestare, a fost cel dintîi care a avut curajul să arunce în discuție publică ideea activității parlamentare, care era deja acceptată în convorbiri particulare de către o

parte însemnată a aderenților partidului. El sublinia că la această idee se raliaseră îndeosebi arădeni și tineretul, arătând că arădenii prin puternica lor organizație politică și prin agitația făcută prin ziarul „Tribuna poporului” și mai târziu prin „Tribuna” au reușit să determine conducerea P.N.R. ca în 1905 să reia activitatea parlamentară. De altfel, Vasile Goldiș revine în acest articol asupra unor idei pe care le mai abordase și în ziarul „Tribuna”. În nr. 1 al „Tribunei” din anul 1905, într-un articol cu caracter programatic, el consideră că unele dintre țelurile cele mai importante ar fi: „Organizarea luptei pentru intrarea în parlamentul țării va fi cea mai de aproape dorință”...³¹

Prin activitatea parlamentară nu se urmărește atât trimiterea de deputați în dietă, cât mai ales reconstruirea partidului și crearea organelor necesare pentru conducerea și reprezentarea P.N.R. Dar scopul principal este apropierea de masele populare: „activitatea parlamentară am socotit-o totdeauna ca mijlocul cel mai potrivit, și aproape singurul posibil, pentru a face în masele mari ale poporului nostru, propaganda politică națională, pentru de a aprofunda tot mai mult în aceste mase conștiința națională și de a întemeia raporturi tot mai strânse între popor și intelectualii români”³².

Dându-și seama că prin activitatea parlamentară nu se poate spera la o îmbunătățire a situației politice, fiindcă lupta din parlament nu ar fi în stare să determine factorii decisivi din conducerea statului la concesiuni de oarecare valoare pentru popor, Goldiș subliniază însă foloasele ce s-ar putea trage prin apropierea conducătorilor de popor și prin dezvoltare a conștiinței naționale, cât și prin antrenarea mai intensivă a maselor în acțiunile sociale, economice și culturale: „greul muncii noastre trebuie să fie desfășurat în mijlocul poporului, că în parlament este a se fixa numai punctul nostru de vedere față de politica oficială de guvernare, iar deputații și candidații de deputați, vor avea să dezvolte adevărata lor muncă națională între alegători”³³.

Articolul acesta ne aduce aminte de apelul atât de patetic din numărul 1 al „Tribunei” din 1904, care chema la viață românească pe toți amorțiții, precum și de anatimizarea, făcută tot în „Tribuna” „Blăstămat și a furisit să fie românul care-și va da votul său contra fratelui. Fericirea voastră de la voi atîrnă...”³⁴

Atent la reacția poporului față de această luptă, sint cîntăriți cu dreaptă balanță atât cei care se îndepărtează de la idealurile naționale, punindu-se în slujba clasei conducătoare maghiare, cât și cei care opun rezistența cea mai dîrză împotriva măsurilor de oprinare luate de către guvern. Cînd în 1904, la alegerea parțială de deputat din Nădlac, bogătaşul român Sofra Chicin se desolidarizase de masele de alegători români, trecînd în solda adversarului, Vasile Goldiș scria în „Tribuna”: „Dusu-m-am între voi cu nădejdea să aflu iubirea voastră de neam, dusu-m-am să aflu români bogați, domni, nu calici, oăci numai brațul ce brazdă pămîntul e stăpîn în lumea aceasta, nu degetușele slabe ce zgîriie hirtia răbdătoare cu subțire cerneală”... „Sunteți bogați români nădlăcani, bogați sînteți și

stăpini ați putea fi pe soarta voastră... Ci voi sînteți îmbrăcați în noaptea sărăciei cu duhul, români nădlăceni sărați sînteți și date sînt stricăciunii sufletele voastre, sărmanii de voi... Că bogatul Sofra Chicin nu iubește pe fratele său, ci iubește pe strein. Pe strein iubește Sofra Chicin, pe streinul care în casele țării va sbiera contra românilor...³⁵

În schimb peste cîțiva ani, cînd primarul din Troaș, Gheorghe Lericu, la alegerile din 1910 înfruntă toate schingiuirile jandarmilor, pentru a putca ajunge la locul de votare, Goldiș îl săruta patetic pe obrazul în-singerat, pentru ca a doua zi să publice în „Tribuna“ un articol prin care preamărește virtuțile acestui vrednic român, care a trecut pe sub baionetele jandarmilor, pentru a-și putea exprima dorința de libertate și de mai bine.

Ilie Ivan din Sincel, tirit prin judecăți pentru că a cîntat doina românească, a fost ridicat la rangul de simbol: „Nu cîntați doina românească cea atît de jeluitoare, că sînteți agitatori“... Nu mai sîntem singuri — noi agitatorii. Voi sînteți acum cu noi. Ne înțelegeți. Și acolo în casa lui Ilie Ivan din Sincel se adună plugarii și cîntă: „Deșteaptă-te române din somnul ce de moarte“. Erau alegătorii români care pregăteau să ducă la izbîndă steagul lor național în lupta electorală... Prin satele românești răsar agitatori și la Șiria și la Mărgineni și la Sincel. Răsar agitatorii și nu sînt jandarmi destui ca să oprească cîntarea. Că ea se cîntă în toate satele și în toate casele și la cîmp și la pădure și pe vale și în cărare³⁶.

O bună parte dintre articolele pe care le publică ziarul „Românul“ sînt menite a trezi demnitatea națională și spiritul de luptă în popor și să combată cu vehemență ideea pe care o acreditase clasa conducătoare maghiară în privința integrării culturale și politice a românilor în sinul poporului maghiar, prin care se urmărea în mod foarte vizibil deznaționalizarea românilor transilvani. Glesînd pe marginea acestei probleme, ziarul pretinde egalitatea nației române cu cea maghiară în toate privințele, atît în ce privește cultura, cît și viața politică, economică și socială. Consideră că nu există „națiuni de calitate a doua“ și într-un articol ce poartă acest titlu, se subliniază ferm adevărul că nu există popoare sau rase de calitate inferioară, și altele superioare, care au dreptul de a se înstăpîni peste celelalte: „Dreptul la viață al unui popor nu se discută, el se afirmă. Ceea ce se poate discuta, este procesul ce se poate purta în fața lumii între impilatori și impilați. Dar existența în sine, un popor trebuie să și-o afirme prin cultivarea fără preget a însușirilor acelor care îi alcătuiesc individualitatea lui deosebită și interesantă în mijlocul celorlalte popoare și nu puțin și prin mîndria lui conștientă de egal îndreptățit la viață ca și ori care altul³⁷.

Ziarul nu manifestă o atitudine dușmănoasă față de poporul maghiar, ci numai față de „boierii maghiari“. Cu aceștia nu poate găsi puncte comune de înțelegere, pentru că între boieri și popor nu există punți de trecere. Înțelegerea poate să intervină numai între boieri și boieri: „De grabă s-ar împăca boierii unguri cu boierii români, ca zeama s-o bea tot bietul popor, care în decurs de mii de ani a suferit foame și frig și arșița soarelui, numai ca boierii cei mari să se poată desfăta și să poată

odihni la umbră. Numai cît noi românii mulțumită lui Dumnezeu sfîntul, nu avem boieri. Și așa boierii unguri n-au cu cine să se împăce³⁸.

De acești boieri, „guvernării de ieri și de azi“, românii se consideră într-o stare de război permanent. E o luptă de apărare, nu de cucerire, de apărare a ființei naționale și a puținelor instituții pe care poporul le mai are și împotriva cărora oligarhia maghiară, clasa conducătoare a nemeșilor și a moșierilor, atentează zi de zi. Poporul își apără limba, pe care vor să o izgonească din școală; apără cultura; și-și apără puținele libertăți care sînt amenințate cu dispariția de către boierimea maghiară. Ziarul relevă perfidia guvernului și lipsa lui de lealitate față de poporul român, scoțînd în evidență cursele de tot felul, pe care guvernării le întind mereu poporului, și „vopseaua maghiarizării“, care încearcă să falsifice realitatea.

Atunci cînd unii dintre conducătorii maghiari flutură ca suprem argument dreptul de cucerire: „Noi am cucerit țara aceasta, deci toate popoarele cîte mai trăiesc aci, trebuie să ni se supună: este dreptul nostru să le cîrmuim, să creiem legi pentru ele, să le constrîngem sub voința noastră și sub bunul nostru plac... Să se încovoie, sau să se frîngă“, — ziarul „Românul“, prin articolul intitulat „Dreptul de cucerire“, opune acestor pretenții o realitate istorică, prezența milenară a românilor în ambele Dacii: „Românul stă bine înfipt în ambele Dacii. Stă aici și nu stă ca un popor cucerit, merit stingerii de pe fața pămîntului, căci dacă țara a putut fi cucerită, n-a fost cucerită și națiunea noastră. Ea stă și astăzi după optsprezece veacuri, plină de dorul și de puterea de a trăi, pe care originea sa daco-latină i le-a sădit în sufletu-i neperitor³⁹“.

Dreptului de cucerire i se opune de asemenea și dreptul la viață, vitalitatea poporului român. Iar în fruntea tuturor dovezilor de vitalitate ale unui popor, stă cultura sa, în care intră în primul rînd: limba, obiceiurile, aptitudinile, conformația sufletească specială. Dacă în toate acestea se poate observa germenele unei dezvoltări, atunci dovada vitalității acestui popor este făcută. A crede că poporul român ar putea fi despoiat vreodată de aceste bunuri ale sale, este tot una cu a crede „că se poate smulge cuiva sufletul și să fie lăsat apoi să trăiască mai departe⁴⁰“.

Vorbînd despre viața și moartea popoarelor, într-un alt articol aceeași gazetă afirmă că popoarele nu mor din voința și sila altor popoare mai mari, ci popoarele mor numai atunci cînd ele siluiesc natura. Căci este o ordine mai înaltă care, deși crezută de puțini, stăpînește, povățuiește și nu suferă ca natura să fie siluită de om. Iar această natură în care bat toți cei mari și puternici, pe care o asaltează egoismul omenesc, poruncește fiecărui om și fiecărui popor să se mulțumească și să cinstească ce-i al său și să nu lăcomească la ce-i al altuia, să încapă frățește unii lîngă alții, căci lumea-i largă și piinea cea de toate zilele și-o poate cîștiga fiecare după dreptate. În contextul acestor idei, autorul articolului consideră că cu cei oprimați sînt sortiți pieririi, ci aceia care siluiesc legile eterne ale istoriei, aceia care fiind sus, în culmea mării, se îngîmfă și zăgrumă pe alții, pe cei de jos: „Popoarele mor de obicei cînd au ajuns

la culmea măririi, pentru că în epocile de înflorire și bună stare, de stăpînire, se nasc în ele germele perirei, tendința de a silui natura din ei și ordinea morală din lume⁴¹.

În alte articole „Românul“ acordă o încredere nemărginită în virtuțile poporului, exprimînd credința de neclintit că nici un popor nu are dreptul de a se înstăpîni asupra soartei și viitorului altui popor. Nu există argumente, fie scoase din istorie, fie de oriunde, care să întărească acest drept de înstăpînire. Afirmînd că noi românii nu ne sprijinim numai pe drepturile istorice asupra acestui pămînt, deși am avut odată aceste drepturi, ci dincolo de orice fel de drepturi, ne sprijinim mai ales pe realități iarul conchide că temelul existenței noastre aci pe: „existența noastră aci, ca popor compact de milioane, alcătuitor al unei însemnate părți a statului și pe dreptul — adevărat și imprescriptibil acesta — ce fiecare popor viabil are de a trăi și a se dezvolta conform firii și individualității sale⁴².

Pentru susținerea acestei teze este invocat însuși spiritul vremurilor noi, care se ridică împotriva acestui fel de a pune sub zăvor drepturile popoarelor. Vremurile care vin vestesc mîntuirea din robie a milioanele de iloți care pînă ieri n-aveau altă meserie decît eterna sclavie fizică și ucigătoarea povară a unei scalvii spirituale. Aceste vremuri încearcă încă de pe acum să înalțe la rangul de om pe toți acești nefericiți sclavi. Epoca privilegiilor a trecut și iarul atrage atenția „nenorociților conți“ că astăzi oștirile popoarelor nu mai sînt alcătuite din cavalerii vremurilor medievale, ci din „puterea vie a poporului, masa uriașă a acestei mări de valuri etern mișcătoare“. Față de străduințele maselor pentru a dobîndi libertatea, conții și grofii, care țin încă cu tot prețul la goala strălucire a privilegiilor, par ridicoli: „Un Tisza, un Karoly, Appony, Andrassy, Pollóny, vor avea înfățișarea unor ridicole figuri din trecut, al căror cuvînt va răsuna ca un glas de clopot dogit⁴³.

Într-o splendidă dialectică este condamnat individualismul și egoismul acestor grofi și conți, prea accentuat, ca să se mai poată zidi deasupra lui clădirea unui bine colectiv, sau a unui interes public de stat. Nobilii aceștia egoiști sînt comparați cu cei din timpul revoluției franceze, care și-au părăsit patria, ca să-și salveze privilegiile. Probabil că întocmai ca aceia, și oligarhii maghiari ar fi în stare să-și părăsească țara la vreme de primejdie, pentru că ei nu au săpat în sufletul lor înțelegerea adîncă a concepției de patrie: „...și va rămîne că pămîntul acestei țări să-l apere acel popor frate cu glia, care singur înțelege rostul adînc al iubirii și al jertfirii pentru țară“... „pentru că vremurile acestea noi nu mai recunosc decît o singură putere: „Puterea absolută a poporului. Acest popor care astăzi își are conștiința sa, a smuls în decursul timpului de la cei nechemăți aceea ce puternicii numesc suveranitate și dreptul de a conduce și de a dispune asupra destinului sale...“⁴⁴

Am schițat aci doar cîteva dintre ideile pe care cele două gazete arădene din deceniile premergătoare Unirii, au încercat să le infiltreze în conștiința cititorilor. Desigur, problematica abordată de-a lungul anilor în paginile celor două ziare, este cu mult mai complexă și nu ar putea fi

epuizată decît într-un studiu de mari dimensiuni. Dar în mănunchiul acesta de idei, am căutat să le îmbinăm tocmai pe cele mai esențiale, acelea care au stat la temelia gîndirii politice a generației unirii.

Prima dintre aceste idei viza punerea maselor largi ale poporului, în speță, a țărănimii, clasa cea mai numeroasă și mai oropsită din epoca respectivă, în centrul acțiunii politice. Pe activizarea acestei țărănime se fondează concepția politică a epocii, și am putea afirma că lupta dusă în cele două decenii premergătoare actului de la Alba Iulia, este o luptă de afirmare a maselor populare. Nu „inteligenta“ este factorul hotărîtor în această luptă, ci poporul care se trezește conștient de menirea sa, și încearcă să-și ia soarta în propriile sale mâini și să-i împingă în arena luptelor politice, scoțîndu-i din inerția în care se complăceau. Țăranul român este considerat ca fiind energia cea nesleită a poporului nostru și „din el ne mai luăm și inspirațiile, ca dintr-un vecinic izvor de reîntinerire și regenerare“⁴⁵.

Opiniile sînt clar exprimate în această privință într-un articol din ziarul „Românul“, în care se consideră cea mai mare faptă din istoria noastră: „dezrobirea țăranului prin Mihail Kogălniceanu și Cuza Vodă, pentru că prin ea se dă neamului românesc o parte ce se rupse din el“, conchizîndu-se că politica nu o poate face numai clasa stăpînitore, ci dimpotrivă, dacă voim ca această politică să aibă rezultate „trebuie să pregătim pe țăran pentru un rol politic“⁴⁶.

Pe acest țăran, condeierii arădeni îl consideră ca fiind singurul îndreptățit să-și croiască soarta și să-și impună voința. Țăranul — în înțelesul de colectivitate asuprită, exploatată și frustrată de drepturi — ocupă locul central în viziunea politică a celor două gazete din preajma Unirii, fiind socotit marea energie care regenerează neamul și care poate să inspire și să croiască pagini de istorie. Acest țăran și-a dovedit maturitatea politică atunci cînd s-a ridicat hotărît ca să dărîme zidul de nepăsare care îl despărțea de clasa conducătoare: „Cu furci și coase țărani aduseră aminte țării, care jubila în neștire, că dreptatea răzbunătoare și-a ridicat capul și nu vrea să-l mai plece, căci între clasa stăpînitore și țărani, un zid în veacuri de nepăsare s-a clădit, despărțind sufletul unora de sufletul celorlalți“⁴⁷.

Ori mesajul cel mai patetic și cel mai convingător pe care îl luase neconținut presa arădeană în deceniile de dinaintea lui 1918, era menit tocmai să dărîme acest zid de nepăsare și să apropie, nu pe țărani de conducătorii lor, ci pe conducători să-i facă să se identifice cu năzuințele mari ale maselor populare, să-i oblige să se pună în fruntea acestor mase creatoare de istorie și stăpîne pe destinul poporului întreg.

O a doua mare idee ce se desprinde din contextul articolelor publicate în presa arădeană relevă faptul că poporul este singurul factor decisiv în istorie, singurul îndreptățit să dispună de soarta sa și de viitorul său. Ideea va fi tradusă în fapt în 1918, cînd mulțimile adunate la Alba Iulia vor decide unirea Transilvaniei cu România.

Ideea de unitate culturală a tuturor românilor, preluată de la „Tribuna“ din Sibiu și de la generațiile anterioare, este și ea cultivată cu predi-

lecție, și nu numai teoretic, ci și practic. Alături de condeiele prestigioase ale unor redactori ca Ioan Russu-Șirianu, Roman Ciorogariu, Vasile Goldiș, întâlnim nume din cele mai răsunătoare din viața culturală românească a vremii. Bătrâni și tineri, de dincoace și de dincolo de Carpați, sînt prezenți în paginile ziarelor arădene toți frunțașii scrisului românesc. Slavici și Coșbuc sînt prezenți cu nenumărate articole și opere literare. Octavian Goga publică aici multe dintre articolele sale politice și numeroase poezii. Schițele și nuvelele lui Agîrbiceanu apărute în cele două ziare au furnizat materialul din care au fost alcătuite cîteva volume. Alți scriitori, ca Șt. O. Iosif, Ilarie Chendi, Emil Gîrleanu, D. Anghel, Mihail Sadoveanu, A. D. Xenopol, Nicolae Iorga, Bogdan-Duică, Sextil Pușcariu, C. Stere, Duiliu Zamfirescu, Delavrancea — pentru ca să cităm doar pe unii dintre cei mai importanți — dau un prestigiu deosebit paginilor „Tribunei și „Românului“, contribuind incontestabil la înfăptuirea unității culturale și de idealuri a românilor din toate provinciile istorice.

NOTE

- 1 Teodor Boțiș, *Istoria Școlii normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ort. român Arad*, — Arad 1922, Tipografia Diecezană.
- 2 „Foaia pentru minte“, 1838, pag. 138.
- 3 „Ateneu românesc“, foarte interesante lucruri în sine cuprinzătoriu Nr. 1 din Aradul vechi, de la Institutul românesc bibliografic. — Manuscris, — Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj, Nr. 301. Publicat de I. Pervain în „Studii de literatură română“, Editura Dacia, Cluj, 1971, pag. 248 ș.a.
- 4 „Ateneu românesc“, Mss. 301 B.A.R. — Cluj § 1.; I. Pervain, op. cit., pag. 249.
- 5 „Ateneu românesc“, Mss. 301 B.A.R. Cluj, § 2.; I. Pervain, op. cit., pag. 250.
- 6 „Ateneu românesc“ Mss. 301, B.A.R. Cluj § 3.
- 7 Cornelia Bodea, „Acum 100 de ani“, revista „Hotarul“, Arad, an. IV, Nr. 6—8, 1937, pag. 261—262.
- 8 Gheorghe Lițiu, „Românii arădani în trâmintările anilor 1848—1849“, Tipografia Diecezană Arad.
- 9 „Speranția“, anul I, Nr. 1, 1869.
- 10 D. Vatamaniuc, „Ioan Slavici și lumea prin care a trecut“, Ed. Academiei R.S.R. București, 1968, pag. 284.
- 11 I. Slavici, „Politica tribunștilor“, ziarul „Tribuna“, an. VIII, Nr. 5 din 3/17 ianuarie 1904, Arad.
- 12 Roman Ciorogariu, „Speranța, Lumina, Biserica și școala, Tribuna“, Biblioteca ziaristică, 1934, pag. 24.
- 13 „Tribuna“, Arad, an. VIII, nr. 1, 1904.
- 14 Idem.
- 15 „Presa noastră“, „Tribuna“, Arad, Anul VIII, nr. 116, 1904, pag. 1.
- 16 „Tribuna“, Arad, anul XV, Nr. 108 — 17/30 mai 1911, pag. 2.
- 17 „Tribuna“, Arad, anul XV, Nr. 109 din 18/31 mai 1911.
- 18 Dr. Ioan Suci, „Românii arădani și Partidul Național Român“, Tipografia „Diecezană“ Arad, 1926, pag. 16.
- 19 Idem, pag. 19.
- 20 „Tribuna“, Arad, an. XV, Nr. 109, 1911, pag. 1.
- 21 „Ce vrem și ce răspundem“, — „Tribuna“, Arad, anul VIII, nr. 11, 1904.
- 22 I. Russu-Șirianu, *Candidatura națională la Nădlac*, — „Tribuna“, Arad, anul VIII, nr. 35, 1904.
- 23 „Tribuna“, Arad, anul VIII, nr. 35, 1904.
- 24 I. D. Suci, *Aspectele colaborării P.N.R. din Transilvania cu mișcarea socialistă*, — Revista „Studii“, Tom. 21, Nr. 1, 1968, pag. 85.

- 25 I. Russu-Şirianu, *Propaganda socialistă*, „Tribuna“ Arad, anul VII, nr. 73, 1903, pag. 1.
- 26 „Tribuna“, Arad, anul IX, Nr. 94, 1905, pag. 1.
- 27 Octavian Goga, „O mărturisire“ — „Tribuna“, Arad, anul XV, Nr. 73, 1911, pag. 1—3.
- 28 „Românul“, Arad, anul I, Nr. 1, 1911.
- 29 Idem.
- 30 „Românul“, Arad, anul I, nr. 24, 1911.
- 31 „Tribuna“, Arad, anul VIII, nr. 1, 1904.
- 32 „Românul“, Arad, anul I, nr. 24, 1911.
- 33 Idem.
- 34 „Tribuna“, Arad, anul VIII, nr. 1, 1904.
- 35 „Tribuna“, Arad, anul VIII, nr. 39, 1904.
- 36 „Românul“, Arad, anul I, nr. 45, 1911 (Articolul: „Popor de agitatori“).
- 37 „Românul“, Arad, anul I, nr. 111, 1911.
- 38 „Românul“ Arad, anul I, nr. 57, 1911 (Articolul: „Pace?“).
- 39 „Românul“, Arad, anul I, nr. 125, 1911 (Articolul: „Dreptul de cucerire“).
- 40 „Românul“, Arad, anul I, Nr. 127, 1911 (Articolul: „Dreptul la viață“).
- 41 „Românul“, Arad, anul VI, nr. 29, 1916 (Articolul: „Cum mor popoarele“).
- 42 „Românul“, Arad, anul I, nr. 233, 1911 (Articolul: „Capătul firului subțire“).
- 43 „Românul“, Arad, anul I, nr. 230, 1911 (Articolul: „Fantoma“).
- 44 Idem.
- 45 „Tribuna“, Arad, anul VIII, nr. 116, 1904 (Articolul: „Presa noastră“).
- 46 „Românul“, Arad, anul I, nr. 122, 1911 (Articolul: „Dezrobitor și întemeietor de neam“).
- 47 Idem.

DER BEITRAG DER ARADER PRESSE ZUR ENTWICKLUNG DES SOZIAL-POLITISCHEN DENKENS DER UNABHÄNGIGKEITS-GENERATION

(Zusammenfassung)

Nach einem kurzen geschichtlichen Überblick der rumänischen Presse Arads, versucht der Autor den Beitrag festzuhalten, den die grossen Arader Tageszeitungen „Tribuna“ und „Românul“ zur Bildung des sozial-politischen Denkens der Unabhängigkeits-Generation geleistet haben. Es werden untersucht die Umstände unter welchen die beiden Blätter erschienen sind, das Programm, das ihre Tätigkeit leitete, einige der wichtigsten Redakteure und Mitarbeiter, sowie auch der politische Kontext der Epoche. Es wird auch die ideologische Stellung der beiden Publikationen untersucht.

Anhand aufschlussreicher Zitate aus Artikeln, die in der „Tribuna“ und im „Romanul“ erscheinen sind, wird die Teilnahme dieser Publikationen an die Verbreitung der Ideen in den Jahrzehnten vor der Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien hervorgehoben. Gleichzeitig werden auch die tiefgreifenden Umstellungen gezeigt, die beide Zeitungen im Gewissen ihrer Epoche hervorgerufen haben.

UN OMAGIU ADUS ACTIVITĂȚII LUI IOAN RUSSU-ȘIRIANU. FOAIE COMEMORATIVĂ DIN 1909

de
EUGEN GLÜCK

Printre documentele care scot în evidență înalta apreciere acordată de către contemporani vieții și activității lui Ioan Rusu-Șirianu, se numără și foaia comemorativă editată la București, cu ocazia primei comemorări a decesului reputatului gazetar arădean. Unicul exemplar semnalat pînă în prezent în colecțiile publice se găsește la București, în patrimoniul Bibliotecii Academiei R.S.R., avînd ca titlu complet „Ioan Russu-Șirianu. Foaie comemorativă“. Apărută la 12 decembrie 1909, pe 4 pagini, această tipăritură comemorativă a fost imprimată la Institutul de arte grafice și editura „Minerva“ din București.

Valoroasa inițiativă omagială a aparținut, așa după cum arată însuși subtitlul publicației, „Comitetului național român pentru comemorarea martirilor neamului nostru“, în fruntea căruia se afla Dimitrie C. Butculescu, în calitate de președinte și I. Ghimboescu-Galați, ca secretar.

Concepută în spiritul unui vibrant patriotism, calda evocare din foaia comemorativă subliniază tot ce a fost pozitiv în viața și activitatea marelui dispărut. Autorii materialelor s-au străduit să înfățișeze multitudinea acțiunilor la care participase Ioan Russu-Șirianu, prin care el și-a dobîndit un loc de cinste în istoria patriei. De asemenea materialele inserate în foaia comemorativă insistă și asupra calităților sale morale și cetățenești, care în viziunea autorilor trebuiau să constituie un exemplu mobilizator, pus în fața luptătorilor pentru libertatea națională și socială a poporului român.

Articolul de fond a fost încredințat celei mai competente persoane în această problemă, lui Ioan Slavici, unchiul defunctului. În acest articol, intitulat „Niță al nostru“ (p. 1-2), Ioan Slavici descrie cursul zbuciumat al vieții lui Ioan Russu-Șirianu (1864-1909). Autorul evocă fapte și oameni surprinși în complexul realității șiriene din primii 17 ani de viață ai nepotului său, pe care i-a trăit în comuna natală. Faptele prezentate de Ioan Slavici au multă afinitate cu cele pe care le-a dezvoltat ulterior volumul memorialistic „Lumea prin care am trecut“, inspirat în bună parte din aceleași realități șiriene. Deosebit de importante sînt datele privind

repulsia lui Ioan Russu-Șirianu față de metodele împilatoare ale regimului dualist, care se concretizează cu destulă pregnanță încă din acești primi ani de viață.

Ioan Slavici subliniază faptul că esența activității lui Ioan Russu-Șirianu a constituit-o ziaristica militantă, desfășurată cu strălucire îndeosebi la „Tribuna“ din Sibiu, la „Foaia Poporului“, înființată de dînsul, precum și la unele ziare din București. Apogeul acestei activități a fost atins însă o dată cu înființarea ziarului „Tribuna Poporului“ din Arad (1897), pe care Ioan Slavici îl consideră „exclusiv opera lui intelectuală“, cărcia gazetarul șirian i s-a dedicat cu o mare devoțiune, necunoscînd în anii pe care i-a pus în slujba acestei publicații nici un moment de odihnă. „Repaosul — notează Ioan Slavici — numai în mormîntul rece l-a putut găsi“...

Celelalte materiale inserate în foaia comemorativă se pot grupa în trei categorii. Primei categorii îi aparțin cele două materiale selectate din manuscrisele lui Ioan Russu-Șirianu. Redactorii foii comemorative reproduc o epistolă adresată de Ioan Russu-Șirianu în decembrie 1893, „amicului Dr. Ștefan C. Pop“, din închisoarea de stat de la Săghedin, unde gazetarul ispășea o pedeapsă pentru un pretins delict de presă (p. 2-3).

Pasajul cel mai semnificativ al acestei scrisori evidențiază crezul marelui dispărut, care își concepea viața ca pe un apostolat în slujba poporului român, în care scop trebuie „să jertfești tinerețea și tihna vieții, pentru ca să mori spunînd, că poate, cei ce vor urma, să realizeze ceva din visul, ce te-a ținut treaz în luptă“...

Celălalt manuscris publicat conține fragmente din memoriile lui Ioan Russu-Șirianu, în parte reproduse ad literam, în parte rezumate, privind crearea „Ligii“ și înființarea ziarului „Tribuna Poporului“. (vezi anexa 1).

Un alt grup din materialele foii îl constituie evocările, unele semnate de către personalități binecunoscute ale vieții noastre publice, altele mascîndu-și paternitatea în dosul unor pseudonime. Printre aceste articole menționăm pe cel semnat de Ilarie Chendi, purtînd titlul: „Russu-Șirianul. O pagină comemorativă“, apărut și în „Tribuna“ din Arad (p. 3).

Cel mai vibrant elogiu închinat memoriei marelui dispărut, îl găsim însă în articolul „Stcagul“ (anexa 2). Remarcabil este și articolul „Pro memoria Ioan Russu-Șirianul“, semnat de Vioara din Bihor (p. 2), precum și cel ce poartă titlul „Lui Ioan Russu-Șirianul“, apărut sub semnătura Natalia Dr. Antohi (p. 2-3).

În ultima parte a foii comemorative sînt reproduse unele materiale ocazionate de moartea lui Ioan Russu-Șirianu. Aici aflăm tipărit „Cuvîntul funebru“ rostit la înmormîntarea lui de către I. Scurtu, în numele Partidului Național Român din Transilvania (p. 3-4). Deasemenea sînt reproduse articolele din „Tribuna“, „Lupta“ și „Foaia Poporului“, apărute inițial în decembrie 1909, și care evocau viața și activitatea reputatului publicist. (p. 4).

Prin datele inedite pe care le publică, precum și prin evocările și aprecierile unor contemporani de seamă ai gazetarului, „Foaia comemorativă“ este un document prețios pentru toți aceia care doresc să cunoască mai bine tumultoasa biografie a lui Ioan Russu-Șirianu.

DIN MEMORIILE LUI IOAN RUSSU-ȘIRIANU

— 1 ianuarie 1895 —

Azi ne-a sosit știrea că la București a murit Al. Orăscu, președintele de onoare al „Ligii“.

La 16/28 octombrie 1890 el a fost rectorul, care ne-a acordat sala să ținem prima întrunire națională, când am ținut un discurs în care am arătat situația din Ardeal și am propus să trimitem o telegramă de aderență conferinței naționale, întrunită atunci la Sibiu. Bătrînul tocmai ședea la masă citea jurnalele „Voința“ și „Românul“ (. . .)

Eram cu Iordan Bogdan, Bratu și încă 3 tineri, cari îi ceream sala. La început stătea pe gânduri.

Dar în urmă după ce i-am garantat că o să facem totul în bună rînduială mi-a dat un bilet către intendent. D'aici s-a născut Liga.

După criza „Tribunei“ din Sibiu cu greutăți multe s-a înființat „Tribuna Poporului“, mai ales fiindcă nu aveam mijloace destule. După ce a umblat pe la Arad și Orăștie unde s-a tipărit primul număr, iată ce scrie în memoriile lui, pe ultima filă:

„Am sosit acasă la București tocmai în ziua de Crăciun, răcit rău la mîna dreaptă, încît articolul pentru no. 1 l-am dictat nevastei bolnav în pat.

Era în ziua de 1 ianuarie 1897 am primit de la Barcianu din Orăștie telegramă să plec îndată, că altfel ziarul nu va putea să apară.

Am plecat.

La Orăștie am avut însă bucuria să văd primele două numere din „Tribuna Poporului“, cu articole de ale mele.

Ziarul făcuse impresie, abonamentele veneau cu grămada la Arad, unde în ziua de Sf. Ioan am și scos al 4-lea număr în redacție și tipografia noastră proprie.

M-am întors iară la București, lăsînd în redacție pe Deleanu.

Cu familia mea am sosit la Arad, la 17 ianuarie“.

Cu aceasta se încheie memoriile.

IOAN RUSSU-ȘIRIANU

Foaia comemorativă

Duminecă, 12 decembrie 1910, p. 2.

STEAGUL

În bătaia vântului filfiie steagul. . . Cît să-l frămînte cele trei culori, se pot învălui unele în altele, dar nu se confundă.

Cînd suflarea vîntului e puternică atunci pînza filfiie drept, atunci cele trei culori simbolice se vîd în plinătatea lor.

În orice parte a lumii, aproape, sau cît de departe în bătaia vîntului imprejurările filfiie steagul Ideei de neam în simțirea fiecărui român.

Cît să-l frămînte alte neamuri, printre care se află individual, sau obște, românul se poate învălui în viața acelor neamuri, dar nici odată nu se va confunda cu ele. . . Iar cînd vînt puternic îi va sufla în cale cu putere spre a-i primejdui ființa etnică, drept și neclintit va sta în simțămîntul lui național, în plinătatea tăriei lui de rezistență se va desfășura.

Masele pot opune forța numărului: insul înzestrat cu însușiri de seamă, adună în el voința maselor, opune în numele lor căldura inimii, tăria cugetării, energia cuvîntului, le reprezintă sau le duce la luptă și le cîrmuiește.

Ai fost Șiriene, insul acesta ales și bineînzestrat!

Întreaga ta alcătuire sufletească era numai dragostea de neam, vibra numai la auzul numelui de român, rechemînd faptele mărețe.

Privirea ta lua lumină răsăritului de soare în fața bucuriilor și speranțelor neamului; glasul tău se făcea sunet de bucium înaintea acelor ce amenințau ființa neamului.

Între cei prea mulți ce se uniau spre a-ți infringe neamul, te ridicai cu cei foarte puțini ai neamului și dominai numărul vrăjmaș și înfățișai impunător pe cei ce se chemau cu energie la viață și întrețineau curentul care lega pe frați și zădărnicea furia orbitorilor fanatici!

În bătaia vîntului filfiia steagul. . .

L-ai purtat împreună cu cei de-o seamă, cu mîndria națională cu demnitatea de om, cu învăpăierea credinței în idealul neamului.

De timpuriu te-ai dus dintre ei, dar sufletul tău în unire cu celălalte suflete mari, plutește în jurul steagului. . .

Vă simți suflarea românească, în cutele lui, ori de cîte ori filfiie măreț în zile de biruință. . .

Sînteți eterne ca și steagul: el, ca simbol, voi ca amintire și ca pildă.

IOAN RUSSU-ȘIRIANU

Foaie comemorativă

12 decembrie 1910, p. 2.

EINE HULDIGUNG BETREFFEND DIE TÄTIGKEIT VON IOAN RUSSU-
ȘIRIANU. DIE „FOAIA COMEMORATIVĂ“ VON 1909.

(Zusammenfassung)

Verfasser erwähnt in seinem Beitrag das einzige bisher bekannte Exemplar einer Gedenkzeitung, die am 12. Dezember 1909 in Bukarest erschienen ist und dem bedeutenden Arader Publizisten Ioan Russu—Șirianu gewidmet war.

Der Hauptartikel dieses Gedenkblattes, gezeichnet von Ioan Slavici, dem Onkel des erwähnten Publizisten, hebt die Tätigkeit als militanter Zeitungsmann des Ioan Russu—Șirianu, sowohl bei der „Tribuna“ aus Sibiu, als auch besonders in der Stadt Arad, die als „exclusives Werk“ des bekannten Publizisten betrachtet wird.

Verfasser wiedergibt mehrere Manuskripte aus der Feder Ioan Russu—Șirianus, aus denen seine Rolle im Kampf für die Vollendung des einheitlichen rumänischen Nationalstaates hervorgeht.

VASILE GOLDIȘ — RESPONSABIL AL RESORTULUI DE CULTE ȘI INSTRUCȚIE PUBLICĂ DIN CADRUL CONSILIULUI DIRIGENT

de
PETRU CHIȘ

La 1 decembrie 1918 s-a sărbătorit la Alba—Iulia marele act al Unirii Transilvaniei cu România. Conform ultimului punct al Hotărârii s-a creat Marele Sfat al Națiunii Române, care urma să îndeplinească rolul unui parlament provizoriu. În ședința din 2 decembrie 1918 a Marelui Sfat, ținută în palatul justiției din Alba—Iulia, s-a ales un organ executiv numit Consiliul Dirigent, în frunte cu Iuliu Maniu. În cadrul acestui for suprem, permanent, cu putere executivă, al națiunii române din Ardeal sarcinile s-au împărțit în felul următor : Iuliu Maniu—președinte și interne, Al. Vaida Voevod—externe și presă, Vasile Goldiș—instrucție și naționalități, Victor Bontescu—agricultură și comerț, Roman Boilă—comunicații, Aurel Vlad—finanțe, St. Cicio-Pop—război, Aurel Lazăr—justiție, Emil Hațieganu—codificator în secția juridică, Ioan Suciuc—codificatorul dreptului public și organizatorul constituantei, Ion Flueraș—sociale, Iosif Jumanca—industrie, Vasile Lucaciuc, Valeriu Braniște și Octavian Goga nu aveau portofoliu¹.

Consiliul Dirigent a fost confruntat de la început cu probleme dificile. Prin activitatea resorturilor sale el trebuia să asigure integrarea armonioasă a Transilvaniei în România pe toate planurile, economic, social, cultural. În concepția politică burgheză noul organ avea și sarcina de a ține în frâu masele populare pătrunse de spirit revoluționar. Demagogia burgheză a fluturat ideea că toate măsurile ce le va lua Consiliul Dirigent vor fi în spiritul democratic al Hotărârii de la Alba-Iulia. Guvernul regal a făcut cunoscut, prin presa vremii, că a trasat Consiliului Dirigent, ca principală sarcină, să elaboreze proiectul de reformă agrară și proiectul de reformă electorală pe baza votului universal². Dar elaborarea și mai ales aplicarea acestor legi s-a făcut mai târziu și numai sub presiunea luptei maselor populare.

Resortul de culte și instrucție publică din cadrul Consiliului Dirigent ridica probleme delicate. În timpul dualismului și mai ales în timpul primului război mondial învățământul românesc din Transilvania a fost mereu îngrădit. În școlile de stat s-a introdus limba maghiară ca limbă

de predare, iar școlile confesionale, datorită slabei lor baze materiale, s-au redus numericeste. După intrarea României în război ostilitatea autorităților față de românii ardeleni a crescut. În urma creării „Zonei Culturale“ de către ministrul Apponyi, au fost desființate 311 școli confesionale românești cu 477 învățători, pe motiv că acestea „nu ar corespunde creșterii tineretului în sentimente patriotice, iubire de țară și de împărat“.³ Numărul profesorilor a scăzut foarte mult în timpul războiului. Alegerea lui Vasile Goldiș în fruntea resortului de culte și instrucție publică nu s-a făcut la întâmplare.

Pe lângă reala capacitate politică, dovedită în toiu evenimentelor din preajma Unirii, Vasile Goldiș a fost cunoscut și ca un om al școlii. În anul 1886 a primit diploma de profesor secundar pentru catedra de istorie și limba latină „primul profesor român în statul ungar cu o asemenea diplomă“⁴. În același an, la solicitarea episcopului Ioan Popasu, a luat catedra de istorie a școlii normale din Caransebeș unde a rămas până în 1889. Din 1889 până în 1901 a funcționat la catedra de istorie a liceului confesional ortodox din Brașov. Aici l-a avut coleg pe Valeriu Brăniște, cu care a legat o strinsă prietenie. La Brașov a editat, singur sau în colaborare cu alții, o serie de manuale școlare în care a reușit să impună concepția sa avansată despre mersul societății omenești. Astfel la sfârșitul vol. III al Istoriei Universale Vasile Goldiș scrie: „În timpul mai recent pe lângă acestea începe a se manifesta tot mai mult în viața popoarelor chestiunea socială al cărui scop final este emanciparea desăvârșită a muncii din robia capitalului“⁵. A avut elevi valoroși care i-au adus mai târziu frumoase omagii ca: Axente Bânciu, Ioan Lupaș sau Octavian Goga.

Vasile Goldiș nu a fost străin nici de problema cultelor religioase fiind multă vreme secretar consistorial. În problema națională s-a manifestat ca un dușman neîmpăcat al șovinismului.

Vasile Goldiș a condus treburile Resortului de culte și instrucție publică în perioada 2 decembrie 1918 -- 15 martie 1919. Împreună cu Șt. Cicio-Pop și Al. Vaida Voevod, a fost designat ca ministru fără portofoliu în guvernul din București⁶. Vasile Goldiș urma să părăsească Consiliul Dirigent numai după ce Valeriu Brăniște se însănătoșea ca să poată să preia conducerea Resortului de culte și instrucție publică.

Pe plan extern chiar „aliații“ României erau sceptici în ceea ce privea posibilitățile poporului român de a-și rezolva multiplele și dificilele probleme pe care le-a ridicat unirea. Printr-un efort extraordinar poporul nostru a reușit să învingă toate greutățile stîrnind admirația lumii întregi.

Consiliul dirigent, prin intermediul Resortului de culte și instrucție publică, trebuia să canalizeze toate acțiunile în vederea reorganizării învățămîntului românesc din Transilvania, în concordanță cu noile realități istorice. După unire, toate școlile de stat au trecut sub controlul Consiliului Dirigent. Cele mai arzătoare probleme care necesitau o rezolvare imediată erau problema asigurării școlilor cu cadre didactice calificate, cu material didactic sau chiar cu local.

Activitatea Consiliului Dirigent și implicit a resortului condus de V. Goldiș se complica datorită situației militare. O parte însemnată din teritoriile locuite de români nu puteau fi controlate de către forul executiv ales la 2 decembrie. Pentru a nu perturba procesul de învățământ, Resortul de culte și instrucție publică a dat o circulară prin care a făcut cunoscut că pe anul școlar 1918/1919 se menținea vechea formă de organizare școlară. Se atrăgea totuși atenția că se întrerupeau orice legături cu Ministerul de instrucție din Budapesta, iar termenul de inspector regesc se înlocuia cu cel de revizor școlar.⁷

Învățământul românesc din Ardeal, în perioada imediat următoare unirii, a avut mult de suferit din cauza lipsei cadrelor didactice calificate. Cele aproape 2.000 de școli primare, 72 gimnazii, 31 pedagogii, 157 școli civile, 57 școli comerciale și alte școli de specialitate din Transilvania dispuneau de un număr insuficient de profesori.⁸ Această pătură socială a fost și ea puternic lovită de război. Mulți profesori au murit pe front, alții s-au retras o dată cu armata română în vechea Românie, părăsindu-și posturile. Este semnificativ să amintim că din Brașov s-au retras cu armata română 11 din cei 13 profesori de la liceul Andrei Șaguna. Unii, mai puțin numeroși, au fost alungați de populație pentru că în timpul războiului au sprijinit acțiunile de constrângere impuse de autorități. Resortul de culte și instrucție publică a dat o circulară referitoare la începerea învățământului în școlile primare⁹. Prin ea se cerea revizorilor școlari să ia cele mai propice măsuri pentru buna desfășurare a procesului de învățământ, vizându-se în primul rând asigurarea cu cadre didactice a școlilor primare. Revizorii erau autorizați să folosească toate resursele locale, mai ales acolo unde era mare nevoie de învățători. Dacă întâmpinau greutăți, revizorii erau invitați să ceară intervenția Consiliului Dirigent, care promitea toată sollicitudinea. Aceeași situație gravă o prezentau și școlile secundare. În general românii nu au frecventat școlile secundare, pînă la unire. Puțini dintre copiii românilor care au trecut pragul învățământului secundar au studiat în limba maghiară. Profesorii secundari au fost pregătiți în și pentru a preda în limba maghiară. Pentru a veni în ajutorul învățământului secundar V. Goldiș a dat circulara „Cu privire la ocuparea de catedre în învățământul secundar românesc.”¹⁰ Prin ea se făcea apel la profesorii care au funcționat la școli românești în Transilvania să-și reocupe catedrele. Se făcea de asemenea, apel la pensionari, preoți sau studenți ai institutelor teologice cărora se oferea posibilitatea să se califice ca profesori secundari. Tot pentru a stimula creșterea numărului cadrelor didactice calificate, Resortul de culte și instrucție publică a dat în ianuarie 1919 circulara „Către direcțiunea școlilor normale de băieți, românești”. Școlile erau îndemnate să pregătească și fete pentru că nu existau școli normale pentru fete.

Teritoriul județului Arad scăpa controlului Consiliului Dirigent. Față de această situație Vasile Goldiș nu a rămas indiferent. El s-a adresat Consistoriului ortodox din Arad printr-o scrisoare datată în 30 decembrie 1918, în Sibiu. Prin ea cerea să se ia cele mai urgente măsuri pentru rea-

ducerea învățătorilor de la școlile comunale din județ la posturile lor.¹¹ Consistoriul i-a răspuns că propunerea sa a fost realizată cu excepția unor regiuni mici unde situația militară nu permitea.

Resortul de culte și instrucție publică trebuia să pună bazele organizării ierarhice a învățământului românesc din Transilvania. Trebuiau găsite cadre didactice bine pregătite pentru a deveni revizori școlari, directori generali, șefi de secții etc. S-a avut în vedere în primul rând orașele mari din Transilvania. Resortul condus de Vasile Goldiș a trimis controlori pe linie școlară în aceste orașe. La Directoratul Suprem din Cluj a fost numit dr. Nicolae Drăgan, fost profesor în Năsăud, iar la Sibiu Vasile Bologa, directorul școlii de fete din localitate.¹² Profesorul Gavril Precup din Blaj a fost numit șeful secției școlilor medii.¹³

Resortul de culte și instrucție publică a avut în vedere și starea materială a profesorilor. Greutățile din anii războiului au lovit puternic și această pătură socială. Vasile Goldiș a propus Consiliului Dirigent să se acorde profesorilor un ajutor anual de 600 coroane și unul lunar de 300 coroane pe perioada 1 ianuarie — 31 martie 1919.¹⁴ Unor profesori li s-au acordat împrumuturi în baza acestor ajutoare. Nu a fost neglijată nici starea materială a școlilor. Din bugetul Consiliului Dirigent s-au acordat sume substanțiale pentru dotarea lor.

O sarcină importantă care se ridică în fața Resortului de culte și instrucție publică era problema uniformizării învățământului românesc din Transilvania cu cel din vechea Românie. În decembrie 1918 resortul condus de Vasile Goldiș a dat o circulară prin care s-a anunțat introducerea istoriei și geografiei României la școlile primare și secundare. În școlile secundare limba și literatura română se predă la fiecare clasă timp de 20 ore săptămânal.¹⁵ Asupra acestei probleme s-a revenit din nou în 2 ianuarie 1919 când s-a atras atenția că limba maghiară împreună cu istoria, geografia și constituția Ungariei erau scoase din conținutul programelor de învățământ și erau înlocuite cu limba română, istoria, geografia și constituția românilor.¹⁶

Neul corp didactic trebuia să-și manifeste fidelitatea față de autoritățile românești printr-un jurământ față de Consiliul Dirigent și monarh. În 3/16 februarie 1919 s-a dat o circulară: „În chestiunea jurământului oficial al corpului didactic de la fostele școli de stat maghiare”.¹⁷ Prin ea se atrăgea atenția că data limită pînă la care se poate depune jurământul este ziua 15/28 februarie și că în caz contrar profesorii vor pierde slujba și dreptul de pensie.

În timpul războiului elevii claselor a VII-a și a VIII-a au fost concentrați și duși pe front. Cei care au supraviețuit au rămas cu situația școlară neîncheiată. În ședința Consiliului Dirigent din 4/17 ianuarie 1919 Vasile Goldiș a fost autorizat să organizeze la Sibiu un curs special pentru acești elevi. Cheltuielile urma să le suporte Consiliul Dirigent. În aceeași zi, Vasile Goldiș a dat o circulară prin care îi anunța pe cei în cauză că pot trimite actele necesare înscrierii la acel curs de completare a studiilor. Cursurile au început la 1 martie 1919 și s-au terminat la 13 mai același an, iar bacalaureatul s-a dat în iunie.

La începutul anului 1919, într-o ședință a Consiliului Dirigent, Vasile Goldiș a obținut scutirea elevilor de serviciul militar pe perioada mobilizării. Mobilizarea generală a lovit și în rândurile, și așa destul de rare, ale învățătorilor și profesorilor. În urma unei noi intervenții într-o altă ședință a Consiliului Dirigent responsabilul Resortului de Culte și instrucție publică a obținut scutirea de serviciul militar, pe perioada mobilizării, a învățătorilor și profesorilor. În 6/19 februarie Vasile Goldiș a dat o altă circulară: „Despre dispensarea învățătorilor de serviciul militar“ prin care anunța pe cei interesați despre hotărârile luate.

În fața resortului de culte și instrucție publică stătea și problema organizării învățământului superior. În munca sa Vasile Goldiș a fost ajutat de un secretar general în persoana lui Onisifor Ghibu, care era și directorul învățământului superior și de un șef de secție, al artelor, în persoana lui Tiberiu Brediceanu.

Problema înființării unei universități românești în Transilvania s-a pus pentru prima dată în cadrul congresului profesorilor secundari ținut la Sibiu în 6/19 ianuarie 1919. Aici s-a subliniat necesitatea înființării unei universități românești în Transilvania și s-a indicat Clujul ca centru al învățământului superior. Pentru înființarea universității s-a pronunțat și congresul medicilor ținut în 28 ianuarie tot la Sibiu. Ambele congrese amintite au propus ca soluție naționalizarea Universității din Cluj și completarea catedrelor ei cu profesori români. De resursele transilvănene, în domeniul medicinei, urma să se ocupe o comisie aleasă cu ocazia congresului din 28 ianuarie. La recomandarea ei, Consiliul Dirigent trebuia să numească profesorii. Resortul de culte și instrucție publică s-a adresat, prin intermediul Consiliului Dirigent, Ministerului de instrucție din București și i-a cerut să intervină pe lângă cele două universități din vechea Românie, pentru a pune la dispoziție profesori de medicină necesari la Cluj.

În privința facultăților de litere și de drept, Consiliul Dirigent a tras ca sarcină lui Vasile Goldiș să facă o anchetă minuțioasă asupra resurselor locale și să prezinte un raport. Vasile Goldiș a convocat o conferință în legătură cu reorganizarea facultății juridice la care a participat, alături de el, A. Lazăr, E. Hațieganu, V. Onișor, L. Borcea, C. Negrea, L. Ghilezan și C. Bucșan. Aici s-a stabilit lista catedrelor la 18 dintre care 7 să fie ocupate de oameni pregătiți în Transilvania. Pentru ocuparea celorlalte catedre urma să se deschidă un concurs. La propunerea lui V. Goldiș, Consiliul Dirigent și-a rezervat dreptul de a numi și alți profesori în afară de cei trecuți prin concurs.¹⁶ Comisia de predare la noua universitate s-a constituit prin munca entuziastă a directorului învățământului superior, Onisifor Ghibu, după ce V. Goldiș a părăsit Consiliul Dirigent.

În atribuțiile Resortului de culte și instrucție publică intrau și problemele cultelor religioase. Pe toată perioada în care V. Goldiș a fost secretar al Consistoriului din Arad, episcopia a avut o ținută demnă, aproape radicală, în problema națională.

Printr-o altă circulară Vasile Goldiș a cerut autorităților bisericești să rupă legătura cu guvernul din Budapesta. Consiliul Dirigent anunța

bisericile, prin intermediul resortului condus de Goldiș, că le va acorda sprijin în rezolvarea tuturor problemelor „în spiritul larg democratic și liberal care transpiră din hotărârile de la Alba Iulia”¹⁹.

Consiliul Dirigent și-a asumat toate obligațiile financiare față de bisericile din Transilvania, rezervându-și dreptul de control asupra lor. Printr-o circulară Vasile Goldiș atrage atenția autorităților bisericești că trebuie lămurit poporul să participe la împrumutul național. Acest împrumut se făcea pe baza unor bonuri de tezaur de 5% din 1919, garantată de statul român²⁰. Episcopia din Arad a fost printre primele care a trecut la acțiune. Într-o circulară a ei către bisericile subordonate se spunea că fiecărui cetățean român îi revine sarcină să participe la „punerea bazei financiare și întărirea României . . . care deschide calea mai încântătoare și perspective spre un viitor senin și fericit”²¹.

Resortul de culte și instrucție publică a cuprins în sfera sa de activitate și problema naționalităților conlocuitoare. Vasile Goldiș, consecvent principiilor sale și a celor cuprinse în hotărârea de la Alba—Iulia: a adoptat o atitudine progresistă în domeniul rezolvării tuturor problemelor legate de naționalitățile conlocuitoare. A exclus din activitatea sa favoritismul, sistemul preferențial, sau persecuțiile cu caracter național. În ședința Consiliului Dirigent din 9/22 ianuarie 1919, Vasile Goldiș a anunțat că sașii au depus jurământ de fidelitate față de noul stat. Cu această ocazie a cerut să se acorde suma de 27.720 coroane ajutor pentru Institutele froebcliane săsești și să se intervină pe lângă „Musée de Gaublin” din Paris pentru a înapoia 4 covoare de valoare istorică ale bisericii săsești din Sibiu²². Aceste covoare au fost trimise la Paris pentru a fi copiate, dar nu au mai fost restituite. Pentru învățătorii și învățătoarele din serviciul școlilor franciscane s-a acordat un ajutor de stat de 600 coroane anual²³. La propunerea lui Vasile Goldiș a fost cooptat în Resortul de culte și instrucție publică Lutz Corody, din partea naționalității săsești, ca secretar general. Vasile Goldiș l-a cunoscut bine de pe vremea când a fost profesor la Brașov și când P.N.R. a încercat o platformă comună cu partidul sașilor în conducerea căruia era și Lutz Corody.

În ședința Consiliului Dirigent din 11/24 martie 1919 Vasile Goldiș a anunțat că treburile Resortului de culte și instrucție publică le va lua în continuare Valeriu Braniște²⁴. Începând din 15 martie 1919 toate actele Resortului de culte și instrucție publică poartă semnătura lui Valeriu Braniște. După sosirea lui, Vasile Goldiș a plecat la București ca ministru fără portofoliu în guvernul român. A rămas mai departe membru în Consiliul Dirigent cu vot deliberativ.

La București a trăit toate frământările legate de problema încheierii tratatului de pace. În legătură cu noua sa muncă, V. Goldiș spunea că o va duce numai pînă atunci cînd se va convinge că o poate „depune fără nici o știrbire a intercselor neamului nostru”²⁵. Din București a urmărit cu neliniște activitatea Consiliului Dirigent care târăgăna rezolvarea problemei agrare. În legătură cu aceasta și-a exprimat nemulțumirea afirmînd că abia acum își dă seama că o serie de membri nu au fost demni pentru a fi aleși în acel organ politic executiv²⁶. După ce a demisionat guvernul condus de Brătianu, V. Goldiș s-a reîntors în Consiliul Dirigent.

Fiind bun cunoscător al realităților școlii românești din Transilvania din preajma unirii, și animat de profunde sentimente patriotice, Vasile Goldiș a trecut, încă din primele zile după preluarea Resortului de culte și instrucție publică, la serioase acțiuni în vederea reorganizării învățămîntului. El a înțeles bine că în acel moment școala românească din Transilvania, mai mult ca oricînd, juca și un rol politic. Poporul român din Transilvania trebuia scos din beznă inculturii și mobilizat și mai mult pentru apărarea mării sale victorii. Resortul de culte și instrucție publică în frunte cu Vasile Goldiș a reușit să reorganizeze învățămîntul primar și secundar românesc și să-i pună bazele sale moderne. Pe vremea cînd Vasile Goldiș s-a găsit în fruntea acestui resort s-au întreprins acțiuni importante, care au stat la baza fondării universității românești de la Cluj. Pe parcursul întregii sale vieți Vasile Goldiș s-a manifestat ca un mare iubitor de cultură, prin care vedea o cale sigură de ridicare a oricărui popor pe cele mai înalte culmi ale civilizației. El era convins că : „nu au tras brazdă în lume neamuri care n-au știut să se aprindă la focul sacru al artei frumoase, ci au trăit viață de mușuroi și s-au stins fără să lase o licărire din urma lor”²⁷. Cultura unui popor trebuie să se dezvolte din posibilitățile sale interne, treptat, fără sălturi și împrumuturi. Referindu-se la aceasta a declarat că „nu deodată au ajuns englezii la Shakespeare, nici francezii la Molière”²⁸. Multă vreme a auzit vorbindu-se despre poporul său că este incult și că nu are înclinații spre cultură, că nu este în pas cu exigențele timpului. Prin presa vremii și prin unele studii cu caracter sociologic a combătut aceste păreri șoviniste. Ajuns în fruntea resortului de culte și instrucție publică Vasile Goldiș a luat toate măsurile posibile pentru a asigura o dezvoltare armonioasă a învățămîntului românesc. A reușit în același timp să canalizeze propaganda bisericească în slujba intereselor majore legate de desăvîrșirea unirii.

Vasile Goldiș a rămas toată viața fidel principiilor democratice înscrise în hotărîrea de la Alba-Iulia. Și pînă la înfăptuirea Unirii, în toial mărilor evenimente și frămîntări politice din Transilvania el s-a situat pe o poziție mai democratică decît majoritatea fruntașilor politici ardeleni. Intr-o serie de probleme, dar mai ales în problema dreptului popoarelor asupra autodeterminare, Vasile Goldiș s-a apropiat foarte mult de gîndirea marxistă²⁹. El a dorit cu ardoare eliberarea poporului său dar a înțeles că trebuie să se stabilească bune relații cu naționalitățile conlocuitoare.

NOTE

¹ Romînul, nr. 21 din 4 decembrie 1918, p. 1

² Idem, nr. 48 din 11 ianuarie 1919, p. 1

³ Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, grupa II, dosar 5/1918, act 1109/1918.

⁴ Ion Jelecuteanu, *O scurtă biografie, Vasile Goldiș*, Arad, 1932, p. 4.

⁵ Vasile Goldiș, *Istoria universală*, Brașov, 1927, vol. III, p. 254

⁶ Proces-verbal luat în ședința Consiliului Dirigent ținută în 28 decembrie, n. 1918 la Sibiu, (M. s. — R. Boilă), Biblioteca Institutului de istorie veche din Cluj, nr. inv. M. s. 128, p. 65.

⁷ *Gazeta Oficială*, nr. 5, din 5/18 ianuarie 1919, p. 18.

⁸ Romînul, nr. 10 din 13/26 ianuarie, 1918, p. 3.

- ⁹ Gazeta Oficială, nr. 5, din 5/18 ianuarie 1919, p. 19.
- ¹⁰ Idem, nr. 7—12, din 1—6—8—12—19—22 februarie, 1919, p. 3.
- ¹¹ Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, grupa II, dosar 35/1914, act 55/1919.
- ¹² Proces-verbal luat în ședința Consiliului Dirigent (M. s. — R. Boilă) din 3 februarie 1919, Sibiu, Biblioteca Institutului de istorie veche din Cluj, p. 206.
- ¹³ Idem, p. 381.
- ¹⁴ Idem, p. 237.
- ¹⁵ Gazeta Oficială, nr. 5 din 5/18 ianuarie, 1919, p. 18 și 19.
- ¹⁶ Idem, nr. 7—12, din 1—6—8—12—19—22 februarie, 1919, p. 3.
- ¹⁷ Ibidem, p. 35.
- ¹⁸ Onisifor Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare*, București, 1929, p. 30.
- ¹⁹ Gazeta Oficială, nr. 5 din 5/18 ianuarie 1919, p. 17.
- ²⁰ Gazeta Oficială, nr. 17—19, din 5—22—26 martie 1919, p. 2 și 3.
- ²¹ Circular către toate oficiile protoprezbiteriale și parohiale din districtul Consistoriului Arad, Arhivele Bisericii ortodoxe din Cermei, dosar 119, act. 18.
- ²² Proces-verbal luat în ședința Consiliului Dirigent din 9/22 ianuarie 1919 de la Sibiu (M. s. — R. Boilă), Biblioteca Institutului de istorie veche din Cluj, nr. inv. M. 168, p. 114.
- ²³ Idem, p. 252.
- ²⁴ Idem, p. 557.
- ²⁵ Scrisoarea lui Vasile Goldiș către episcopul I. I. Papp al Aradului din martie 1919. Arhiva Episcopiei ortodoxe a Aradului, grupa II, dosar 35/191, act. prez. 147/1919.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ Tribuna Poporului, nr. 6, din 8/22 ianuarie, 1902, p. 1.
- ²⁸ Vasile Goldiș, *Ideii rețeritoare la întiințarea teatrului nostru*, în Anuarul IV al Societății pentru crearea unui fond de teatru român, Brașov, 1901, p. 112.
- ²⁹ *Unirea Transilvaniei cu România — 1 decembrie 1918*, Institutul de Studii Istorice și Social Politice de pe lângă C.C. al P.C.R., București, 1972, p. 525.

VASILE GOLDIȘ — VERANTWORTLICHER DES RESORTS FÜR KULTUS UND
ÖFFENTLICHEN UNTERRICHT IM RAHMEN DES CONSILIUM DIRIGENS.

(Zusammenfassung)

Als guter Kenner der Lage die rumänischen Schulen aus Transilvanien zur Zeit der Vereinigung betreffend, schritt Vasile Goldiș, nach Übernahme des Resorts für Kultus und Öffentlichen Unterricht im Rahmen des Consilium Dirigens zu Aktionen für eine Reorganisierung des Unterrichts. In vorliegender Arbeit werden vor allem die von Vasile Goldiș geplanten Massnahmen zur Gründung der rumänischen Universität in Cluj hervorgehoben, als auch zur Sicherung der Entwicklung des rumänischen Unterrichts aller Stufen.

Die Arbeit hebt die Tätigkeit von Vasile Goldiș hervor zur Kanalisierung der religiösen Propaganda im Dienste der Hauptinteressen für die Vollendung der Vereinigung von 1918, als auch seine Bemühungen in der Festsetzung von guten Beziehungen zu den mitwohnenden Nationalitäten.

TRAIAN VUIA — CONTRIBUȚIE LA PROFILUL POLITIC AL MARELUI INVENTATOR

de

HORIA MEDELEANU

Plecat la Paris în vara anului 1902, pentru două luni de zile¹, Traian Vuia zăbovește în capitala Franței aproape o jumătate de veac. Stabilirea sa în străinătate nu a însemnat ruperea legăturilor cu țara. În tot cursul vieții, el s-a manifestat ca membru activ al poporului său, dînd dovadă de o înaltă ținută patriotică. Geniu tehnic, expresie a capacității creatoare a poporului român, Vuia a fost în același timp un luptător politic „perseverent și curajos“ cum îl caracterizează lapidar unul din prietenii și admiratorii săi, dr. Petru Groza².

Preocupat de zborul mecanic, domeniu în care este un deschizător de drum, recunoscut azi de întreaga lume științifică, Vuia a adus o contribuție însemnată la realizarea idealurilor sociale și naționale ale poporului său. Cele două laturi ale activității lui Traian Vuia sînt atît de indisolubil legate în ființa sa încît cel care încearcă să-i traseze profilul moral trebuie să le abordeze deopotrivă pentru a surprinde dimensiunile exacte ale personalității sale.

Cele cinci scrisori, semnate de Traian Vuia și aflate în patrimoniul Muzeului județean Arad, ne oferă o seamă de elemente din care se încheagă o veritabilă schiță de portret al omului de știință și al celui politic. Trei dintre aceste scrisori sînt adresate filologului Iosif Popovici³, primul profesor de slavistică la universitatea din Cluj, după unire, și prieten din liceul de la Lugoj cu marele inventator. A patra scrisoare este destinată lui George Popovici⁴, fratele filologului, personalitate marcantă a vieții culturale și politice bănățene, înainte de unire, iar a cincea este o scrisoare de condoleanțe, expediată de Vuia la moartea lui Iosif Popovici către nepotul de frate al acestuia, inginerul Traian Popovici.

Pe lângă relatarea frământărilor din ultima etapă a perfecționării aparatului său de zburat, scrisorile lui Vuia cuprind scurte considerații politice care denotă însă o ascuțită putere de pătrundere a evenimentelor, clarviziune și luciditate. Departate de țară, el urmărea cu atenție criza dualismului austro-ungar, avînd deplină încredere în destinul popo-

rului său. Această încredere nu însemna un simplu gest sentimental; ea se întemeia pe o analiză riguroasă, ajutată de o întinsă cultură filosofică și sociologică, în care intrau îndeosebi operele lui Herbert Spencer, Spinoza și Hegel⁵.

Părăsirea pasivismului de către românii bănățeni și victoria lor în alegerile pentru dietă, din 1906, îl umplu de o mare satisfacție⁶. Gîndirea lui politică integrează evenimentul într-un larg context de istorie europeană. El prevedea o epocă de adînci prefaceri sociale și politice al căror semnal era dat de evenimentele revoluționare din Rusia, de la începutul secolului. Mișcarea de masă a proletariatului și a țărănimii, culminînd cu revoluția rusă din 1905, dublată de mișcarea de eliberare națională, de trezirea la viață politică activă a naționalităților oprite din imperiul țarist, la care trebuie să adăugăm înfringerea țarismului în războiul ruso-japonez, constituie pentru Vuia, o stare de lucruri analoagă cu cea care se petrecea sau urma să se petreacă în imperiul austro-ungar. „M-am bucurat foarte mult de succesele alegerilor — spune el în prima scrisoare către Iosif Popovici — la persecutări însă trebuie să ne așteptăm, succese fără jertfe abia poate arăta lumea și cu cît e succesul mai mare, cu atît sînt jertfele mai considerabile, deoarece succesul e funcția greutăților cu care s-a ajuns, ca și a rezistențelor opuse. Nici nu se putea altcum, atotputernicii zilei cu greu se vor împrieteni cu ideea că și valahii să fie de acum înainte întrebați, cînd e vorba de croirea sorții lor. Progresul însă e fatal și mătură din cale, asemenea unui torent, pe aceia cari i se opun. Cine ar fi crezut acum trei ani, că autocrația rusă, la aparență atît de solidă, să fie zguduită din temelii. Vor avea parte stăpînitorii noștri de decepții și mai crude. Nu-i vezi azi, cu ce zel caută prietenia croaților, față de care acum doi ani erau tot atît de insistenți ca față de noi?”

Făcînd un bilanț al evenimentelor din Rusia, din primii ani ai secolului nostru și reflectînd asupra importanței internaționale a revoluției din 1905, în articolul „Începutul revoluției în Rusia“, Lenin apreciază că „răsturnarea țarismului în Rusia, începută în mod eroic de clasa noastră muncitoare, va constitui un punct de cotitură în istoria tuturor țărilor”⁷.

Pronunțarea P.N.R. din Transilvania pentru o viață politică activă nu poate fi explicată fără această „deșteptare a unor mase populare la conștiința politică și la lupta „revoluționară“, de care vorbește Lenin⁸. Activismul, inaugurat în anul 1905, „a stimulat toate energiile poporului român din Transilvania, dirijîndu-le spre lupta pentru eliberarea națională”⁹. În scrisoarea sa către Iosif Popovici, Traian Vuia se dovedește adeptul unei politici active, duse cu fermitate și spirit de jertfă, condiție sine qua non a realizării marelui ideal național. În concepția lui Vuia, „progresul este fatal“, adică ineluctabil, pentru că el exprimă o lege immanentă a istoriei care îl zămislește înăuntrul ei, prin acțiunea maselor.

De la distanță, Vuia își formase o perspectivă justă care îi permitea să formuleze și aprecieri critice asupra orientării politice a conducerii P.N.R. din Transilvania: „mi se pare — spune el într-o altă scrisoare

către prietenul său, Iosif Popovici, — că politica noastră nu e totdeauna condusă cu spirit consecvent, ci e condusă mai mult de sentimente, rancune personale, chiar și meschine, josnice și naive și e lipsită de vederea în viitor. N-avem încredere în noi înșine, piatra fundamentală a succesului. Sintem impulsivi și contingentele au o putere mare asupra noastră. Nu cunoaștem eforturile continui și nu avem curaj decît în momente de tot grave“. Cînd Vuia scria aceste rînduri, în sînul conducerii P.N.R. din Transilvania apăruseră tendințe divergente, „ajungîndu-se în anii 1910—1911 la o polemică aprinsă care amenința cu sciziunea¹⁰. În timp ce unii dintre conducătorii P.N.R. înclinau spre o colaborare cu curtea de la Viena și erau dispuși la tratative cu guvernul de la Budapesta, gruparea din jurul ziarului „Tribuna“ din Arad, a „tinerilor oțeliți“, se situa pe poziții radicale și susținea că „numai prin noi înșine vom putea obține eliberarea, nu cu ajutorul Habsburgilor“¹¹.

Atitudinea care se desprinde din considerațiile lui Traian Vuia este foarte apropiată de cea a „tribuniștilor“, din rîndul cărora făcea parte cel mai bun prieten al său, muzicianul Tiberiu Brediceanu¹². De fapt, formația spirituală și politică a lui Vuia datorează mult mediului familiei Brediceanu. În anii de liceu, el frecventase asiduu această familie, unde a legat o prietenie statornică și vibrantă cu cei doi fii ai lui Coriolan Brediceanu, Tiberiu și Caius.

În timpul studiilor sale la facultatea de drept de la Budapesta, Vuia a lucrat în biroul avocațial al lui Coriolan Brediceanu, care organizează plecarea tînarului avocat la Paris, fiind primul care a intuit geniul său tehnic¹³. Vederile politice ale familiei Brediceanu sînt înfățișate de celălalt membru marcant al ei, Caius Brediceanu, în „Amintiri din viața mea“: Familia noastră a urmat întotdeauna orientarea națională panromână și antihabsburgică. La 1848, bunicul meu Vasile a fost unul dintre lugojenii care a mers cu revoluția contra imperialilor. Discursul său de la întrunirea românilor bănățeni pe Cîmpia Libertății din Lugoj, ținută în iunie 1848, a rămas în amintirea tuturor bănățenilor pe care i-am mai ajuns“¹⁴.

Atitudinea antihabsburgică a lui Traian Vuia avea să se manifeste cu o fervoare, dar și cu o modestie exemplară, cu o lipsă de zgomot în jurul propriei persoane, în timpul primului război mondial. Conștient că biruința aliaților împotriva puterilor centrale oferea prilejul de eliberare a tuturor popoarelor oprimate din imperiul habsburgic, Vuia își concentrează întreaga energie în sprijinul acestei acțiuni. Pentru a face cunoscută cauza românilor din Austro-Ungaria și pentru a atrage de partea lor cercurile politice apusene, Vuia publică în presa franceză articole „bine documentate, mult apreciate și viu comentate“¹⁵. O activitate remarcabilă desfășoară Vuia în fruntea Comitetului Național al Românilor din Transilvania și Bucovina, constituit de el la 30 aprilie 1918, precum și în cadrul Consiliului Național al unității române de la Paris, organisme care au avut ca scop continuarea luptei în vederea eliberării românilor aflați în imperiul austro-ungar, după ce România semnase armistițiul cu puterile centrale¹⁶. Semnarea armistițiului produsese o im-

presie nefavorabilă României. Pentru orientarea și câștigarea opiniei publice, Vuia inițiază apariția revistei „La Transylvanie” care atrage în acțiunea de propagandă românească o seamă de personalități ale vieții culturale și politice franceze¹⁷.

Pledind pentru realizarea unității de stat a tuturor românilor, Vuia dorea instaurarea, în România, a unor rînduiri noi, întemeiate pe dreptate socială și democrație. Aceste idei i-au atras aversiunea unor cercuri politice burgheze din țară. Manevrelor acestora vor face ca Vuia să nu fie designat delegat la Conferința de pace. El va participa însă în calitate de „consultant” în probleme transilvănene și bănățene.

Din stimă și recunoștință față de meritele sale, lugojenii îl vor propune candidat pentru primul parlament al țării, în alegerile din noiembrie 1919. Traian Vuia refuză candidatura. În acest sens, el scrie președintelui P.N.R. din Caraș-Severin, dr. George Popovici: „Cred că alegerile au decurs în ordine. Eu am fost silit să-mi retrag candidatura din rațiuni care au fost indicate în scrisoarea ce am adresat d-lui dr. G. Dobrin. Mulțumesc din inimă tuturor aceluia care au avut pentru mine sentimente atât de binevoitoare”.

Rațiunile pentru care și-a retras candidatura dau un relief deosebit de pregnant profilului moral și politic al lui Vuia. Ele sînt o mărturie a unui caracter ferm, care n-a făcut niciodată concesii în privința principiilor. Din scrisoarea către G. Dobrin reținem: „Am devenit socialist din patriotism sincer. Acum, pentru ca să pot fi ales, ar trebui să-mi reneg opiniunea pentru ca lumea să poată să zică și despre mine că am fost socialist de paradă (dr. Lupu), la solda guvernelor reacționare din regat. Aș restabili bine prestigiul poporului nostru. La Paris sînt socialist, acasă reacționar. Este deci evident că dacă mi-aș fi încrucișat brațele aici, în decursul războiului și nu aș fi făcut nimica, cei din centru m-ar afla demn de a fi reprezentant al poporului, dar fiindcă din patriotism am intrat în partidul socialist și acum tot din considerente patriotice doresc să rămîn fidel principiilor odată adoptate, mă văd descalificat”.

Ca fiu al poporului său, Traian Vuia a înțeles să-și pună întreaga putere de luptă în serviciul eliberării de sub jugul habsburgic și pentru desăvîrșirea statului național unitar român, care însemna un mare pas pe calea progresului istoric. Totodată însă, ca socialist, Vuia nu putea accepta să facă parte dintr-un parlament bunghez, organism care avea menirea de a sprijini prin legi interesele unor clase exploatare.

În concepția lui Vuia, eliberarea națională se împletește cu dreptatea socială. Ele constituie două laturi inseparabile ale unui proces istoric unic. Pe fundalul acestor considerații, profilul politic al lui Traian Vuia se desenează în linii limpezi care exprimă o mare consecvență ideologică. Nimic pentru sine, totul pentru poporul său, astfel ar putea fi formulată scurt deviza vieții sale. Prin invențiile tehnice, Vuia a dovedit că poporul său este capabil de creații hotărîtoare pentru progresul științei umane, fapt care îi dă dreptul să fie liber și onorat în lume. Prin activitatea sa politică, el s-a integrat firesc în lupta poporului român

pentru realizarea idealurilor lui de veacuri. Democratismul său, înălțat la atitudinea unor convingeri socialiste, lupta sa plină de abnegație, continuată în timpul celui de al doilea război mondial în mișcarea de rezistență din Franța, împotriva fascismului, fac din Traian Vuia o figură pilduitoare de om de știință și patriot.

La baza tuturor acțiunilor sale, de ordin științific sau politic, a stat „încrederea în noi înșine“, în forțele proprii ale poporului român.

ANEXE

Scrisoare către Iosif Popovici

(partea întâi lipsește)

spre a produce sustentația deplină a mașinii. Observ, că echilibrul mașinii e perfect. Nici cea mai mică tendință de a se înclina în dreapta sau în stînga, înainte sau îndărăt nu o arată. E vorba acum de a mări puterea motorului. Lucru foarte ușor, căci nu am decît a mări presiunea peste 65 chilogr, ceea ce pot face putînd ajunge pînă chiar și la 120 chilogr. E drept însă, că nu cu toate dispozițiile actuale, anume trebuie să adoptez la căldare un aparat, care prin un mic motor auxiliar (petit cheval alimentaire) să introducă gazul lichefiat în căldare. Îndată ce voi termina acest aparat, voiu reîncepe încercările.

Ți-am fost scris deja, acum un an, că în legătură cu mașina de mai sus am inventat un motor. Cu privire la exploatarea și lansarea acestui motor am făcut un contract cu un german și se pun chiar acum în construcție trei motoare, dintre cari unul e pe seama d-lui Arion (dir. băncii de credit rom.) pentru un automobil.

După cum vezi, anul din urmă a fost petrecut în o activitate practică febrilă. Că ce voiu face, nu-ți pot spune nimica, viitorul zace în dosarul secret al Providenței.

Încercările mele le fac în cadrul cel mai discret posibil cu încunjurarea deplină a publicității, ceea ce nu a împiedicat pe cei dela Aero-Club să aibă informații despre tot ce fac, mi s-au oferit a mă asista și a face toate măsurările științifice, eu însă le-am refuzat tot atît de discret, pe cît de discret mi s-au propus, cu ceea ce i-am răcit poate, nu regret însă, căci astfel mă lasă în pace. Ba vicontele Décazes avea chiar pretenția de a lua încercările mele sub patronagiul său. Tot astfel și prințul Valentin Bibescu (ginerele ministrului Lahovari) îmi oferise de a transpune toată activitatea în România, unde atelierul D-sale mi-ar sta la dispoziție și aș putea face ce doresc. Am refuzat și acestuia, deși s-a purtat nu se poate mai prietenește pe timpul petrecerii lui aici. Totuși nu puteam admite, că chestia unei probleme pur tehnice să degeneze în o chestie mondană.

Cunoscîndu-ți interesul pentru chestiile fizice nu mă tem că te-am plictisit cu această epistolă lungă. Vei vedea, că toate problemele pot fi rezolvite și progresul se poate face numai prin eforturi mici așa zicînd

infinitesimale și nereușita zace în pretenția de a face ceva cu o lovitură. Numai o lucrare metodică și cu multă răbdare permite un succes.

Nu știu când mă voi reîntoarce, e posibil că în august merg în Germania și de acolo să trec și prin țara noastră și să te cercetez și pe tine acasă. Dacă ai lipsă de vreo carte, scrie-mi numai și ți-o voi trimite. Despre vol. III. al cărții lui Rousselot¹⁹, ți-am fost scris, că despre tiparul ei pînă acum nici vorbă nu e.

Mi-ai fost scris în o carte precedentă, că lugojenii și-au schimbat părerea despre mine. Scuză-mă pentru această insistență, dar îți mărturisesc, că nu înțeleg, cum s-a schimbat, anume din bine în rău, sau din rău în bine.

M-am bucurat foarte mult de succesele alegerilor, la persecutări trebuie însă să ne așteptăm, succesul fără jertfe abia poate arăta lumea și cu cât e succesul mai mare, cu atât sunt și jertfele mai considerabile, deoarece succesul e funcția greutăților cu care s-a ajuns ca și a rezistențelor opuse. Nici nu se putea altcum, atotputernicii zilei cu greu se vor împrieteni cu ideea, că și Valachii să fie de acum înainte întrebați, când e vorba de creșterea sortii lor. Progresul însă e fatal și mătură din cale, asemenea unui torent, pe aceia cari i se opun. Cine ar fi crezut acum 3 ani, că autocrația rusă, la aparență atât de solidă, să fie zguduită din temelii? Vor avea parte stăpînitorii noștri din decepții și mai crude. Nu-i vezi azi, cu ce zel caută prietenia Croaților, față de cari acum 2 ani erau tot atât de insistenți ca față de noi.

Scrie-mi și tu și indică-mi pînă cînd stai acasă!

Te îmbrățișă al tău

T. Vuia

27, rue Godot de Mauroy

Scrisoare către Iosif Popovici

Neully 0/5 17 Decembrie 1909

Dragă Iosife,

Primiți scrisoarea ta din 13. M-am adresat imediat casei Mutel cerînd să se pună în relație directă cu tine și indicîndu-le informațiile ce dorești. Cînd vei primi răspunsul, îmi vei putea comunica conținutul epistolei lor, eu mă voi adresa posibil și unei alte case și voi cere să-ți facă oferta, astfel poți alege. Nu încapă îndoială, că un motor cu petrol e mai puțin encombrant decît o mașină cu vapor. Sper, că le cunoști bine ambele și așa n-am să-ți prejudec. Motorul cu petrol nu posedă elasticitatea mașinii cu vapor. Pentru mașina cu vapor Compound (trebuie să întreb e 3 kurbelig sau în Tandem) dimpreună cu Schwungrad, și Condensator nu-ți poate cere mai mult de 8000 cor., cu condiția că puterea să poată fi urcată pînă la 36 H.P. Fără condensator nu poate trece peste 7200 cor.

N-am primit încă nici o scrisoare de la tine de la ultima mea epistolă din Iunie. Cu maghiarij nu am făcut nimica, am preferit a zădărnici afacerea din mai multe considerente, deși nu mă pot scăpa de soli-

citările lor, chiar acum se află aici directorul companii amintite și vor reveni în maiu. Asupra celorlalte evenimente îmi rezerv a-ți scrie în o epistolă ulterioară.

Cu dragoste frățească
al tău
T. Vuia

Scrisoare către Iosif Popovici

Paris, la 3 Ianuarie 1910

Dragă Iosife, Primii scrisoarea ta, vei fi primit deja ofertul direct de la Mutel și de la Dutheil și Chalmers. Alăturat îți indic câteva firme pentru mașini cu vapor. Dacă te decizi pentru mașina cu vapor, să cauți să fie Compound și cu surchauffe (Überhitzer) Economia e da 15—28% pentru surchauffe de 100—180 °C. Nu am referențe asupra casei Hofherr și Schrantz. Wolf e bună.

M-am fost bucurat de alegerea lui Musta²⁰ și am regretat mult că Bădescu nu a fost întărit. Am încredere că Cristea va fi întărit. Are atașe în ministerul de Culte și la Universitate, a fost totdeauna prudent.

Ar fi hazardat să mă pronunț asupra consecuențelor economice ale băncii automate. Ce privesc consecuențele politice, din motive pe cari ar fi prea lung a le espune aici, sunt de părere că nu ne-ar putea fi decât favorabile.

Mi se pare că politica noastră nu e totdeauna condusă cu spirit consecuent, ci e condusă mai mult de sentimente, rancune personale, chiar și meschine, josnice și naive și e lipsită de vederea în viitor. N-avem încredere în noi înșine, piatra fundamentală a succesului. Suntem impulsivi și contingențele au o putere mare asupra noastră. Nu cunoaștem eforturile continue și nu avem curaj decât în momente de tot grave.

Ne lipsesce educația politică și în fața adversarilor nu reprezentăm o putere nici morală nici economică.

În speranța că-mi vei scrie în curînd.

Te îmbrățișez cu drag

T. Vuia

Scrisoare către George Popovici

Paris, 10 Noemvre 1919

Reverandissime Domnule,

Am primit vizita lui Traian³² și prețuitul DV bilet, care mi-a făcut multă plăcere. Traian nu a putut rămîne aici neaflînd nici un loc în o școală de chemie căci îmbulzeala este mare, iar locurile rare. El a plecat la Toulouse.

Ne-am văzut în mai multe rînduri, am petrecut o duminică împreună la țară și am constatat cu bucurie că are o judecată sănătoasă. Accentuize acest fapt, pentru că am constatat, că ultimele noastre generațiuni intelectuale din Transilvania sunt bineșor maghiarizate.

Cred că alogerile au decurs în ordine. Eu am fost silit să-mi retrag candidatura din rațiuni cari au fost indcate în scrisoarea ce am adresat D-lui Dr. G. Dobrin²⁴. Mulțămesc din inimă tuturor aceloră cari au avut pentru mine sentimente atât de binevoitoare.

Vă rog să primiți asigurarea respectuoasei mele considerațiuni.

Al DVoastre devotat

T. Vuia

Scrisoare către ing. Traian Popovici

Garches, 25 Septembrie 1928

7. rue de Toulon (Sct. 0)

Iubite Domnule Popovici,

Reîntorcîndu-mă de la țară unde am petrecut cîteva săptămîni spre a mă odihni, am aflat necrologul care m-a întristat foarte mult. Deși nu ne-am văzut de 25 de ani, m-au legat de dînsul anii de școală, cînd mi-a fost elev²⁵ și încă un elev pe lîngă care orele petrecute erau mai mult ore de odihnă. Ne-am văzut apoi la universitate, am lucrat mai în urmă în 1903 aici împreună în laboratorul lui abbé Rousselot²⁶, dispărut și dînsul. Aci în Paris mi s-a dat abia să învăț cine a fost unchiul DVoastre, am văzut cu proprii mei ochi respectul de care era înconjurat în laboratorul fericitului Rousselot, care era rendez-vous-ul tuturor savanților în fonetică. Nu sunt eu chemat a spune golul ce l-a lăsat în înaintarea culturii poporului român: locul de rangul prim în învățămîntul universitar ce i s-a dat sunt proba cea mai bună. Frații Popovici, ilustrul DV. părinte și unchiul vor figura vecinic în pomelnicul națiunii și în istoria culturii popcrului Român.

Împărtășesc cu DV. și cu familia DV. doliul acesta care este un doliu național și Vă rog să fiți pe lîngă întreagă DV. familie interpretul acestor sentimente de adevărată simpatie și de regrete pentru ilustrul DVoastre unchiu.

Vă rog să primiți asigurarea sentimentelor mele cele mai prietenești.

Al Dvoastre devotat

T. Vuia

NOTE

¹ Ing. aviator Traian Vuia, *Realizarea zborului mecanic. Mărturii*, Ed. Tehnică, București, 1955, p. 25.

² În „Cuvînt înainte” la Ing. aviator Traian Vuia, *Realizarea zborului mecanic. Mărturii*, Ed. Tehnică, București, 1955, p. 11.

³ Dr. Iosif Popovici (1876—1928). Docent pentru limba și literatura română la universitățile din Viena și Budapesta. După unirea Transilvaniei cu România și pînă la moarte, profesor universitar, titularul catedrei de filologie slavă de la universitatea din Cluj (vezi dr. Aurel E. Peteanu, *Din galeria marilor dispăruți ai Banatului*, prof. univ. dr. Iosif Popovici, Lugoj, 1935).

⁴ Dr. George Popovici (1862—1927), protopop al Lugojuului, de două ori deputat în dieta din Budapesta, apoi președinte al P.N.R. din județul Caraș-Severin. A scris *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904.

- ⁵ George Lipovan, *Traian Vuia, un pionier al aviației moderne*, Ed. Facla, Timișoara, 1972, p. 22.
- ⁶ Cu acest prilej, românii bănățeni au reușit să trimită patru deputați în parlamentul maghiar: Coriolan Brediceanu (ales în două circumscripții), dr. Ștefan Petrovici, dr. George Popovici și dr. Aurel Novac. (Vezi dr. Aurel E. Peteanu, *Din galeria marilor dispăruți ai Banatului, Coriolan Brediceanu*, Lugoj, 1935, p. 53).
- ⁷ Lenin, *Opere*, vol. VII, p. 81.
- ⁸ Vezi *Istoria U.R.S.S.* (sub redacția prof. A.M. Pancratova), Ed. „Cartea Rusă”, 1951, p. 42.
- ⁹ Miron Constantinescu și Ștefan Pascu, *Desăvârșirea unificării statului național român, Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, Ed. Academiei R.S.R. București, 1968, p. 94.
- ¹⁰ Idem, p. 104.
- ¹¹ Ibidem, p. 104.
- ¹² Ing. aviator Traian Vuia, op. cit., p. 16.
- ¹³ George Lipovan, op. cit., p. 19.
- ¹⁴ Vezi dr. Aurel E. Peteanu, *Din Galeria marilor dispăruți ai Banatului, Coriolan Brediceanu*, Lugoj, 1935, p. 82.
- ¹⁵ George Lipovan, op. cit. p. 148.
- ¹⁶ Miron Constantinescu și Ștefan Pascu, op. cit., p. 193.
- ¹⁷ Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia...*, Cluj, 1968, p. 301.
- ¹⁸ George Lipovan, op. cit., p. 168.
- ¹⁹ Abatele Pierre Rousselot (1846—1924), filolog francez, profesor la Collège de France, a dat o bază științifică cercetărilor de fonetică experimentală.
- ²⁰ Arhimandridul Filaret Musta. Esta vorba de alegerile pentru episcop în decizia Caransebeșului, în 1909, în care primul ales, arhimandridul Filaret Musta, ca și protosinghelul Iosif Traian Bădescu, nefiind agreeați de guvern, nu au fost propuși împăratului pentru confirmare.
- ²¹ Protosinghelul Iosif Traian Bădescu. (vezi nota 20).
- ²² Miron Cristea, episcop al Caransebeșului, apoi primul patriarh al României, personalitate atașată politicii naționale a românilor din Transilvania.
- ²³ Ing. Traian Popovici, fiul lui George Popovici.
- ²⁴ Avocatul George Dobrin, primul prefect român al Lugojului după unire.
- ²⁵ Traian Vuia se referă, desigur, la raporturile care existau în internatul liceului din Lugoj, între un elev dintr-o clasă superioară și altul dintr-o clasă inferioară.
- ²⁶ Vezi nota 19.

TRAIAN VUIA — CONTRIBUTION AU PROFIL POLITIQUE DU GRAND INVENTEUR

Résumé

L'auteur, sur la base de cinq lettres trouvées dans le patrimoine du Musée départemental d'Arad, envoyées par Trajan Vuia aux frères Popovici, apporte un contribution à la détermination du profil politique du grand inventeur — sa lutte pour l'achèvement de l'État national unitaire roumain.

De la correspondance présentée résulte que Trajan Vuia était l'adepte du principe de la participation active à la lutte politique — principe adopté par les gens politiques du Banat depuis 1906.

Trajan Vuia désirait qu'après l'union, Roumanie devienne un état basé sur la justice sociale et démocratie.

En conclusion, on publie les lettres de Trajan Vuia envoyées aux frères Popovici.

GREVA MUNCITORILOR TÎMPLARI DIN ARAD DIN ANUL 1885

de

OTTO GREFNER

Abolirea iobăgiei în Transilvania după revoluția de la 1848, dar mai ales după patentele imperiale din 1853 și 1854, precum și încheierea pactului dualist din 1867 între clasele stăpînitoare din Austria și Ungaria, a avut importante repercusiuni de ordin social-politic și economic în Transilvania. Datorită uniunii vamale dintre Austria și Ungaria, burghezia austriacă a dobîndit ca piață de desfacere pentru mărfurile sale industriale teritoriul Ungariei și al Transilvaniei. În schimb, moșierimea maghiară își putea desface produsele sale agricole în teritoriile ereditare austriece¹.

Acest fapt influențează negativ dezvoltarea relațiilor capitaliste în ansamblul lor în Transilvania. Datorită concurenței mărfurilor austriece care erau mai ieftine și se produceau pe scară industrială, o serie de ramuri industriale din Transilvania erau grav lovite de concurența mărfurilor din Austria. Este vorba în special despre industria postavului, a hîrtiei, a sticlei, a zahărului și într-o anumită măsură de industria lemnului, cu vechi tradiții și bine cotate chiar pe piața internațională².

Cu toate acestea ritmul de dezvoltare economică a Transilvaniei este mai rapid decît în perioada precedentă. Acest lucru este constatabil mai ales în acele ramuri industriale care erau în plină concordanță cu interesele burgheziei austriece. Ne referim în primul rînd la creșterea industriei carbonifere, a industriei forestiere, de construcții și într-o anumită măsură la cea metalurgică. Atît invadarea pieței Transilvaniei cu produse industriale austriece, cit și dezvoltarea unei industrii locale proprii, a determinat destrămarea formelor de producție feudale și dezvoltarea relațiilor capitaliste. Sistemul de breslă bazat pe o tehnică veche, depășită, a mers rapid spre o destrămare totală. Un rol însemnat în lichidarea sistemului de breslă a avut-o și legea industrială promulgată în 1860 care stipula principiul libertății industriale. În urma acestei legi, existența breslelor a devenit pur formală, iar prin legea din 1872, ele au fost desființate definitiv.

Paralel cu dezvoltarea forțelor de producție capitaliste se dezvoltă și clasale sociale legate de noile relații capitaliste, proletariatul și burghezia. Dezvoltarea industrială a Transilvaniei, cu toate limitele impuse de o stăpînire străină, a adus cu sine apariția și afirmarea unei noi

clase, proletariatul, forța cea mai înaintată și revoluționară a societății. Situația clasei muncitoare se caracterizează în această perioadă, printr-un nivel scăzut al salariilor, ziua de muncă prelungită, utilizarea pe scară largă a muncii femeilor și copiilor, condiții de muncă și de trai mizere, abuzuri patronale, șomaj, numeroase și grave accidente de muncă, supraveghere polițienească etc.³

Așezarea la întretăierea unor importante drumuri comerciale care leagau Transilvania de Ungaria prin Valea Mureșului și regiunile bihorene cu Banatul și mai departe cu Serbia, a făcut din orașul Arad un important centru comercial încă la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Avind o regiune bogată agricolă, primele ramuri industriale care se dezvoltă sînt cele legate de agricultură, ca de exemplu industria morăritului, moara de aburi a fraților Neumann ia ființă încă în anul 1863, fabrici de spirt, care după 1868 erau în număr de 6 la Arad. ateliere meșteșugărești pe diferite profile, unele dintre ele fiind deja manufacturi de tip capitalist⁴.

După pactul dualist din 1867, formele economice capitaliste se înmulțesc pe raza orașului și județului Arad. O dezvoltare deosebită se remarcă în industrializarea lemnului, cu vechi tradiții în orașul Arad. Pădurile din regiunea muntoasă a țării Zărandului și chiar din cîmpia Aradului livrau un material lemnos de bună calitate. Cei mai vechi în această branșă au fost dulgherii, care încă în 1731 se organizează în bresle. În anul 1768 primesc privilegiile care în 1791 și 1818 sînt întărite din nou. Tîmplarii se organizează separat, în 1761. Împăratul Francisc I, în 20 septembrie 1816, întărește printr-o diplomă privilegiile lor⁵.

Breasla tîmplarilor a fost socotită ca una din cele mai puternice din orașul Arad, ca număr de membri și importanță economică, faima lor trecînd mult peste granițele orașului, dovadă diplomele și privilegiile acordate tîmplarilor arădeni⁶.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mai precis după 1860, locul sistemului de breaslă este luat tot mai mult de ateliere meșteșugărești de tip manufacturier. Meșterii care sînt patronii acestor ateliere, angajează mină de lucru salariată pe care o exploatează conform legilor capitaliste.

Începînd din anul 1880, producția de mobilă arădeană a atins un bun nivel calitativ și cantitativ. Mobila arădeană a început în mod foarte serios să concureze numeroase centre de producție de mobilă din cuprinsul monarhiei austro-ungare, ba chiar concura renumita mobilă vieneză. Tot mai multă mobilă arădeană se exporta în alte orașe. Este de remarcat faptul că mobila arădeană o găsim prezentă chiar în capitala imperiului, la Viena⁷.

Dezvoltarea producției de mobilă se reflectă și prin numărul mare de ateliere existente în acea vreme la Arad. Conform unei statistici din 1887, în orașul Arad au existat 18 ateliere mari unde lucrau între 15—20 lucrători în fiecare atelier, deci în total 286 oameni. Existau de asemenea 94 ateliere mijlocii cu un total de 295 lucrători și 34 ateliere mici unde lucrau între 3—4 angajați. La acestea mai trebuie să adăugăm și cele două mari ateliere firmele „Czeiler și Mihalik“ și „Varga Iosif“ înzestra-

te cu mașini cu aburi și unde erau angajați circa 80 de lucrători. Un sumar calcul ne permite să apreciem că în branșa tâmplarilor lucrau pe vremea aceea în orașul Arad aproximativ 800 lucrători⁸.

Raportat la puterea economică a orașului Arad a anilor 1880—1890, datele mai sus menționate referitoare la prelucrarea lemnului și mai ales la producția de mobilă, ne permit să tragem concluzia că această ramură era una din cele mai importante și dezvoltate din orașul Arad.

Munca în aceste ateliere era grea, se lucra mai mult manual, atelierelor erau improprii, fără aerisire, așa după cum constată o comisie comitatensă trimisă în vara anului 1885 în atelierelor meșteșugărești pentru constatare. Comisia mai consemnează pe lângă condițiile grele de muncă, și prelungirea timpului de muncă de către patroni peste prevederile contractuale stabilite între patroni și angajați. În majoritatea atelierelor se lucrează între 12—14 ore și chiar uneori 16 ore afară de sâmbătă, fără o remunerație corespunzătoare. Patronii nu respectă durata timpului de lucru stabilit prin contract ci caută să-l facă pe muncitor să lucreze cât mai mult, să-i prelungească timpul de muncă, invocând diferite motive neconcludente ca pauză de masă unde muncitorul ar pierde mult timp, fumatul etc.⁹.

Condițiile grele de muncă, prelungirea zilei de lucru, veniturile mari realizate de patroni în urma exploatării muncii salariate, precum și scăderea continuă a salariului real al angajaților, datorită creșterii prețurilor la articolele de larg consum, au determinat în primăvara anului 1885 o largă mișcare de masă cu caracter revendicativ printre muncitorii tâmplari din orașul Arad. Această mișcare, care pe parcurs s-a transformat într-o grevă de mari proporții pentru vremea aceea, pare să fi fost prima grevă de proporții din orașul Arad. Mișcarea a fost bine organizată și a culminat prin declanșarea unei greve generale care a izbucnit în ziua de 25 mai 1885, la care cu mici excepții au luat parte aproape toți muncitorii tâmplari din toate atelierelor orașului. De asemenea trebuie menționat faptul că această grevă a fost susținută și de muncitorii din alte sectoare de activitate, care s-au solidarizat cu muncitorii greviști. Ba chiar mai mult, mulți muncitori din alte sectoare ca morari, lăcătuși etc., au participat activ la mișcărilor muncitorilor tâmplari, așa după cum reiese și din relatările presei¹⁰.

Pentru a înțelege caracterul acestor mișcări greviste a muncitorilor arădeni este necesar să aruncăm o privire de ansamblu asupra clasei muncitoare din acea vreme raportat la nivelul forțelor de producție, a structurii ei sociale etc. Majoritatea muncitorilor din Arad în acea vreme era formată din lucrătorii atelierelor meșteșugărești. Aproximativ 65% din totalul muncitorilor arădeni era format din această categorie. Acest lucru a avut o influență importantă asupra formelor de organizare, asupra modului de acțiune a muncitorilor, asupra ideologiei, asupra concepțiilor politice etc.

Concepția ideologică predominantă printre muncitorii arădeni era cea lassaliană, care nu dădea o explicație științifică tuturor fenomenelor social-economice ale capitalismului¹¹.

Totuși, în preajma anului 1885 răspîndirea ideilor marxiste face progrese considerabile printre muncitorii arădeni. Sînt răspîndite o serie de broșuri sub formă de extrase din lucrările lui Marx, care abordează diferite teme mai ales legate de exploatarea capitalistă. La răspîndirea marxismului a contribuit în mare măsură și „Partidul general muncitoresc” care a luat ființă în anul 1880 în Ungaria și Transilvania. Acest partid nu era un partid marxist în adevăratul sens al cuvîntului, totuși avea o orientare promarxistă, iar în programul lui găsim multe elemente ale socialismului științific. Acest partid avea mulți aderenți și simpatizanți la Arad, printre muncitori. El a desfășurat în această perioadă o importanță activitate politică în rîndurile muncitorilor, în ciuda opoziției autorităților¹². Propaganda socialistă printre muncitorii arădeni se pare că a prins rădăcini, fapt demonstrat de evoluția ulterioară a evenimentelor legate de greva din 1885.

Agitațiile printre muncitorii tîmplari din Arad încep încă din iarnă anului 1885 (februarie, martie) așa după cum ne informează presa vremii. Muncitori se adună deseori după terminarea lucrului, discutînd și dezbătînd situația lor. Cu această ocazie se propun multiple soluții printre care prevalează cele radicale, și anume lupta susținută pentru obținerea de revendicări maximale, care să meargă pînă la declararea unei greve generale în cazul că revendicările sînt refuzate¹³.

În luna aprilie și începutul lui mai, se duce o vastă muncă politică și organizatorică printre muncitorii tîmplari. Organele de stat consemnează o serie de întruniri ale muncitorilor tîmplari. La aceste consfătuiri care se înmulțesc considerabil în această perioadă, iau parte și muncitori de alte profesii din Arad. Se discută situația grea a muncitorilor în general, și adoptarea metodelor de luptă. Din consemnările vremii se poate constata răspîndirea ideilor socialiste ale epocii, în special ideile social democrației austriece și germane¹⁴.

În primele zile ale lunii mai a anului 1885, nemulțumirile printre muncitorii tîmplari din Arad au luat proporții considerabile. În zilele de 3—4 mai s-au ținut o serie de întîlniri cu caracter de consfătuire la care s-a stabilit tactica care trebuie adoptată în lupta împotriva patronilor și autorităților. La aceste întruniri, care s-au desfășurat mai ales în locul intitulat „La Pompier” s-au stabilit revendicările lucrătorilor lemnari față de patroni. Aceste revendicări au fost consemnate într-o petiție scrisă și care a fost înaintată comisarului industrial al orașului Arad și autorităților locale, ca organe competente în conformitate cu legea industrială în vigoare din anul 1884¹⁵.

Răspunsul la această petiție din partea autorităților locale se lasă însă așteptat. Pe semne, autoritățile își declinau orice răspundere în problema conflictului dintre patroni și muncitori. Fiind puși pentru prima dată, în fața unei astfel de situații, ei nu știau cum să acționeze, ce măsuri să ia. Acest fapt reiese în mod evident și dintr-o adresă a Comitatului către Ministerul Industriei și Agriculturii de la Budapesta. În această adresă organele comitatense relatează în extenso, despre conflictul iscat între muncitorii tîmplari din oraș și patronii acestora. În adresă se

cer lămuriri de la Minister ce atitudine să se ia și cum să se procedeze în continuare¹⁶.

Neprimind răspuns la petiția înaintată autorităților locale, care conțineau revendicările lor ca: stabilirea zilei de muncă la zece ore, repaus duminical, ridicarea salariului cu 30% etc., muncitorii hotărăsc o nouă consfătuire care are loc în 9 mai. La această adunare se aleg împuterniciții muncitorilor formați din 6 persoane, care să ducă tratative cu patronii și cu autoritățile locale.

După câteva zile muncitorii lemnari nemulțumiți primesc răspuns prin comisarul industrial al orașului Arad în care se arată că neînțelegerile cu patronii trebuiesc reglementate pe calea tratativelor și nu pe cale violentă așa după cum preconizează muncitorii. Nimeni nu are dreptul de a sista lucrul, acest fapt contravine prevederilor contractuale prevăzute prin lege. Răspunsul autorităților mai scoate în relief și faptul că o nesupunere și o răzvrătire față de patron este pasibilă de o pedeapsă conform legii industriale din 1884 art. XXVII paragraful II. De aceea se propune de către autorități reglementarea conflictului de către o comisie de împăciuire formată din reprezentanții muncitorilor și a patronilor, fără a se stabili condiții prealabile¹⁷.

Aflînd de acest răspuns care îi nemulțumește pe muncitori, aceștia hotărăsc o nouă adunare generală pentru 14 mai, unde să se discute atitudinea față de răspunsul autorităților și măsurile care trebuie luate.

Cînd muncitorii se îndreaptă, în ziua indicată, spre locul de adunare, ei sînt opriți de către autorități, invocîndu-se motivul că n-au asupra lor cărțile de muncă și în felul acesta adunarea nu se poate ține. Cărțile de muncă erau de fapt în păstrarea patronilor și deci muncitorii nu le puteau avea asupra lor. Este imediat constituită o delegație care se prezintă la prefectura poliției, protestînd împotriva încercărilor de a nu admite adunarea. A doua zi adunarea a fost admisă și ținută. La această adunare au participat peste 500 de muncitori care formulează o nouă cerere ce urmă să fie prezentată comisarului industrial și organelor comitatului Arad. Această cerere era mai radicală ca prima. Ea formula în plus unele revendicări privind stabilirea plafonului minim al salariului tarifar la 2 forinți, avîndu-se în vedere că munca în branșa tîmplăriei este grea. Această cerere mai cuprindea printre altele: stabilirea duratei zilei de muncă la 10 ore, duminică zi de repaus, mărirea salariului cu 30% față de nivelul actual, condiții mai bune de muncă, loc de muncă corespunzător, pentru cei care sînt remunerați cu bucata să fie întocmit un sistem de prețuri, după care să se calculeze cîștigul, etc.¹⁸

Autoritățile care nu aveau experiență în aceste probleme de conflicte sociale, erau în continuare, în derută, neștiind ce măsuri să ia.

Luînd cunoștință de cererea lucrătorilor tîmplari, Nyári Bela, comisarul industrial al orașului Arad hotărăște pînă la urmă convocarea unei adunări a muncitorilor tîmplari în ziua de 19 mai. Cu această ocazie s-au adunat vreo 250 de muncitori, care conform indicațiilor comisarului industrial, au ales o comisie de 25 din sînul lor, care să ducă tratative cu reprezentanții patronilor. În fruntea acestei comisii erau aleși muncitorii cei

mai consecvenți în luptă pentru drepturile lor de diferite naționalități, printre care amintim: pe Ilieș Ican, Szabo Gergely, Baical Ioan, Redl Carol, Dengl Victor etc. S-a stabilit de asemenea tot cu această ocazie, că în ziua de duminică 20 mai să aibe loc tratativele cu reprezentanții patronilor la care să asiste și reprezentanții autorităților. În continuare cei adunați au hotărât chiar în prezența comisarului industrial, că în cazul nesatisfacerii cererii de ridicarea salariului și limitarea timpului de muncă, să declare grevă generală, începînd cu ziua de 25 mai¹⁹.

În acest răstimp, în tabăra patronilor neliniștea și agitațiunea este într-o continuă creștere. Ca răspuns la cererea muncitorilor, patronii se adună pentru prima dată oficial în ziua de 14 mai 1885 în sala camerei industriale din Arad, unde se stabilește linia comună de urmat față de revendicările muncitorilor timpurii. Cu această ocazie patronii își exprimă dorința de a nu ceda cererilor muncitorilor mai ales în ceea ce privește ridicarea salariului, plafonul salariului minimal etc. Cu această ocazie ei declară că după părerea lor cererile muncitorilor sînt neîntemeiate și contravin legilor în vigoare și sînt rodul infiltrării ideilor socialiste printre muncitori, idei care au fost și sînt tot mai mult răspindite de către persoane care făceau parte din Partidul General Muncitoresc. În final se cere și autorităților să nu întreprindă nimic ce ar putea dăuna patronilor și ar duce folease muncitorilor salariați, căci alminteri ar fi grav stînje-nită viața economică a orașului Arad, și s-ar isca haos și nesiguranța zilei de miine pentru toți locuitorii orașului²⁰.

În ziua de 20 mai 1885 au fost convocați de către comisarul industrial al orașului, Nyári Bela, în localul camerei industriale, atît reprezentanții patronilor cît și ai muncitorilor în vederea constituirii comitetului de împăciuire în conformitate cu art. 141 al legii industriale. La această adunare după constituirea Comitetului de împăciuire, autoritățile au căutat să rezolve diferendul chiar pe loc, pe calea tratativelor. Fiecare din părți își menține poziția de a nu ceda. Patronii au refuzat în mod categoric să satisfacă cererile muncitorilor, respingîndu-le în bloc și fără nici o contrapropunere²¹.

În felul acesta prima confruntare deschisă între muncitori și patroni la masa tratativelor în vederea găsirii unei soluții acceptabile pentru ambele părți, a eșuat. Între timp autoritățile neștiind cum să procedeze în continuare, solicită mereu directive noi de la Ministerul Industriei și Agriculturii. Ministerul le răspunde să aplaneze conflictul pe calea negocierilor și să nu-i dea amploare, de asemenea să fie depistate elementele socialiste care să fie izolate de restul muncitorilor și dacă este cazul și situația o cere, să fie arestați²².

La cererea autorităților de a continua tratativele în vederea soluționării conflictului, muncitorii refuză să se mai întilnească cu delegația patronilor, declarînd totodată că vor sista lucrul în ziua de 25 mai și vor declara grevă, conform hotărîrii anterioare²³.

Patronii nu au satisfăcut cererile muncitorilor. Aceștia, conform hotărîrii anterioare, în ziua de 25 mai încetează lucrul și declară grevă. „Începînd din ziua de 25 mai, scrie ziarul arădean „Arad és vidéke“, asu-

pra atelierelor de tâmplărie din orașul Arad s-a așternut o adincă tăcere. Nu se mai aude copcitul ciocanelor și sisăitul ferestralielor, peste mesele de lucru se așterne praful²⁴.

Patronii și autoritățile pînă în ultima clipă nu erau convinși că într-adevăr muncitorii vor înceta lucrul, și în consecință n-au dat crezare așa ziselor „amenințări” din partea muncitorilor de a declara grevă. Puse în fața unui fapt împlinit, ele încep să ia măsuri de a readuce muncitorii la lucru, făcînd presiuni în primul rînd asupra comisiei celor 25 de reprezentanți aleși ai muncitorilor, care însă refuză să dea o proclamație de încetare a grevei, așa după cum o cereau autoritățile. Văzînd că nu au cu cine trata, autoritățile încep amenințările și persecuțiile. În ziua de 27 mai după masă se fac primele arestări din rîndurile muncitorilor tâmplari din Arad. Sînt arestați muncitorii Dengl Victor, Loboda Gheorghe, Hamesz Francisc, Ilieș Ioan, Schragner Lorentz, Ketter Carol învinuiți de a fi instigat împotriva liniștei publice și împotriva autorităților, de asemenea ei sînt acuzați de a fi sistat unilateral contractul în vigoare cu patronii²⁵.

Interogați de poliție ei refuză să recunoască aceste învinuiri, declarînd că cer îmbunătățirea condițiilor de trai, fapt permis de lege, și nu fac nici un fel de propagandă socialistă sau complot politic. Ei totuși au fost reținuți două zile pentru a face presiuni în felul acesta asupra restului de muncitori aflați în grevă. Văzînd însă că greva nu încetează, cei arestați au fost eliberați, după ce au promis că nu vor face nici o propagandă socialistă și nu vor vorbi în favoarea grevei.

Este interesant de remarcat că printre cei 6 arestați, patru au fost muncitori tâmplari, iar doi muncitori lăcătuși, ceea ce ne face să credem că este vorba într-adevăr de muncitori cu un nivel politic mai ridicat și care au propagat printre muncitori ideile socialiste ale vremii.

Între timp autoritățile, la insistențele patronilor, fac eforturi vizibile pentru a determina pe greviști să-și reia lucrul. Toate încercările însă dau greș. Pînă la urmă este constituită o nouă comisie de împăciuire, formată din 6 reprezentanți ai muncitorilor și 6 reprezentanți ai patronilor. Această comisie este convocată pentru o consfătuire la sediul camerei industriale pentru data de 29 mai orele 17, sub egida autorităților, a comisarului industrial al orașului și al reprezentanților poliției.

La această consfătuire s-a ajuns la unele înțelegeri. Patronii au abandonat poziția lor intransigentă față de revendicările muncitorilor. În privința programului de lucru, reprezentanții patronilor au acceptat programul cerut demuncitorii, care sunu în felul următor: de la 19. III. pînă la 29 septembrie programul de lucru se stabilește de la ora 6—12 respectiv de la 13—19, cu o jumătate de oră de repaus atît înainte de masă cît și după masă. Între 29 septembrie și 18 martie, ziua de lucru va fi de la 7—12, iar după masă de la 13—18 fără întrerupere. În ziua de sîmbătă patronul are obligația să plătească ciștigul realizat de angajat. Tot aici s-a stabilit că programul de muncă, patronul are obligația de a-l afișa la locul de muncă ca să fie văzut de toată lumea.

În privința problemei ridicării salariului nu s-a ajuns la înțelegere, patronii au refuzat în mod categoric pretențiile muncitorilor, declarînd

că stabilirea salariului trebuie făcută pe baza înțelegerii individuale între patron și salariat, și în consecință nu poate exista un plafon maxim și minim de salarizare. Reprezentanții muncitorilor la această consfătuire au refuzat această propunere, declarând că nu vor relua lucrul pînă nu se vor satisface și cererile legate de ridicarea salariilor. La încheierea consfătuirii, autoritățile au declarat că în cazul în care muncitorii greviști nu vor relua munca în condițiile stabilite la această consfătuire, vor fi luate măsuri care îi vor obliga la reluarea lucrului²⁶.

După această consfătuire autoritățile și în special comisarul industrial al orașului, va căuta să exercite presiuni asupra greviștilor să-i determine să vină la lucru. Sub imperiul presiunii și al amenințărilor, muncitorii greviști sînt nevoiți să-și reia lucrul și să sisteze greva în ziua de 31 mai 1885, după ce au primit asigurări din partea patronilor și a autorităților, că sînt reprimiți la locul lor de muncă, fără a avea repercursiuni de orice natură. De la caz la caz vor fi satisfăcute și unele ridicări de salariu. Așa a luat sfîrșit prima grevă de mari proporții, pentru vremea aceea, a muncitorilor arădeni. În ziua de 31 mai cam 80% din muncitorii tîmplari și-au reluat locurile de muncă, în speranța unor timpuri mai bune²⁷.

Greva muncitorilor tîmplari pornită din considerente economice, a demonstrat necesitatea organizării profesionale și politice a clasei muncitoare și constituie un pas înainte în vederea înființării organizațiilor politice și profesionale ale proletariatului. Ea a durat 6—7 zile și a mobilizat o mare parte a muncitorilor din oraș. Greva a cuprins aproximativ 700 muncitori.

Trebuie remarcat de asemenea că greva a reușit să determine pe patroni să satisfacă unele revendicări ale muncitorilor în special privind programul de lucru care a fost stabilit în medie la 10 ore, precum și îmbunătățirea condițiilor de muncă. În unele cazuri, patronii au fost nevoiți să efectueze și unele ridicări de salariu. Caracterul grevei se desprinde și din neliniștea autorităților, cauzată de rîspîndirea ideilor socialiste printre muncitori. Că dovadă elocventă în această privință este arestarea celor 6 muncitori învinuiți de rîspîndirea de idei socialiste.

În concluzie la cele arătate mai sus, se poate afirma că greva muncitorilor tîmplari din Arad, din anul 1885, a fost prima mare mișcare de masă organizată a muncitorilor arădeni, prima confruntare de proporții a proletariatului cu burghezia și cu autoritățile de stat. Așa după cum arată Programul Partidului Comunist Român — „În a doua jumătate a secolului al XIX-lea se dezvoltă industria, forțele de producție cunosc în general o evoluție puternică, se extind relațiile de producție capitaliste. Odată cu aceasta crește numericște noua clasă socială, proletariatul, care se afirmă tot mai puternic în lupta de emancipare a țării²⁸”.

NOTE

¹ *Istoria Transilvaniei*, ed. II, v. II, 1969, p. 189.

² *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România*, Editura politică, 1959, p. 437.

³ *Istoria României. Compendiu*, sub redacția Miron Constantinescu, C. Daicoviciu, St. Pascu, ed. III, 1971, p. 306.

- ⁴ Kovách Géza, *Inceputurile mișcării muncitorești din Arad*, în „Studii și articole de istorie”, 1961, p. 310.
- ⁵ Márki Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad király város története* (Istoria județului și orașului liber regesc Arad), Arad, 1895, v. II, p. 858—859.
- ⁶ Muzeul județean Arad, fondul feudal, nr. 3277, 3298, 3456.
- ⁷ Gaal Ienő, *Arad vármegye és szabad király város közgazdasági, közigazgatási és közművelődési állapotának leírása*, (Descrierea economică, administrativă și culturală a județului și a orașului liber regesc Arad), Arad, 1898, p. 299.
- ⁸ Gaal Ienő, *op. cit.*, 298.
- ⁹ Arhivele Statului Arad, Actele comitatului Arad, Raportul comisiei industriale, dosar nr. 24.
- ¹⁰ Arad és Vidéke, 2 VI 1885.
- ¹¹ Kovách Géza, *op. cit.*, p. 318.
- ¹² Kovách Géza, *op. cit.*, p. 319.
- ¹³ Alföld și Arad és Vidéke, 21, 26, 28 februarie, 8, 10, 16 martie 1885.
- ¹⁴ Arhivele Statului Arad, Actele comitatului, Acte ale comisiei industriale, nr. 2177.
- ¹⁵ Alföld, 11—12 mai 1885.
- ¹⁶ Arhivele Statului Arad, Actele vicecomitelui Arad, dosar nr. 18.
- ¹⁷ Arad és Vidéke, 15 mai 1885.
- ¹⁸ Arad és Vidéke, 21 mai 1885.
- ¹⁹ Alföld, 21 mai 1885.
- ²⁰ Arad és Vidéke, 22 mai 1885.
- ²¹ Arad és Vidéke, 23 mai 1885.
- ²² Arhivele Statului Arad, Actele vicecomitelui Arad, dosar nr. 18.
- ²³ Arad és Vidéke, 25 mai 1885.
- ²⁴ Arad és Vidéke, 27 mai 1885.
- ²⁵ Alföld, 28 mai 1885.
- ²⁶ Arad és Vidéke, 31 mai 1885.
- ²⁷ Arad és Vidéke, 5 iunie 1885.
- ²⁸ Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, Editura politică, București, 1974, p. 17.

LA GRÈVE DES OUVRIERS MENUISIERS D'ARAD EN 1885

Résumé

Dans cette étude, l'auteur, sur la base d'un matériel inédit, présente la première grève du municipe Arad, connu jusqu'à présent, la grève des ouvriers menuisiers en 1885.

La grève des menuisiers d'Arad a éclaté en 25 mai lorsque les ouvriers, à la suite de négociations avec les patrons, se sont convaincus que ceux-ci ne sont pas disposés à faire des concessions dans les relations avec ceux qui travaillent.

Les ouvriers participants au grève ont été arrêtés et persécutés. La grève n'a pas resté sans conséquence — le jour de travail a été fixé à 10 heures et les conditions de travail ont été améliorées.

PROLETARIATUL ARĂDEAN PE COORDONATELE TRADIȚIILOR DE LUPTĂ ALE MIȘCĂRII MUNCITOREȘTI DIN ROMÂNIA

de

GHEORGHE UNC

Intrat pe scena vieții sociale și politice a țării la mijlocul veacului trecut, proletariatul din România a început să se afirme, încă de atunci, ca forța cea mai înaintată a societății românești, ca portdrapelul idealurilor de progres, de eliberare socială și națională a poporului român. Aceasta deoarece proletariatul, în concordanță cu misiunea sa istorică, a îmbinat în mod organic aspectul social cu cel național, ca două fețe ale uneia și aceleiași medalii: eliberarea totală a poporului român de orice formă de exploatare și asuprire, fie ea socială sau națională. Socialiștii români scriau în 1883, în revista intitulată cu nume simbolic „Dacia viitoare“, următoarele: „...voim Dacia așa cum ea fu... Străbunii noștri ne-au conservat limba și pământul strămoșesc; părinții noștri, generațiunea care se duce au făcut unirea (Principatelor române -- n. n.), independența (din 1877 — n.n.) și mult lucrat-au pentru libertate. Acum e rîndul nostru: nouă ne este dat a completa unitatea națională, a întări libertatea și a face ca egalitatea să nu fie un van nume“¹.

Un moment de excepțională însemnătate pentru destinele luptei revoluționare a proletariatului, a poporului român l-a constituit făurirea în anul 1893, a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România. Plămădit pe baza principiilor socialismului științific, a teoriei de clasă, a lui Marx și Engels, partidul clasei muncitoare din România și-a înscris în programul său de acțiune lupta pentru cucerirea puterii politice, pentru transformarea socialistă a societății românești. În rădăcinat adînc în realitățile naționale, detașamentul de avangardă a clasei muncitoare din România și-a spus cuvîntul față de marile probleme care frămîntau atunci societatea românească, a preconizat soluții concrete tuturor chestiunilor majore ale dezvoltării țării: necesitatea evoluției României pe temelii industriale, problema agrară, țărănească, a desăvîrșirii unificării statului național, a luptei pentru democratizarea regimului politic.

Mișcarea muncitorească și socialistă s-a dezvoltat deopotrivă în toate provinciile românești. În ciuda opreliștilor ridicare de stăpînirea austro-ungară, care a încercat să transforme Carpații într-o barieră de ne-

trecut pentru românii aflați pe cele două versante ale arcului carpatin, între proletariatul din România veche, și cel din Transilvania și Bucovina s-a stabilit de timpuriu legături permanente și multiple, care s-au dezvoltat și consolidat continuu, pe baza țelurilor comune ale realizării unității naționale a poporului român.

În cadrul mișcării muncitorești din Transilvania, a cărui curs de dezvoltare era asemănător celui din vechea Românie, muncitorimea arădeană s-a afirmat ca unul dintre cele mai vechi detașamente proletare din țara noastră. Receptivă încă de la începuturile formării sale, față de complexul proces economic, social și politic, muncitorimea din Arad, a dovedit de-a lungul istoriei sale un înalt spirit de combativitate și de organizare.

Drumul parcurs de muncitorii din Arad este aidoma întregului proletariat din România. Ca și proletarii din celelalte centre, muncitorii din Arad s-au constituit mai întâi în societăți de ajutor reciproc, iar apoi, în organizații proprii de clasă. Un prim și important pas pe linia organizării politice l-a constituit făurirea, în vara anului 1870, a Asociației generale a muncitorilor din Arad, asociație care s-a situat pe pozițiile Internaționalei I-a, făurită de Marx și Engels. Pornind de la faptul că proletariatul român din Transilvania inclusiv cel arădean suferea indoitul jug al exploatării sociale și naționale, statutul organizației menționate, în problema naționalităților, prevedea dreptul popoarelor la autodeterminare. Asociația generală a muncitorilor din Arad, în rîndul căreia au acționat înfrății muncitori români, maghiari și germani, a avut un rol important în dezvoltarea conștiinței de clasă a proletarilor de pe meleagurile arădene, la propagarea ideilor socialismului științific și apărării intereselor maselor muncitoare.

Receptiv la tot ceea ce era nou, muncitorii din Arad, la fel ca proletariatul din întreaga Românie, și-au însușit hotărârile primului congres al Internaționalei a II-a de la Paris cu privire la sărbătorirea zilei de 1 mai, ca zi a luptei și solidarității internaționale a clasei muncitoare. Primul 1 mai (1890) a fost aniversat de muncitorii din Arad într-un cadru impozant, în spiritul luptei înfrățite pentru drepturi și libertăți democratice.

Un moment important pe linia organizării politice a muncitorilor din Arad l-a marcat constituirea, în martie 1891, a organizației locale social-democrate. Cîteva ani mai tîrziu, socialiștii arădeni pun problema editării unei gazete social-democrate în limba română. În apelul publicat în octombrie 1898, relevîndu-se necesitatea unei atare gazete, se arată: „În capitala României se află o puternică presă de partid social-democrată, numai românii din Ungaria sînt lipsiți de ea⁴². Lipsurile materiale în care se zbăteau muncitorii români, precum și prigoana autorităților au făcut ca pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, socialiștii români transilvăneni să nu poată să-și fondeze o gazetă.

Încă din această perioadă, organizațiile muncitorești din Transilvania, implicit proletarii din Arad, au simțit sprijinul prețios și sistematic a mișcării socialiste și sindicale din vechea Românie. Chiar de la început, lipsa unor publicații muncitorești românești în Transilvania a fost supli-

nită de numeroasele ziare și manifeste socialiste editate în vechea Românie, care aveau în ciuda interdicțiilor autorităților ungare, o largă circulație printre muncitorii și țăranii transilvăneni, implicit printre cei arădeni. Subprefectul județului Arad raporta, de pildă că în comunele plășii Chișineu-Criș erau răspândite printre locuitori manifeste în limba română cu titlul „Sint socialiștii nepotriviți?”. Manifestele respective, care au fost editate în vechea Românie, însuflau românilor ideea inevitabilității prăbușirii imperiului habsburgic, „iar națiile de acolo se vor organiza... în state naționale”⁶³.

Pe lângă difuzarea literaturii socialiste, organizațiile muncitorești din Transilvania au fost sprijinite și prin vizitele făcute în această provincie românească de către delegații ale socialiștilor din vechea Românie. În anul 1893, o delegație a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, condusă de Constantin Mille, s-a oprit și la Arad, unde a avut discuții cu socialiștii din localitate. Conținutul acestor discuții a fost reflectat în articolul publicat în gazeta „Munca” din București, după întoarcerea delegației acasă. Articolul intitulat „Către muncitorii români din Transilvania”, semnat de C. Mille, îndemna pe români să intre în număr cât mai mare în organizațiile socialiste, pentru ca împreună cu proletarii maghiari, germani și alte naționalități, „să înceapă a dărâma putreda temelie a societății de astăzi”. În continuare se spunea: „Lucrătorul ungur, persecutat și el de capitaliști..., nu poate decât să fie frate cu muncitorul român și e dator a merge mină în mină cu dînsul pentru a putea de jos cetatea capitalistă”⁶⁴.

În spiritul luptei comune, în ultimele decenii ale secolului trecut, muncitorimea arădeană, la fel ca cea din restul țării, a utilizat pe scară tot mai largă arma grevei pentru revendicări economice. Ea s-a înscris printre primele detașamente muncitorești din Transilvania care a lansat în această străveche provincie românească lozinca luptei pentru deziderate politice. În decembrie 1893, socialiștii arădeni au organizat o amplă manifestație pentru votul universal. În apelul de convocare a demonstrației se susținea: „Muncitorii din Arad trebuie să ofere exemplu și pentru muncitorii celorlalte orașe”⁶⁵.

O caracteristică a mișcării muncitorești pe întreg cuprinsul României consta în interesul deosebit manifestat față de țăranime. În acest context și socialiștii arădeni au văzut în țăranime un aliat în lupta comună și, ca atare, au desfășurat o susținută activitate printre plugarii din județ. În februarie 1895, prefectul județului Arad informa pe ministrul de interne că „ideile socialiste au prins mai mult în rîndul populației românești”⁶⁶. S-au creat în numeroase sate cercuri socialiste. Pătrunderea la sațe a ideilor socialiste a dus la creșterea combativității luptei țăranilor. Cele mai frecvente greve de seceriș s-au înregistrat în comunele județului Arad.

Criza economică de la începutul secolului nostru a avut repercusiuni negative și asupra muncitorilor din Arad. Întreprinderile capitaliste au intensificat exploatarea, au concediat sute de muncitori și au redus salariile. În același timp se intensifică și oprimarea națională. În această si-

tuație tot mai mulți muncitori și țărani transilvăneni, nu numai români, ci și de alte naționalități, își părăsesc locurile natale și emigrează în România sau în America. Într-un articol intitulat „Arădenii emigrează“, publicat într-o gazetă muncitorească a vremii, se dezvăluia această tristă realitate, în următorii termeni: „Comitatul Aradului e foarte rărit de locuitori care emigrează în număr mare... Cauza emigrărilor... e marea mi-zerie“.

În fața ofensivei claselor exploatoare masele populare au răspuns printr-o intensificare a luptei de eliberare socială și națională. Această luptă capătă noi valențe în Transilvania o dată cu crearea în 1903, a Secției române a Partidului Social-Democrat și apariția în același an a gazetei „Adevărul“ ca organ de presă al acesteia. În articolul „Pentru ce am înființat secțiuni românești ale P.S.D.U.?“, gazeta „Adevărul“ relatează că ele au ca sarcină de a împărtăși muncitorilor români socialismul în limba lor maternă, de a-i educa și cultiva în spiritul luptei împotriva oricărei oprimări fie ea socială sau națională⁷.

Încă de la finele anului 1903, când în Arad se constituie o organizație socialistă românească, orașul de pe Mureș se conturează și mai mult ca centru principal al mișcării sociale și naționale a românilor din Transilvania. Această calitate îi era conferită de elementul preponderent al românilor în oraș și județ, de existența unui proletariat numeros urban și rural pe meleagurile arădene, cu o dezvoltată conștiință socialistă și cu vechi și bogate tradiții de luptă. Din acest emotive socialiștii arădeni și cei din alte localități transilvănene au propus, în numeroase rânduri, ca conducerea social-democrației românești și gazeta „Adevărul“ să-și mute sediul de activitate de la Budapesta la Arad. Astfel, la cel de-al XI-lea Congres al Partidului Social-Democrat din Ungaria, de la începutul lunii aprilie 1904, organizația socialistă din Arad, prin reprezentanții săi, cere congresului următoarele: „Propunem ca foaia românească a partidului „Adevărul“ în timpul cel mai scurt să se mute într-un oraș mai mare, locuit de români ca astfel organizarea românilor să meargă mai iute și mai ușor. De mai bun loc aflăm Aradul, căci acest oraș zace în centrul ținuturilor locuite de români“⁸. Deși propunerea n-a fost acceptată ea va fi reluată mereu în anii următori, fiind ridicată cu putere la Congresul al III-lea al Secției române a P.S.D. din Ungaria, ținut la Arad, în ianuarie 1908. „Centrul mișcării românești și al foii — spunea unul dintre vorbitorii la congres — trebuie să fie într-o localitate unde locuiește populația românească în masă. Aradul este orașul cel mai potrivit spre scopul acesta, fiindcă este așezat în mijlocul poporului de sute de mii, el însuși având 12 000 de români. Dar în Budapesta ce să caute socialismul român?... Nu românii trebuie să meargă la Budapesta, căci trei milioane de români nu pot merge acolo“, ci conducătorii „să vie ei la Arad, acolo unde este mișcarea românească“⁹.

De data aceasta, dezideratul socialiștilor ardeleni implicit al celor arădeni a fost realizat. Congresul a decis stabilirea sediului central al social-democrației românești la Arad. Luând pilda socialiștilor români, în aceeași perioadă, Comitetul Executiv al Partidului Național Român își

mută și el sediul de la Sibiu la Arad¹⁰. Astfel, în anul 1908, Aradul devine principala reședință a luptei de eliberare socială și națională a populației românești din Transilvania.

Faptul că tot ce avea mai bun socialismul românesc transilvănean era concentrat, într-o perioadă de timp, la Arad, a avut o înrîurire pozitivă asupra extinderii ideilor socialiste pe meleagurile arădene. Împreună cu cadrele locale, membri ai Comitetului Central ai Secției române s-au deplasat în comunele județului propovăduind peste tot ideile socialiste, ale luptei pentru libertate socială și națională. A fost perioada când în județul Arad s-au creat noi organizații social-democrate românești, ca de pildă în Arad-Gai, Pecica și altele.

În acest prim deceniu al secolului nostru legăturile dintre socialiștii români de pe ambele versante ale Carpaților se cimentează tot mai mult. La congresul al III-lea al Secției române care a avut loc la Arad și despre care s-a menționat mai sus au participat din patria socialiștilor din România: I. C. Frimu, Cristian Racovski și Elena Carenin. Astfel, socialiștii arădeni au avut posibilitatea de a cunoaște personal pe unii militanți de vază ai mișcării socialiste românești care, la recepția oferită la sfârșitul congresului au împărtășit din experiența bogată a mișcării muncitorești din vechea Românie dînd sfaturi prețioase fraților din Transilvania.

Dacă pe baricadele bătăliilor sociale, de clasă, muncitorimea română din Transilvania și de alte naționalități în vîltoarea luptei pentru emancipare națională, ea a cooperat cu toate celelalte forțe sociale și politice ale populației românești. Pe această linie se înscrie și acordul între Secția română social-democrată și Partidul Național Român, încheiat la Arad în noiembrie 1908. Fără a renunța la propriile lor programe, cele două organizații politice s-au înțeles să acționeze în comun „pentru un singur punct: „votul universal“¹¹, a cărui înlăptuire ar fi dat posibilitate populației românești să fie reprezentată în organe conducătoare în conformitate cu ponderea sa majoritară în Transilvania.

Progresele realizate de mișcarea de eliberare socială și națională, apropierea conducerii ei de masele românești au stîrnit îngrijorare în rîndurile claselor guvernante din monarhia austro-ungară. Măsurile repressive erau îndreptate cu precădere asupra județului Arad, care — după spusele politicianului reacționar și șovin contele Istvan Bethlen — „este astăzi cuibul principal al activității politice naționale române“¹². Un moment de vîrf al acestor persecuții l-a constituit interzicerea Congresului al IV-lea al Secției române a P.S.D.U., care și-a deschis lucrările tot la Arad în ianuarie 1909. În semn de protest, muncitorimea arădeană împreună cu delegați socialiști sosiți la Arad din toate centrele Ardealului au demonstrat pe străzile orașului, iar în pădurice a avut loc un miting, la care vorbitorii au denunțat cu tărie „fărădelegile comise din partea autorităților“¹³.

Persecuțiile și teroarea la care erau supuse organizațiile muncitorești din Arad au determinat conducerea mișcării socialiste românești să-și mute sediul central de la Arad din nou la Budapesta. Cu toate acestea, Aradul

a rămas în continuare un puternic centru al mișcării de emancipare socială și națională a românilor din Transilvania. Până la începutul primului război mondial, în județul Arad au acționat secții românești social-democrate la Arad, Chișineu-Criș, Pecica, Socodor, Pincota, iar în alte localități, ca Semlac, Macea, Covășinț, Șiclău etc. ființau cercuri socialiste. Aceste organizații au militat pentru apărarea intereselor de clasă și naționale ale maselor muncitoare. Ele au desfășurat o susținută și bogată muncă organizatorică și propagandistică, prin conferințe, reuniuni culturale și alte forme de activitate. În cadrul secției arădene social-democrate aveau loc diverse șezători și serate culturale, la care muncitorii declamau poezii de Mihail Eminescu, Teodor Neculuță, ș.a. sau citeau proză de I.L. Caragiale, Panait Istrati etc. Consemnând aceste acțiuni, gazeta „Adevărul” din 19 noiembrie 1911 evidențiază că „tovarășii noștri din Arad cu multă sîrguință își urmează activitatea lor de pregătire culturală a muncitorilor români”.

Organizațiile socialiste de pe meleagurile arădene au sprijinit procesul de organizare a muncitorilor în sindicate. În pofida interdicțiilor autorităților, mișcarea sindicală s-a dezvoltat continuu. În sindicatele muncitorilor metalurgiști, textiliști, feroviari, timplari etc. activau umăr la umăr lucrători români, maghiari, germani. Sub impulsul acestui proces, începînd cu primii ani ai secolului nostru și pînă la dezlănțuirea primului război mondial, muncitorii români, maghiari și germani din ținuturile Aradului au desfășurat în strînsă solidaritate proletară puternice acțiuni greviste și demonstrații de stradă pentru satisfacerea unor condiții mai bune de muncă și trai, pentru drepturi politice. Vom menționa participarea muncitorilor arădeni la greva generală politică din Transilvania din 23 și 24 mai 1912. Documentele vremii atestă că greva din Arad „a depășit în proporții pe toate celelalte din orașele de provincie”¹⁴. După ce întregul oraș a părăsit munca, 7000 de lucrători și alți oameni ai muncii, au demonstrat pe străzi pentru drepturi și libertăți democratice, pentru sufragiul universal. Sa-ajuns pînă la ciocniri violente cu forțele represive, soldate cu numeroși răniți.

Grevele și demonstrațiile muncitorilor au influențat lupta maselor de țărani, tot mai nemulțumite de starea precară în care se aflau. Amintim în acest context grevele din timpul secerișului ale muncitorilor agricoli pentru condiții mai bune de muncă și trai desfășurate în toate plășile județului.

Lupta socială și națională a muncitorimii și țărănimii transilvănene, inclusiv a celei din orașul de pe Mureș, în anii premergători primului război mondial, a fost sintetizată în Darea de seamă a Comitetului Central român, ținută la cel de-al VIII-lea congres social-democrat român din Ungaria, care a avut loc la Arad, în octombrie 1913. Frecvența cu care Aradul era ales ca loc de desfășurare a congreselor generale ale socialiștilor români din Transilvania era o dovadă în plus a rolului de detașament de frunte al proletariatului arădean din România antebelică.

Tradițiile de luptă ale muncitorilor arădeni, indiferent de naționalitate, s-au reliefat deosebit de puternic în anii primului război mondial.

Această luptă s-a desfășurat în condiții de crâncenă teroare, care a mers pînă la represalii împotriva populației românești, după ce România, în august 1916, a declarat război Austro-Ungariei și trupele sale au intrat în Transilvania. Printre cele mai importante acțiuni de luptă ale muncitorilor din Arad din acest răstimp amintim greva din iunie 1917 a celor 2500 de muncitori de la fabrica de vagoane și automobile, care produceau pentru război, grevele generale, politice, pentru pace din ianuarie și iunie 1918 etc.

În toamna anului 1918, zorile unei epoci de libertate găsesc toate provinciile românești mai mult ca oricînd pătrunse de ideea eliberării naționale și de cea a dreptății sociale. În condițiile înfringerii Puterilor centrale și loviturilor luptei de eliberare națională a popoarelor asuprite imriul anacronic habsburgic s-a prăbușit, iar pe ruinele sale s-au creat noi state naționale, iar altele și-au desăvîrșit unitatea națională.

În mișcarea popoarelor europene pentru autodeterminare se încadrează și lupta maselor populare din România și Transilvania pentru eliberarea Transilvaniei de sub jugul habsburgic. În timpul desfășurării revoluției burghezo-democratice din Transilvania, clasa muncitoare, mișcarea socialistă au adus o prețioasă contribuție la lupta întregului popor român pentru eliberarea națională și dreptate socială. În primele rînduri ale luptei s-a situat proletariatul arădean, care la 31 octombrie 1918, părăsește în corpore fabricile și atelierele, demonstrînd pe străzile orașului sub lozincile eliberării sociale și naționale. Muncitorilor li se alătură populația orașului. Relevînd aceste evenimente, ziarul „Românul“ din localitate prezintă în culori sugestive dezlănțuirea revoluției în orașul de pe Mureș. „Mișcări de revoluție! Libertate! . . . Orașul fierbe în zgomotul cetelor de soldați și muncitori, femei și copii care pornesc mișcarea lumii amortite. . . E ceva rezolt și puternic în descătușarea lanțurilor de secole ce țineau lumea noastră ferecată. . . Bijbiie străzile de lume liberă, soldați care își rup rozetele de la chipiuri, își aruncă puștile își rup sulitele, resturile sclaviei și ale măcelului în care au fost purtați pentru stăpîni. Jurămîntul dat împăratului este nesocotit într-o clipă spontană și înlocuit cu cel mai sublim și puternic instinct de om: libertate“¹⁵. Sub influența acțiunilor muncitorilor din Arad, întreg județul a fost zguduit de revolte țărănești. Din cei 92 de notari din județul Arad: 88 au fost alungați din sate, ceea ce reflectă amploarea mișcării țărănești din această parte a țării¹⁶.

Înlăturînd vechile autorități reacționare austro-ungare, populația de pe meleagurile arădene își crează propriile sale organe-consilii muncitorești și gărzi naționale.

Din Consiliul național român din Arad, pe lîngă Ștefan Ciceo Pop, Vasile Goldiș și George Crișan ca reprezentanți ai Partidului Național Român, făceau parte Vasile Maghiar, Ion Costa și Ludovic Feier, care erau membrii Partidului social-democrat¹⁷. Pe aceeași bază de reprezentare egale a celor două partide s-au constituit consilii naționale la Pecica, Nădlac, Chișineu-Criș etc.

În orașul Arad a cărui conducere a fost preluată de autoritățile ro-

mâne, și-a mutat reședința Consiliul Național Român Central, constituit la Budapesta la 30 octombrie 1918, din șase reprezentanți ai Partidului Național și șase reprezentanți ai mișcării socialiste. Astfel din 2 noiembrie și pînă în preajma zilei de 1 decembrie 1918, Aradul, care decenii de-a rîndul era un veritabil centru politic al românilor, a devenit centrul administrativ și organizator al luptei în vederea realizării libertății naționale a Transilvaniei și a unirii ei cu România. Tot aici la Arad, la inițiativa socialiștilor din Consiliul Național Central Român, s-a născut ideea convocării unei Adunări Naționale care să constituie expresia voinței unanime de unire a Transilvaniei cu România.

Avîntul și entuziasmul maselor a făcut posibil să se strîngă la Alba Iulia peste 100.000 de oameni reprezentanți ai populației românești din toate colțurile Transilvaniei, care au hotărît înfăptuirea dorinței de veacuri a românilor de a se „Uni cu Țara“. Printre reprezentanți ai diferitelor grupuri și pături sociale și politice de pe meleagurile arădene prezente pe „Cîmpul lui Horia“ de la Alba Iulia, au fost trei delegați ai socialiștilor din Arad și anume: Sava Damian-Ștregar, Leon Munteanu și Ghiță Hălmăjan. Ca o recunoaștere a contribuției mișcării muncitorești de pe meleagurile arădene la opera de unire a Transilvaniei cu România, un reprezentant al ei, și anume, Avram Borcuța a fost ales printre cei 30 de socialiști în Marele Sfat Național Român.

Astfel, la 1 decembrie 1918 s-a hotărît unirea pentru totdeauna a transilvănenilor cu frații lor din Vechea Românie. Pentru muncitorii din Transilvania, inclusiv pentru cei din Arad, încep alte vremuri. Revendicările naționale fuseseră împlinite. Rămîneau însă cele sociale a căror înfăptuire se aflau la ordinea zilei.

Înfăptuirea unității statului național român — în realizarea căreia, așa cum s-a arătat, clasa muncitoare, mișcarea socialistă au adus o prețioasă contribuție — a deschis perspectiva dezvoltării mai rapide a forțelor de producție ale țării și, totodată, a creat condiții favorabile pentru intensificarea activității forțelor sociale progresiste, a mișcării muncitorești revoluționare. În primii ani după acest act istoric, în fața proletariatului român stăteau două sarcini majore strîns legate între ele: unificarea pe scară națională a mișcării socialiste și reorganizarea partidului socialist unificat în noile împrejurări, prin transformarea lui în Partidul Comunist Român. Proletariatul arădean, alături de ceilalți muncitori din țară, și-a adus din plin contribuția la realizarea obiectivelor de mai sus. Aceasta rezultă din cuvîntul delegaților arădeni la Congresul P.S.D. din Ardeal și Banat, ținut la Sibiu, în ianuarie 1919. „Țărănimea — spunea la congres socialistul Avram Borcuța din Șicula — a luat cu plăcere cunoștință de hotărîrea noastră de la Alba Iulia... Aruncată cătușa națională, speră că se va putea arunca și cea socială... Uniți într-o Românie vom putea forma un partid socialist puternic“¹³. Muncitorimea arădeană a fost reprezentată, prin persoana lui Leon Munteanu, la Conferința socialistă din București din mai 1919, care a pus bazele unificării organizațiilor socialiste de pe cuprinsul României.

Integrat, astfel, din primul moment, în marele front al muncitorimii române, proletariatul arădean a răspuns cu entuziasm la toate chemările

conducerii centrale a mișcării din capitala țării. Astfel, la apelul partidului socialist și al comisiei generale a sindicatelor, la 20 octombrie 1920, întreaga muncitorime din Arad a aderat la greva generală, cea mai puternică și cuprinzătoare ridicare la luptă a muncitorimii din România, prima mare acțiune a proletariatului desfășurată unitar la scara întregii țări.

A urmat apoi perioada de febrile pregătiri pentru Congresul partidului socialist din mai 1921, care urma să pună temelii partidului comunist. Într-o atmosferă înălțătoare, muncitori arădeni, indiferent de naționalitate, au ales ca delegat pentru congres pe Gheorghe Pincotan, Thurzo Nandor, Alexandru Huștia, Batori Géza. Ca împuterniciți ai celor peste 10.000 de muncitori din Arad, după cum declara la congres Gh. Pincotan, delegații arădeni au votat pentru transformarea partidului socialist în Partidul Comunist Român. Împreună cu proletariatul din întreaga țară, muncitorimea arădeană își aducea astfel contribuția la întărirea forței clasei noastre muncitoare, înscriindu-se printre făurarii Partidului Comunist Român.

Eveniment de însemnătate istorică, transformarea partidului socialist în Partidul Comunist Român a deschis o etapă nouă, superioară în lupta întregului popor. Prin ideologia și programul său consecvent revoluționar, prin suplețea strategiei și a tacticii sale, prin aprecierea clarvăzătoare a evenimentelor, prin capacitatea deosebită de organizare și de influențare a mișcărilor sociale, prin patriotismul său, Partidul Comunist Român s-a afirmat în scurt timp pe scena vieții politice românești ca un detașament de avangardă al luptei maselor și autentic continuator al tradițiilor mișcării revoluționare, socialiste, ale partidului clasei muncitoare făurit în 1893.

În pofida unor condiții extrem de grele — se știe că delegații prezenți la congresul din mai 1921 au fost arestați — P.C.R. a desfășurat o activitate susținută pentru reorganizarea secțiilor din întreaga țară pe baze comuniste. Secțiunea P.C.R. Arad a luat ființă în anul 1922, afirmându-se de la început ca una din principalele organizații comuniste din România. Tocmai acest lucru s-a avut în vedere când în vara anului 1924, conducerea partidului a creat Secretariatul regional P.C.R. — Arad, care îndruma nu numai activitatea organizației comuniste din orașul de pe Mureș, ci și din Timișoara, Lugoj, Reșița și Caransebeș. Relevând rolul fruntaș pe care secțiunea P.C.R. Arad l-a avut în cadrul partidului nostru în perioada interbelică, tovarășul Nicolae Ceaușescu, cu prilejul vizitei de lucru făcute în județul Arad, în iulie arăta: „În orașul Arad, partidul nostru comunist a avut întotdeauna o organizație puternică, mișcarea muncitorească a jucat și aici un rol activ în lupta pentru eliberarea socială, pentru răsturnarea regimului burhezo-moșieresc”¹⁹.

Din primul moment, comuniștii arădeni au fost prezenți și au răspuns cu însufletire la toate acțiunile organizate pe plan național de către Partidul Comunist Român. Ei au participat, cu delegați, la Congresul al II-lea al P.C.R., ținut la Ploiești, în octombrie 1922. La indicațiile P.C.R., ei au sprijinit organizația locală de tineret să se integreze în organizația revoluționară de tineret pe scară națională, cea din Arad devenind una

din cele mai active ale Uniunii Tineretului Comunist din România. Răspunzând liniei politice a partidului, comuniștii arădeni au pledat pentru unitatea sindicală, ale cărei baze fuseseră puse la Congresul sindicatelor de la Brașov din octombrie 1921, la care au participat și delegați ai sindicatelor din Arad.

O coordonată majoră a activității comuniștilor din Arad a reprezentat-o organizarea și antrenarea la luptă a muncitorimii de pe melea-gurile arădene. În calendarul marilor acțiuni greviste organizate și con-duse de comuniști, una din primele file a fost înscrisă de muncitorimea arădeană. Este vorba de lupta metalurgiștilor de la uzinele „Astra“ din Arad care a durat cinci luni și care a culminat cu greva generală pe oraș, dezlănțuită la 30 octombrie 1922. Greva de la „Astra“ a constituit prima mare bătălie de clasă desfășurată de proletariatul din România, sub con-ducerea partidului comunist, la începutul perioadei de stabilizare, împo-triva ofensivei patronale, pentru apărarea drepturilor și libertăților cîș-tigate în anii avîntului revoluționar. Lovindu-se de zidul organizat și unit al greviștilor, de largă solidaritate pe plan național, burghezia a constatat că nu se poate trece nestingherit la ofensiva generală contra nivelului de trai al muncitorilor²². Greva metalurgiștilor arădeni a îmbogățit expe-riența luptei clasei muncitoare din țara noastră. Se știe că la această luptă au participat în front unic muncitori comuniști, social-democrați și fără de partid, lucrători organizați și neorganizați în sindicate. Sintetizînd această experiență, organul central de presă al P.C.R., gazeta „Socialismul“ scria că pilda muncitorilor din Arad „trebuie urmată de lucrătorii din restul țării: prin frontul unic la lupta de apărare împotriva ofensi-vei capitaliste...“²³.

Un an mai târziu, adică în vara anului 1923, a intrat într-o luptă de amploare celălalt mare colectiv muncitoresc din Arad — Întreprinderea textilă arădeană (I.T.A.). Și această grevă care s-a încheiat cu succes, a atras atenția proletariatului din întreaga țară.

Desigur că în acest răstimp, ca și în anii următori, s-au aflat în luptă și celelalte categorii de muncitori din Arad. Toate aceste acțiuni sînt amplu consemnate în valoroasa lucrare „Documente din istoria mișcării muncitorești arădene“, volum întocmit de istorici din Arad și apărut sub egida Comitetului județean al P.C.R. și a Comitetului județean de cul-tură și educație socialistă.

După trei ani de activitate legală, în vara anului 1924, Partidul Co-munist Român a fost scos în afara legii. În pofida condițiilor deosebit de grele ale muncii ilegale, comuniștii și-au adaptat tactica cerințelor impuse de momentul istoric dat, găsind și folosind forme noi, variate, de îmbinare a muncii ilegale cu activitatea legală, menite să asigure partidului menținerea și dezvoltarea legăturilor cu masele, posibilitatea afirmării sale în viața politică. Pe această linie, P.C.R. s-a folosit de o serie de organizații de masă ca sindicatele, Blocul Muncitoresc-Țărănesc, Ajutorul Roșu și multe altele.

Pirghiile respective au fost folosite cu pricepere și de comuniștii ară-đeni. În septembrie 1923, atunci cînd la Cluj social-democrații au spar-

unitatea sindicală, muncitorimea din Arad a ascultat cuvîntul partidului comunist aderînd la Sindicatele unitare, aflate sub îndrumarea P.C.R. De altfel, se poate susține că organizațiile sindicale arădene erau una din citadelele Sindicalelor unitare, fapt recunoscut și prin aceea că un reprezentat al lor făcea parte din conducerea Consiliului central.

O influență puternică avea în Arad Blocul-Muncitoresc-Țărănesc, organizație creată și îndrumată de Partidul Comunist Român, ca mijloc pentru întărirea legăturilor sale cu masele, pentru pătrunderea la sate în vederea înfăptuirii alianței de luptă dintre clasa muncitoare și țărănime. Semnificativ pentru prestigiul și influența comuniștilor din Arad la-u constituit alegerile comunale din 1926, cînd Blocul-Muncitoresc-Țărănesc cîștigă aici 40% din voturi și cinci mandate în consiliul municipal. Iată cum cu mult înainte de august 1944, comuniștii arădeni participă la conducerea treburilor municipiului Arad. În alegerile parlamentare din 1928, prin numărul de voturi obținute la Arad, organizația B.M.T. din orașul de pe Mureș s-a situat printre primele locuri în țară.

Prin intermediul organizațiilor menționate, precum și al altora, ca secțiunea locală a Ajutorului Roșu, Liga împotriva terorii etc., comuniștii arădeni și-au extins tot mai mult activitatea în fabricile și întreprinderile din oraș, antrenînd la luptă mii de muncitori. Una din cele mai mari bătălii de clasă din anii 1925—1928 din țara noastră a constituit-o greva muncitorilor de la „Astra“ — Arad din vara anului 1928, care a durat șapte săptămîni, avînd și de data aceasta, sprijinul moral și material al întregului proletariat român. Pe bună dreptate, tovarășul Nicolae Ceaușescu, în cuvîntarea rostită la adunarea festivă consacrată sărbătoririi a 80 de ani de existență a uzinei de vagoane din Arad, aprecia în următorii termeni tradițiile de luptă ale acestui detașament fruntaș al mișcării muncitorești din țara noastră: „Colectivul uzinei dumneavoastră are o veche tradiție revoluționară. Aici a existat în anii ilegalității o puternică mișcare revoluționară, o puternică organizație a partidului comunist. Oamenii muncii din această uzină au adus o contribuție de preț în lupta revoluționară împotriva burgheziei și moșierimii, împotriva asupririi, a fascismului, pentru dreptate socială“²².

În șirul marilor acțiuni revoluționare desfășurate de clasa muncitoare din țara noastră, sub conducerea Partidului Comunist, se înscriu la loc de frunte bătăliile de clasă din anii crizei economice din 1929—1933, care au culminat cu eroicele lupte ale ceferiștilor și petroliștilor din ianuarie-februarie 1933. În acest interval de timp și masele muncitoare din Arad au fost cuprinse de o puternică efervescență revoluționară, manifestată prin șirul neîntrerupt de greve ale muncitorilor, prin repetatele demonstrații ale șomerilor, prin răzvrătiri ale țăranilor, prin acțiuni de protest ale învățătorilor, pensionarilor, meșteșugarilor, ale tuturor celor care simțeau urmările crizei economice. Evidențiind viguroasele acțiuni ale maselor din diferite centre ale țării din primii ani ai crizei economice, Congresul al V-lea al Partidului Comunist Român, ale cărui lucrări s-au desfășurat în decembrie 1931, remarca mișcarea grevistă din Arad, unde „proletariatul pășește în luptă împotriva ofensivei capitaliste“. Congresul

a sintetizat și a împărțit întregului proletariat român, experiența oferită de lupta muncitorimii arădene. Se avea în vedere puternica luptă a muncitoarelor și muncitorilor de la I.T.A. din decembrie 1930 — ianuarie 1931, declanșată pentru „sprijinirea prin grevă a revendicărilor șomerilor de către cei ce lucrează“ (Citat din documentele Congresului). Congresul a mai dat ca exemplu greva de la fabrica de spirt și drojdie „Frații Neumann“, „sprijinită de țărani din satele învecinate”.

După cum proletarii arădeni au simțit în permanență solidaritatea și sprijinul din partea muncitorilor din întreaga țară, tot așa și ei au sprijinit moral și material lupta celorlalte detașamente muncitorești din România. O pildă în această direcție o oferă larga solidaritate a muncitorilor din Arad cu amplele bătălii de clasă ale lucrătorilor ceferiști și petroliști din ianuarie—februarie 1933. Muncitorii de la Atelierele C.F.R. — Arad, de pildă, au colectat sume de bani pentru ajutorarea victimelor greviștilor de la „Grivița“, expediindu-le cu următoarea scrisoare: „Ne exprimăm solidaritatea noastră față de muncitorii condamnați, pentru că au apărat interesele ceferiștilor. Protestăm contra condamnării lor. Cerem ștergerea procesului și eliberarea celor închiși“²³.

În cadrul bogatei și rodnicei activități politice desfășurate de Partidul Comunist Român, un loc de seamă îl ocupă lupta împotriva pericolului fascismului, pentru apărarea independenței și suveranității naționale. Dând glas sentimentelor antifasciste, năzuinței spre libertate și progres, profund înrădăcinate în rîndurile maselor celor mai largi, partidul comunist a evidențiat amenințarea gravă pe care o reprezenta fascismul pentru libertatea și independența poporului român, a demascat rolul nefast al mișcării legionaro-fasciste, a militat pentru unirea tuturor forțelor democratice împotriva pericolului fascist și de înrobire a țării Germaniei naziste.

Proletariatul arădean s-a încadrat cu deosebită vigoare în marele front național de luptă împotriva pericolului fascist, pentru apărarea suveranității și integrității țării. Dând glas indicațiilor P.C.R., potrivit căroră coloana vertebrală a coalizării tuturor forțelor patriotice și antifasciste trebuia să fie mișcarea muncitorească unită, comuniștii arădeni au desfășurat o susținută activitate pentru realizarea pe scară locală a frontului unic între toți muncitorii. Pe această linie și în Arad, sindicatele unitare au intrat în Confederația Generală a Muncii, iar în Comisia generală a orașului au activat comuniștii, social-democrații și fără de partid. Forța unită a muncitorimii arădene a făcut posibilă organizarea unor mari bătălii de clasă, care au depășit cu mult prin însemnătate cadrul local, cum au fost marile greve de la uzinele I.T.A. și „Astra“ din 1936. Referitor la aceste evenimente, rezoluțiile plenarei a V-a lărgite a Comitetului Central al P.C.R. din august 1936, evidențiau că comuniștii au știut „să formeze frontul unic de luptă pe întreprindere, în unele mișcări greviste și profesionale, la Arad, în Valea Jiului și mai ales în București“²⁴.

În front unic au acționat comuniștii și social-democrații în alegerile pentru camera de muncă, în lupta pentru amnistierea deținuților anti-

fasciști, împotriva stării de asediu și a cenzurii etc. Prilej deosebit de afirmare a voinței de luptă comună antifascistă a proletariatului arădean l-a constituit în fiecare an sărbătorirea zilei de 1 Mai în acest vechi centru muncitoresc. La 1 Mai 1936, de pildă, în Arad au avut loc entuziaste întruniri, în cadrul cărora s-a protestat contra pericolului fascist, pentru apărarea suveranității și independenței țării. „Ce reprezintă fascismul? — își puneau întrebarea muncitorii din Arad, în moțiunea votată la impozanta întrunire organizată de sindicatele arădene în ziua de 1 Mai 1936. El înseamnă oprimarea completă a clasei muncitoare, a țărănimii și a miicii burgheziei, înseamnă exploatare, război...“ De aceea — conchidea moțiunea — „Marea adunare face apel la muncitorimea și burghezimea cu vederi democratice din orașul Arad, ca să se unească, fără deosebire de rasă, naționalitate, religie și convingere politică, împotriva pericolului fascist, ca să respingem uniți atacul îndreptat împotriva noastră“⁴²⁵.

Pentru ca masele să acționeze unite, comuniștii arădeni, la indicațiile P.C.R. au trecut la făurirea unor secții ale organizațiilor de masă. Pe această linie se înscrie activitatea desfășurată în Arad și în diferite localități ale județului de Frontul plugarilor, Madosz, Blocul pentru apărarea libertăților democratice, Comitetele de sprijinire a Spaniei republicane etc., care au dus o mare contribuție la dezvoltarea luptei antifasciste, pentru interesele vitale ale poporului român.

Prin intermediul organizațiilor menționate precum și ale altora, comuniștii arădeni au mobilizat masele, sub stindardul frontului democratic, la lupta contra pericolului fascist din interior și pentru apărarea suveranității și independenței țării, împotriva agitațiilor revizioniste ale cercurilor horthyste din Ungaria, sprijinite de Germania nazistă. La adunarea antirevizionistă din Arad în ziua de 22 noiembrie 1936, pregătită în colaborare strinsă cu toate forțele antifasciste, începând cu comuniștii și organizațiile de masă aflate sub îndrumarea lor și pînă la național-țărăniști, au participat peste 40.000 de oameni. Toate aceste manifestări, precum și multe altele, au demonstrat cu pregnanță că populația arădeană, la fel ca întregul nostru popor, și-a manifestat în mod hotărît voința de a spune **Nu** fascismului și de a se opune expansiunii Germaniei naziste, care amenința în mod grav independența și suveranitatea națională a patriei, integritatea ei teritorială.

Eroica luptă dusă în acei ani de partidul comunist în fruntea clasei muncitoare și a unor largi forțe progresiste sub steagul democrației și independenței țării, amploarea mișcării democratice, cît și atitudinea realistă a unor personalități și grupări politice burgheze au stăvilat pentru un timp ascensiunea spre putere a organizațiilor fasciste și înrobirea țării Germaniei naziste.

În pofida puternicelor mișcări antifasciste care aveau loc în țara noastră, ca și în alte țări ale Europei, a glasului tot mai răspicat al forțelor înaintate care avertizau asupra pericolului agresiunii fasciste, marile puteri imperialiste, cercurile guvernante de atunci dintr-o serie de state au adoptat o poziție de cedare și compromis față de pretențiile Germaniei naziste, ceea ce a încurajat acțiunile agresive ale acesteia și a stimulat

activitatea cercurilor reacționare din România, care au pășit deschis pe calea trădării naționale. Poporul român, aflat singur în fața agresiunii nazismului german, lipsit de orice sprijin din afară, a devenit victima politicii de forță impunându-i-se dictatul fascist de la Viena. În aceste condiții a fost instaurat regimul dictaturii militare fasciste, în țară au pătruns trupele hitleriste. România fiind tirită în războiul antisovietic.

Poporul român, în amintirea căruia erau încă vii luptele purtate cu imperialismul german în timpul primului război mondial, nu s-a putut împăca niciodată cu subordonarea politică, militară și economică a țării Germaniei hitleriste, cu guvernarea dictaturii militare—fasciste. Dind glas frământărilor și aspirațiilor uriașei majorității a populației, Partidul Comunist s-a ridicat cu hotărâre împotriva dictaturii militare—fasciste, organizând rezistența antifascistă a poporului român. El a mobilizat și canalizat într-un singur șuvoi lupta clasei muncitoare — forța hotăritoare a mișcării antifasciste —, opoziția dîrză a țărănimii, protestul energetic al intelectualității, puternica stare de spirit antihitleristă din rîndurile armatei, împotrivirea întregului popor, animat de sentimente patriotice, antihitleriste.

În acei ani de grele încercări, muncitorimea arădeană, la fel ca întreaga noastră clasă muncitoare, și-a manifestat din plin înaltul ei patriotism. Ea s-a situat în fruntea manifestațiilor și demonstrațiilor de protest — de o amploare și intensitate deosebită — împotriva odiosului dictat de la Viena, care a sfîrtecat în două Transilvania, aruncînd masele românești majoritare din partea ei de nord sub jugul asupririi horthyste. În zilele de 1 și 2 septembrie 1940, miile de oameni, muncitori de la „Astra“, „I.T.A.“, „C.F.R.“. Uzina electrică, împreună cu funcționari, studenți, elevi, profesori, militari etc., care demonstra pe străzile orașului „au cerut să se organizeze rezistența față de sentința de la Viena și să se declare război celor ce au dictat hotărîrile, adică Germaniei naziste și Italiei fasciste“²⁶. În acele momente tragice pentru poporul român, au fost alături de el la Arad, și populația maghiară, mai ales cea încadrată în M.A.D.O.S.Z., precum și pături ale celei germane.

La rîndul lor, muncitorii români au fost alături de cei maghiari, luîndu-le apărarea în diverse feluri. Amintim în acest context greva din octombrie 1940 de la fabrica de vagoane „Astra“ din Arad în semn de protest împotriva concedierii unor muncitori maghiari, la care au aderat înfrățiți lucrătorii români cu cei maghiari și germani.

Și pe plaiurile arădene, muncitorimea, mobilizată de comuniști, s-a afirmat ca forța esențială a ansamblului mișcării de rezistență, organizînd, pe scară locală, acțiuni identice cu cele ale întregii noastre clase muncitoare. Deși grevele erau interzise, prin lege, în tot timpul războiului, în fabricile și întreprinderile arădene au continuat să aibă loc conflicte de muncă și greve, contribuind alături de celelalte din țară, la subminarea forțelor ocupantului și a regimului fascist. Din rîndul acestora se detașează greva muncitoarelor și muncitorilor țesători de la Industria arădeană din mai 1942, care, prin amploare și semnificație, s-a înscris ca un eveniment important pe scară națională. Preșa comunistă și muncitorească a vremii aprecia, pe bună dreptate, că greva țesătorilor din Arad a re-

prezentat una dintre cele mai însemnate acțiuni de masă ale muncitorilor din țara noastră din perioada dictaturii militare—fasciste și a războiului hitlerist.

O altă formă de luptă utilizată cu curaj de muncitorimea arădeană o constituia arma sabotajului. Muncitorii arădeni au transpus în viață lozincă lansată de comuniști „Lucrează încet!”, tocmai pentru a lovi în producția destinată mașinii de război naziste. În acest sens, numeroase rapoarte ale autorităților consemnau cu îngrijorare că muncitorii de la „Astra” au început să plece, în grupuri, de la lucru, mai devreme decât era prevăzut în program. Tot la această uzină, muncitorii recurgeau la alarme false în vederea întreruperii producției. Puternice acțiuni de sabotaj au avut loc la Atelierele C.F.R.—Arad, unde — arăta un document al vremii — „atmosfera antinemițescă e pronunțată” printre muncitori²⁷. Aici s-a reușit ca producția să scadă de la 8 la 6 locomotive²⁸. La I.T.A. și alte întreprinderi s-au semnalat incendii. Linii telegrafice care făceau legătura cu comandamentul armatei germane erau deteriorate etc.

O latură majoră a activității comuniștilor arădeni în acei ani a fost editarea și difuzarea literaturii ilegale antifasciste. Niciind orașul și comunele județului n-au văzut atâtea manifeste, proclamații, fluturași etc., ca și în anii 1940—1944. Și aceasta în condițiile celei mai crâncene terori, cînd comuniștii erau amenințați la tot pasul cu temnița și cu plutoanele de execuție. Această literatură antifascistă ilegală a avut o rezonanță deosebită în rîndul populației de pe meleagurile arădene, dar mai ales în rîndul țăranilor. Referitor la acțiunile antihitleriste ale țăranilor de pe plaiurile Aradului ne limităm a menționa doar episodul de la Curtici din 1942, cînd țăranii de acolo au atacat trenurile care luau drumul Germaniei naziste, episod consemnat deja în toate lucrările de istorie consacrate acestei perioade.

În mobilizarea maselor arădene la lupta antihitleristă, o contribuție însemnată au adus secțiunile din Arad ale organizațiilor de masă conduse sau aflate sub influența comuniștilor: Uniunea Tineretului Comunist, Frontul plugarilor, Uniunea oamenilor muncii maghiari, Ajutorul Roșu și altele.

Crearea Frontului Unic Muncitoresc, la mijlocul lunii aprilie 1944, la București între conducerile P.C.R. și P.S.D., a sporit capacitatea de acțiune a clasei muncitoare, a stimulat și accelerat coalizarea într-un front larg național a tuturor forțelor democratice, patriotice, antifasciste.

La scurt timp, s-au creat și la Arad comitete de front unic între comuniști și social—democrați, întărind și mai mult rolul muncitorimii ca forță de avangardă în mișcarea de rezistență. Într-un manifest al Comitetului Frontului Unic Muncitoresc din Arad se arăta că este „o datorie națională” a fiecărui cetățean să participe la acțiunea de înlăturare a dictaturii militare-fasciste și la izgonirea ocupanților germani din țară. Acest manifest, precum și multe altele, aveau un deosebit ecou în Arad unde marea majoritate a populației, indiferent de naționalitate, s-a unit, treptat, în jurul muncitorimii, fiind gata să participe la înlăturarea mărețelor evenimente din august 1944.

- ¹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1879—1892*. Editura politică, București, 1973, p. 165—166.
- ² *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1893—1900*, Editura politică, București, 1969, p. 635.
- ³ *Mișcarea muncitorească din România 1893—1900*, Editura politică, București, 1965, p. 361.
- ⁴ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1893—1900*, p. 158—159.
- ⁵ *Idem*, p. 173.
- ⁶ *Mișcarea muncitorească din România*.
- ⁷ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1910—1915*, Editura politică, București, 1968, p. 165.
- ⁸ „Adevărul” din 3 aprilie 1904.
- ⁹ „Tribuna” din 11 ianuarie 1908.
- ¹⁰ *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, Editura politică, București, 1970, p. 313.
- ¹¹ „Glasul poporului” din 4 decembrie 1906.
- ¹² *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, p. 283.
- ¹³ „Adevărul” din 16 ianuarie 1919.
- ¹⁴ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1910—1915*, p. 311.
- ¹⁵ „Româmul” din 1/14 noiembrie 1918.
- ¹⁶ *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, p. 560.
- ¹⁷ „Adevărul” din 10/24 noiembrie 1918.
- ¹⁸ „Adevărul” din 13/26 ianuarie 1919.
- ¹⁹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvârșirii construcției socialiste*, vol. 3, Editura politică, București, 1969, p. 529.
- ²⁰ M. C. Stănescu, *Mișcarea muncitorească din România. 1921—1924*, Editura politică, București, 1971, p. 98.
- ²¹ „Socialismul” din 3 august 1922.
- ²² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 6, Editura politică, București, 1972, p. 851.
- ²³ *Documente din istoria mișcării muncitorești arădene*, p. 214.
- ²⁴ *Greva muncitorilor de la fabrica „Industria Textilă Arădeană” din 1936*, de F. Dragne și N. Blănă, în „Din istoria luptelor greviste ale proletariatului din România”, Editura politică, București, 1965, p. 213—214.
- ²⁵ *Ibidem*, p. 242.
- ²⁶ A. Simion, *Dictatul de la Viena*, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 206.
- ²⁷ *Documente din istoria mișcării muncitorești arădene. 1918—1944*, p. 312.
- ²⁸ *Ibidem*.

DAS ARADER PROLETARIAT IM RAHMEN DER KAMPFERISCHEN TRADITIONEN DER ARBEITERBEWEGUNG IN RUMANIEN

(Zusammenfassung)

Die Abhandlung widerspiegelt die Entwicklung der Arader Arbeiterschaft, angefangen von der Bildung der gegenseitigen Hilfsassoziationen und des Allgemeinen Vereins der Arader Arbeiterschaft aus dem Jahre 1870 bis zur Nationalen Antifaschistischen Militärischen Insurrektion im August 1944.

Es werden die Hauptereignisse der Arbeiterbewegung aus Transilvanien markiert, bei denen die Arader Arbeiterschaft einen wesentlichen Beitrag geliefert hat. Die Arbeit unterstreicht ebenfalls die Hauptmomente aus dem Kampf des Arader Proletariats, die durch ihre Bedeutung, den engen lokalen Charakter gesprengt haben und sich als ein Gemeingut in das Patrimonium der Arbeiterbewegung Rumäniens eingeschrieben haben.

ISTORIA CULTURII

ASPECTE ISTORIOGRAFICE PRIVITOARE LA TIPĂRITURILE VECHI DIN FONDUL PREȚIOS DE LA BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ DIN ARAD

de
TITUS FURDUI

În „Fondul prețios“ — cum își numește Biblioteca județeană din Arad colecțiile sale de rarități (codexuri, incunabile, cărți-manuscrise și cărți imprimare în diferite limbi)¹ — se conservă și nu număr de 34 tipăriri românești vechi².

Acest fond de carte românească veche — cum lesne se poate constata din cele ce urmează — cuprinde tipăriri de o mare valoare istorică și culturală, inestimabil prin semnificațiile privitoare la istoria cărții românești vechi, precum și circulația acesteia, pe teritoriul județului Arad³, înainte de Unirea Transilvaniei cu Țara Mamă⁴.

Sub raport cronologic (vezi anexa I), patru din aceste tipăriri au văzut lumina tiparului în secolul al XVII-lea, 13 în secolul al XVIII-lea și 17 în al XIX-lea. Din punct de vedere geografico-administrativ, referitor la localitățile în care acestea au fost imprimate, 8 au ieșit din tiparnițele din Transilvania (2 la Bălgrad — Alba Iulia, 3 la Sibiu și 2 la Blaj); 1 în Moldova (la Iași); 7 în Țara Românească (6 la București, una la Craiova și 3 la Râmnic); iar în afara granițelor țării, 15 în Ungaria (14 la Buda) și 1 în Austria (la Viena) (vezi tabelul 1). Dintre acestea, 32 exemplare sînt imprimate cu litere cirilice și două cu litere cirilice și latine. (Vezi tabelul 2).

Din numărul total al exemplarelor de carte românească veche aflate în acest fond, 20 au conținut religios, iar 14 sînt cărți cu conținut laic. Dacă la acestea din urmă se adaugă și o parte din cîntecele orientale antice cuprinse în „Cartea Psalmilor“ sau în „Psaltiri“ — celebra culegere, eterogenă prin conținut și origine, atribuită firește, regelui izraelit David, culegere în care se află și poeme cu specific caracter beletristic — atunci numărul tipărilor laice ar putea fi considerat firește mai mare.

Știm de asemenea, că pentru cultura românească din perioada post-feudală, majoritatea covârșitoare a tipărilor românești așa-zise bisericesti, constituie nu numai adevărate monumente de artă, ci — precum o dovedește întreaga cercetare științifică în domeniul lingvisticii, iar unele,

în profida caracterului lor religios, au pus la vremea lor în circulație și au vehiculat idei înaintate, cele mai multe valabile și azi — idei care au pregătit importante evenimente istorice, atât pentru cultura cât și pentru unitatea noastră națională⁵. De aceea, în scopul de a demonstra valoarea acestui „mic“ dar prețios tezaur de carte românească veche, puținele referiri la care va trebui să ne limităm în lucrarea de față, considerăm că vor fi relevante.

În acest sens, ni se par ilustrative și unele detalii privitoare la itinerariul parcurs în timp și spațiu de câteva din exemplarele acestui fond, mai ales pentru cele ajunse în zona fostului comitat Arad, din Moldova și Țara Românească. Astfel „Liturghierul“ de la Rimnic (1759), precum și „Evangheliarul“ de la București din 1742, au fost găsite în comuna Prăjești-Gurahont. Pe filele „Liturghierului“ sînt semnați locuitori din această veche așezare românească, ca Augustin Mihuțiu (în 1876), Petru Lazăr (în 1883), pentru ca în 1930, să-și semneze numele și Ioan Tămaș, semnătură care figurează și pe „Evangheliarul“ bucureștean amintit mai sus. Pe exemplarul „Evangheliarul greco-român“, tipărit în 1693 la București, provenit din localitatea Ghioroc, se întîlnesc numele mai multor locuitori ai acestei comune. În 1788, și-au scris numele pe această tipăritură Gheorghe Popovici și Mihail Goreanu. Între 1885 și 1892, acest exemplar se afla în posesia lui Nicolae Lungu, precum tot în același an, și-a pus semnătura sa și Dumitru Pop. Că această carte a trecut din mîină în mîină, ne-o demonstrează și semnăturile nedatate din secolele XVIII și XIX, ale lui Petru Manțiu, Ioan Goica, Alexandru Stavra și ale altora.

Deși exemplificări de acest fel pot fi continuate, socotim că acestea sînt suficient de convingătoare, iar inscripțiile olografice aflate pe filele exemplarelor de carte românească veche, în contextul istoric dat, rămîn grăitoare.

Variatatea aspectelor în care se includ implicațiile importanței istorice sau valorii culturale ale acestor tipărituri, diferă de la carte la carte, de aceea ne vom opri numai la unele dintre ele. Una dintre aceste tipărituri, care ne dezvăluie date istorice prețioase prin însemnările cuprinse în ea privitoare la modul cum românii din Transilvania în secolul al XVII-lea au luptat pentru drepturile lor legitime, ni-l oferă exemplarul aflat în **fondul prețios** al Bibliotecii județene din Arad „Evanghelia învățătoare“ (sau „Chiriadromionul“) tipărit la Bălgrad în 1699, de către tipograful Mihail Iștvanovici „cel din Țara Românească“ — așa cum ține să specifice sub numele său de la sfîrșitul prefetei acestei cărți. Acesta — de origine transilvăneană — fiind numit episcop al Mănăstirii din Bălgrad — zidită de Mihai Viteazul — încă înainte cu un secol. Dărîmată premeditat de autoritățile iezuite, în complicitatea Curții de la Viena, Mihai a lui Ștefan — om de vastă cultură universală și cu trăsături de caracter ferme, dotat cu un curaj civic neîntrecut — în pofida opreliștilor, a izbutit să construiască pentru români o biserică. În acest scop, a obținut, cu mari insistențe, din partea statului habsburgic, o sumă minimă (cum era și de așteptat), la care el a mai adăugat puținul cîștigat de la românii albaștrii. Astfel s-a construit biserica românească din cartierul Maierii din Bălgrad⁶.

Deși lucrurile sînt cunoscute, merită să arătăm chiar prin cuvintele acestuia, cum că la tipărirea cărții și-a dat concursul și Domnul Țării Românești „cu ajutoriul nelipsind și de la luminatul și înălțatul a Toatei Uggrovlahiei Io Constandinu Brîncoveanu Basarabu Voevodu, carele nu cu puțin s-au arătat (și purure se arată) luminătorul credinței pravoslavnice, întărind-o cu . . . cărți, în tot chipul tipărindu-le⁶⁷. O mai revelatoare relatare despre legăturile românilor transilvăneni, cu cei din Muntenia în preajma unora dintre cele mai dramatice episoade din istoria poporului român din Transilvania și Ungaria, nu ar putea fi mai probatorie⁶⁸.

Istoriografii români, la fel ca și istoricii din alte părți ale globului⁹, țin să sublinieze în atari împrejurări, că cele mai multe tipăriri, trecute din Țara Românească peste Carpați aici în Transilvania, provin din tipografia de la Rîmnic¹⁰. În ce ne privește, ne vom referi în mod expres la o tipăritură rîmniceană și anume la „Mineiul“ din 1778. O facem pentru cu totul alte considerente; mai întii, pentru că traducătorul în românește din grecește al cărții — Chesarie al Rîmnicului — în cuvintele lui adresate cititorilor, folosește printre cei dintii — avînd în vedere pe românii din cele trei principate Moldova, Transilvania și Țara Românească luate la un loc, denumirea de „Dacia“, încercînd cel dintii o „periodizare“ a istoriei poporului român¹¹. Deși nu excludem posibilitatea ca din cele 12 volume, numai „Mineiul lunii lui noimbrie“ să fie circulat despărțit de cele 11 — cel care se află în fondul prețios fără celelalte — este de presupus că acest volum nu întîmplător a fost detașat de restul volumelor. De altfel, acesta, are și el o istorie „particulară“ în ce privește imprimarea lui. Pentru apariția lui, au fost necesari doi ani de demersuri, deși amînarea nu s-a datorit scrupulozității editorului, ci mai degrabă altor cauze, de natură istorică, în care au fost implicate evenimente cu totul deosebite. Încă în 1777, servituțile iobăgești s-au înmulțit vertiginos, devenind mult mai împovărătoare. Pe lîngă cele 12 stabilite de autoritățile habsburgice anterior, s-au adăugat și altele, cum au fost corvezile la moșiile ou conac, întreținerea iazurilor morilor de măcinat semințe, la săparea de irugi, etc. Numărul carelor cu lemne de foc și construcții, ce trebuiau duse de la mari distanțe la castelul moșierului, s-a mărit; transportul și hrana iabogului — să nu mai vorbim de cea a animalelor — era asigurată cu spesele iobagului, care și așa executa această gloabă gratuit. Claca sporită a dus la conflicte și Grigorie Ghica al III-lea fusese ucis de un trimis de-al sultanului turc, care-l bănuia de legături strînse și ascunse cu Rusia.

„Mineiele“ mai aveau și alte rosturi, fiind legate de zilele de sărbătoare ale ritului ortodox, care stînjeneau deopotrivă atît pe turci cît și pe moșieri. Probabil, unul din aceste motive s-a făcut simțit în opreliștea dată imprimării acestui volum, la care s-a adăugat unul mai important legat de pacea de la Kuciuc-Kainargi și hatîșeriul sultanului Hamid în 1774, la doi ani după negocierile dintre ruși și turci de la Focșani și București, românii s-au referit la drepturile lor din 1383, 1386, 1460, ceea ce sublinia cu tărie necesitatea „scuturării pentru totdeauna“ a jugului străin indiferent din partea căreia dintre puterile străine s-ar fi manifestat, dar îndeosebi „a vrednicului de plîngere jug“ turcesc.

În 1778, cînd au apărut „Mineiele“, în Transilvania circula sub formă de manuscris rezumată în limba română, lucrarea lui Samuil Micu „Brevis historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanæ seu ut barbaro vocabulo appellant Valachorum, ab initio usque ad saeculum XVIII“, despre care putem presupune doar, că ar fi fost „cunoscută“ și de Chesarie. Un lucru cert este însă că el „nu avea ezitări asupra originii popoului român“ și că în dezbaterile în care se angaja cu privire la originea și cultura popoului român, el folosea argumente și referiri la operele unor istorici antici de prestigiu, ca Dio Cassius, sau ale unor erudiți ca Meletie din Ianina. Cultura lui nu se limita numai la literatura antică, ci așa cum ne-o dovedește prefata „Mineiului lunii decembrie“, el cunoștea și lucrările științifice al revoluționarilor Denis Diderot și Jean Le Rond D'Alembert, din a căror „Enciclopedie“ a tradus și publicat unele părți. În „Mineiul lunii noiembrie“, el a consacrat mult spațiu tipografic problemelor originii latine a popoului român și a culturii lui începînd din perioada în care romanii au cucerit Dacia și pînă la perioada în care românii și-au „zidit“ frumoasele lor așezăminte de cultură românească¹².

Vrednică de amintit este apoi cartea „Oglinda arătată omului înțelept“, „care cuprinde cheile întîmplări(i) cu pildă adusă, cumui de lipsă omului a se cunoaște și celui de aproape îngăduit a fi din înțelepciunea sa“ (Buda, 1807), în care autorul zice cum că „Scri-su-sau Niamului pentru meargerea înainte“, și destinată cum se poate vedea, tuturor românilor.

Acest intelectual român, pe nume Nicolae Horga (alias) Popovici, „greco-neunitiei legi Parohul Seleușului“ din „Varmeghia Aradului“ și-a tipărit cartea pătruns de un puternic simțămînt patriotic. Reținem următoarele mărturisiri făcute de el în lumina perspectivelor istorice ale vremii sale: „Cu acésta a mé carte numită Oglinda silindumă, nu pentru ca sămi agonisesc cevași laudă și veste numelui mieu,.. mai vîrtos ca să vază și acest ném al nostru numele camenilor celor mari, carii și mai înainte de noi au fost cu multă înțelepciune înpodobiți și iarăși carii pînă acum cu obicinuite cinstiri stau“ și „apucîndumi vreme, cînd și cînd, din citiré cărților le-am cules și le-am strîns laolaltă, și după a mé pricepere în mămească limbă, pentru înțălegerea norodului o am alcătuit românește, ca prin obișnuitele purtări cu cinste după năravurile și lucrurile cele bune țara să priveghiem“¹³ „... în „Oglindă arătată omului înțelept“ — zice Alexandru Duțu în lucrarea sa „Cărțile de înțelepciune în cultura română“¹⁴ — N. Horga Popovici dă cititorului diverse pilde, și atunci cînd vorbește despre „năravul omului neîndurător“ își ilustrează argumentele cu un caz întîmplat în Anglia. Obiceiul de a lua exemplificări din alte țări pentru a ilustra realitățile istorice de la noi, era în Transilvania înainte de 1918 o regulă. Inceputul l-a făcut însă Horga Popovici. Acesta, așa cum judicios subliniază Alexandru Duțu în altă carte a sa „Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII“¹⁵ este „ecoul operei lui Samuil Micu „Învățătură politicească“ apărută în „Calendarele“ de la Buda în 1793 și 1794, operă pe care copiiștii au transcris-o în diferitele lor miscelenee“.

Mai trebuie arătat aici și unele aspecte subliniate de Octavian Lupaș în articolul său închinat lui Horga Popovici, și anume că el a folosit în lucrarea sa și informațiile găsite în două cărți, prohibite în vremea sa, și anume „Istoria universală“ a lui Millot¹⁶ — cel dintâi care s-a ocupat de evenimentele din 1784 ale răscoalei lui Horea¹⁷ și „Esopia“ (Fabulele lui Esop), precum adăugăm noi și „Alexandria“, care circula în traducerile manuscrise maramureșene, ultima la îndemâna oricui. (Vezi întâmplarea 22). După cum se poate desprinde din relatările lui Moise Nicoară, Nicolae Horga Popovici, nu numai că vorbea și citea în cinci limbi, dar avea și o cultură medicală vastă, fiind unul din absolvenții eminenti ai facultății de medicină de la Viena, adică, în limbajul epocii „Absolutus physicum“.

Prieten cu Gheorghe Șincai, ale cărui opinii le împărtășește, Nicolae Horga Popovici se ridică și el împotriva superstițiilor, atrage atenția cititorilor săi asupra meșteșugurilor și artei populare românești, despre care dă exemplificări și amănunte inedite deosebit de prețioase. Totodată s-a ridicat împotriva nemeșimii, demascându-i practicile oneroase, pe care o supune unui aspru rechizitoriu luând apărarea poporului român oprimat.

Pentru semnificația lor istorică, cât și pentru rolul educativ jucat în dezvoltarea culturii românești, din povestirile cuprinse în această carte, merită atenție și capitolele „Arătare unor locuri bătrâne (străvechi, n.n.) care se cunosc pînă astăzi (Pincota, Boroș, Ineu (și) Arod (sau Arad)“, precum și „Arătare întâmplării fetei lui Bogdan, fostul Voievod al Țării Moldovei din anul . . . 1346“, capitole ce se referă nu numai la evenimente importante din istoria poporului român, dar și la izvoare istorice și cronici devenite celebre istoriografia românească și maghiară veche, cum sînt „Cronica“ lui Ioan de Tîrnave, apărută în 1766 la Viena, cuprinsă în lucrarea lui I. G. Schwandtner „Scriptores rerum hungaricam“, precum și „Letopisetul Țării Moldovei“ a lui Grigore Ureche¹⁹.

Nu se poate trece peste prezența în fondul prețios al unui exemplar (unicul) aflat aici din „Istoria pentru începutul românilor în Dachia“ a lui Petru Maior, tipărită în Buda în 1812. Faptul că în această bibliotecă nu se află decît un singur exemplar, aceasta nu înseamnă că în aceste părți această carte n-a circulat decît într-un singur exemplar. Dimpotrivă, pe unul din exemplarele din această tipăritură aflate în fondul de carte românească veche de la Secția de manuscrise și carte rară a Bibliotecii Academiei R.S.R., Filiala Cluj, în cadrul Serviciului Colecții Speciale, tribunul lui Avram Iancu, Nicolae Corcheș din Cîmpeni, menționează că a cumpărat exemplarul de la Arad²⁰. Un alt exemplar din această carte, aflată în posesia autorului acestei comunicări, poartă semnătura autografă a lui Samuil Vulcan, și exemplarul a circulat multă vreme în părțile și chiar în orașul Arad²¹.

La data apariției acestei tipărituri, mai ales după înfringerea lui Napoleon în Rusia, la care românii și-au dat concursul atît la începutul, cît mai ales la sfîrșitul campaniei, de fiecare dată însă prin lovituri de grație, intelectualitatea românească din Transilvania, și înedosebi din Arad, era puternic frămîntată de problemele originii latine a poporului

român, apărînd și combătînd cu argumente noi, denaturările unora care fie din rea voință, fie din neștiință, le puneau în circulație, după apariția la Cluj a ediției lui Joseph Karl Eder a „Suplexu-lui“. Poate mai mult ca oricare parte din Transilvania de Nord, oamenii de cultură români căutau răspunsuri și metode adecvate la problemele ridicate de contra argumentele aduse de unii dintre combatanții din tabăra adversă. Una dintre probleme era și cea a limbii române. Multiplele aspecte le dăduseră răspuns și alții, îndeosebi Dimitrie Cantemir în „Descriptio Moldaviae“²² și „Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor“²³, pe care le-a reluat și completat în chip cu totul original și Petru Maior în cartea sa.

Una din ideile care au impulsionat atunci puternic procesul de emancipare a poporului român din Transilvania, a fost și cea a lepădării literelor cirilice din scrierea românească și înlocuirea cu alfabetul latin, pentru a se vedea mai limpede că originea limbii române și virtutea firească a zămisirii ei, literele latine scot la lumină adevărata ei înfățișare, subliniindu-i structura și conținutul lexical. Iată în speță opinia lui Petru Maior relatată în „Istoria pentru începutul românilor în Dacia“, care după cum atestă și lucrările cărturarilor arădeni, a stimulat puternic mișcarea de investigații și cercetare științifică din primele decenii ale secolului al XIX-lea: „Aici îmi vine în minte că un preot rusesc asupra dovedei ce o am adus mai sus, spre adevărare că românii mai demult s-au întrebuințat cu slovele ceale lătinești, mi-au aruncat: că de ar fi trăit Românii cîndva cu slovele ceale lătinești, s-ar afla oarece scrisoare de acelea și acum. Derept acelea neaflînduse acum nici oun monument în limba românească cu solve lătinești din veacurile ceale de demult ourmează că nici odată n-au întrebuințat românii slovele ceale lătinești. La care i-am răspuns: Pentrucă din veacurile ceale de demult nici o scrisoare nu se află în limba Nemțească, în limba Frîncească, ba nici în limba Tălie-nească-l zice-vei, că pre acele vremi nici Nemții, nici Frîncii, nici Italianii, mai virtos carii erea neguțători și avea corespondenții nice ounul nu au scris bomică în limba sa? Mai puțin iaste a te mira de a nu se afla nici o scrisoare Românească cu solve lătinești din vremile ceale înainte de Săborul de la Florența, deoarece chiar știm din Cantemir, că pentru ourgia ce avea asupra Logei Lătinilor, lăpădară Românii slovele lătinești. Atîta putere are acest feliu de ourgie, cit pre tată asupra fiului, și pre fiu asupra Tatălui il scoală cu putere. Așa bieții Români, înșelați de străini, crezură că aduc jirtfă lui Dumnezeu, arzînd scrisorile sale ceale scrise cu solve lătinești,... așa românii cu nebunie să creadă că vor fi afurisiți de se va lăsa scrisoarea cu solve lătinești în cuprinsul lor“²⁴.

Din acest fragment se desprind nenumărate aspecte ale unor probleme esențiale ale culturii și spiritualității românești. În privința originii limbii române și a literelor folosite în scrierea românească în primele ei etape de dezvoltare, sintem astăzi în măsură să arătăm că afirmațiile lui Dimitrie Cantemir, precum și cele ale lui Petru Maior sînt în esență adevărate. „Oricum — susțin arheologii români de azi” — cultura aceasta unitară, romanică, pe care arheologii o scot în fața ochilor noștri, corespunde și unității și forței limbii românești pe care vechii slavi nu au putut-o sfărîma

în structura ei gramaticală, în vocabularul principal de cuvinte, cu toate împrumuturile din slavă. Se dovedește acum, nu numai lingvistic dar și istorico-arheologic că băștinașii erau mai puternici ca număr și cultură, cu o limbă romanică cristalizată în structura ei. De aceea au și reușit să asimileze pe slavi după o perioadă de convețuire... Desigur, în această problemă atât de importantă, trebuie să acordăm o atenție deosebită cunoașterii de către daci a alfabetului latin și evident a limbii latine înainte de cucerire. Descoperirile arheologice atestă o asemenea cunoaștere. Un vas din vremea lui Decebal care poartă ștampila cu litere latine, inscripție aplicată de un localnic și repetată de trei ori pe două fragmente de vase specific dacice descoperite... în 1971 la Ocnița (Ocnele Mari) județul Vilcea, datînd din secolul I î.e.n., (deci din timpul lui Burepista), arată că dacii începură a cunoaște și a folosi scrisul cu litere latine cu două secole înainte de cucerire... Tot pe baza acestor (descoperiri arheologice) s-a stabilit că în procesul romanizării au intrat și dacii liberi din Muntenia, Moldova, Maramureș și Crișana... unde au fost descoperite bunuri de civilizație romană asimilate și dezvoltate și de dacii rămași în afara imperiului⁴²⁶

În privința afirmațiilor lui Petru Maior că **scrisorile** vechi au fost nimicite, cum s-a exprimat și Dimitrie Cantemir înaintea lui, lucrurile par avea un simbul de adevăr despre arderea cărților. „Avem mai multe exemple de asemenea fapte de intoleranță — scrie Gheorghe Ghibănescu în cartea sa „Grafia cirilică la români“ (Bîrlad, 1889) — ce o sectă religioasă săvîrșea asupra unei alte secte. Grecii au ars cărți de-ale bulgarilor, bulgarii de-ale românilor,... catolicii de-ale ortodocșilor, Papii cărțile de știință, dar, dacă asemenea fapte cu puțință de a fi, s-au întîmplat și la români față de cele latinești n-avem probă directă“⁴²⁷.

Am mai putea adăuga și faptul că denunțul unui canonic din Cehia făcut Curiei Papale, este o mărturie elocventă cu privire la faptul că românii aveau tradusă în limba lor — fără învoirea papei, și din izvoare, interzise de biserica romano-catolică — textul „Evangheliei“⁴²⁸. Apoi, mult discutata „criptogramă“⁴²⁹ de pe fila 483 a „Psaltirii scheiene“, la fel ca și lexicul românesc de origine latină care copleșește numeric pe cel slavon, dovedesc că românii aveau o limbă scrisă formată cu secole înainte de veacul al XV-lea, încă la 1100³⁰.

Nu trebuie uitat faptul că Petru Maior a avut legături directe și cu arădenii. Sînt de netăgăduit relațiile ce le-a întreținut cu Vasile Coloși³¹, Ioan Corneli³², Ion Theodorovici³³ alături de cele avute cu cărturarii din părțile Caransebeșului și Timișoarei, Damaschin Bojincă³⁴, Eftimie Murgu³⁵, și alții din zona Banatului, care poposeau la Arad și pentru chestiuni culturale, în drumurile lor făcute spre Buda, orașul în care au văzut lumina un mare număr de tipărituri românești vechi. Și nu numai cu români, ci și cu intelectuali maghiari, dintre care unul a salvat „Preparandia“ de la scoaterea ei din drepturi și chiar de la desființarea ei³⁰.

Dacă primii dintre ei au fost colaboratori direcți la întocmirea și tipărirea „Lexiconului de la Buda“ tipărit în 1825³⁷ — din care Biblioteca județeană din Arad are unul dintre cele mai valoroase exemplare, unicat

în felul său³⁸ — ultimii doi al căror nume trebuie alăturat prin context unui alt mare cărturar român și mare patriot, Samuil Vulcan³⁹, care apărând ideile înaintate ale lui Petru Maior, au adus imense servicii prin operele lor culturii românești⁴⁰.

Dar aici sintem obligați să precizăm că aceștia n-au fost singurii arădeni care s-au ridicat în apărarea drepturilor poporului român în spiritul și viziunea istorică a marelui istoric. Au existat și alte personalități arădene marcante, ce-i drept mai puțin cunoscute, de al căror nume merită a fi măcar menționate aici, dar asupra prezenței lor în epocă, este necesar să se oprească mai pe îndelete instoriografii noștri. Să luăm numai un exemplu, pe Moise Bota, autorul unei plachete de poezii intitulată „Versuri”⁴¹ (Arad, 1829), care în una din poeziile sale, enumerând numele unor intelectuali români arădeni, printre care și pe poetul Dimitrie Țichindeal, anticipează astfel poezia „Epigonii” a lui Eminescu⁴². Autor al unui **Abecedar** în limba română, ceea ce atunci era „o cutezare” care l-a obligat să se refugieze la Sibiu, pătruns de adevărul ideilor cantemiriene, s-a făcut cunoscut și ca unul dintre apărătorii cărții lui Petru Maior „Istoria pentru începutul românilor în Dacia”, aducând noi argumente în sprijinul revendicărilor fundamentale ale poporului român. Nu trece însă cu vederea nepăsarea și fuga onora după privilegii, ca odată câștigate cu prețul „vînzării” și „al trădării” de neam, se rup din trupul poporului lor. „Eu — scrie Moise Bota — cu adevărat am vezut pe mulți Români mai ales spre aceia care au crescut sub aripi streine, coprinși de momiri politice în ashea năroi alunecatzi, quot ascunzânduși bunătatea patrioticească și dreptul stremoshilor suai, se rushinează a spune că sint Români și numai quot imbclunui cineva (precum Cărtitoriul)⁴³ au început... fără foarfeci penza noa a croi, unii ca aceia și de inshishi a stremoshescului senge al virtutzilor Româneshti s-or lepăda”⁴⁴.

Alături de numele unor iluștri oameni de cultură ca Pavel Iorgovici, Grigore Obradovici, Vasile Ghergeli și Ioan Tincovici, merită atenție și Dimitrie Țichindeal cu ale sale „Filozoficești și politicești prin fabule și moralnice învățături” (Buda, 1814), aflate și ele în **londul prețios**, care nu sint altceva decît o traducere „liberă” — în sensul cel mai larg al acestui cuvînt — a cărții lui Dositei Obradovici, pe care traducătorul, sub numele său, a popularizat-o, și i-a croit un drum în viața culturală a românilor. O analiză principială, nepărtinitoare, dar în același timp lipsită de prejudecățile puse în vileag de unii autori, de azi ai istoriei literaturii române, poate să scoată la lumină nu litigiul tardiv — imaginar de altfel — dintre autor și traducător, ci, adevăratele cauze, care au oprit pe autor să-și tipărească opera în limba română, și care i-au dat în schimb posibilitate traducătorului să-și vadă lucrarea efectuată și apoi, imprimată. Cartea poate fi socotită și ea o **carte de înțelepciune**, care a răspuns la vremea ei, unor imperioase cerințe spirituale, deci ea trebuie tratată ca atare.

Un ultim exemplu de care ne mai folosim aici, privește de tipăritura craioveană „Frumoase dialoguri francezo-române”, al cărui cuplu de autori, Grigore Pleșoianul, fost elev al lui Ion Heliade Rădulescu,

și Ana Pleșoianca (probabil soția sa), au pus la îndemîna elevilor, studenților și populației adulte românești, un **dicționar**, care s-a bucurat de binemeritata apreciere atît în Moldova, cit și în Țara Românească și Transilvania. Grigore Pleșoianul, pare a fi autorul „Calendarului pe anul 1831“, al cărui text a fost elaborat încă în cursul anului 1830, și care a fost anunțat publicului românesc pe coperta **dicționarului** său.

Ca om de cultură de formație europeană, acest intelectual craiovean, încă din timpul vieții, a fost recunoscut ca unul dintre reprezentanții de seamă ai spiritualității românești revoluționare de la 1848.⁶⁵ Cărțile sale, inclusiv cea de care ne-am ocupat mai sus, (din care un exemplar se află în Biblioteca județeană din Arad, sînt o expresie vie a contactului direct cu elementele fundamentale ale culturii universale, în care, printre altele, este implicată și cultura franceză. Considerațiile lui Alexandru Dușu, cu privire la „influența culturii franceze asupra culturii românești“, în sensul recunoașterii și punerii ei în valoare prin opere reprezentative ale literaturii noastre rămîn valabile și în acest caz, deși, autorul cărții „Coordonate ale culturii românești“, are în vedere numai perioada pînă la secolul al XVIII-lea.

Demn de remarcat, și totodată de reținut în contextul celor dezbătute de noi în această lucrare, este faptul că și de la revoluția lui Tudor Vladimirescu încoace, neconținut, umanismul românesc s-a afirmat ferm și sub aspectul angajării în circulație plenară, a ideilor înaintate ale tuturor popoarelor cu care românii au venit în contact de-a lungul veacurilor, dîndu-le girul originalității și specificității acestora, în funcție de mesajul pe care-l purtau și cerințele spirituale ale epocii istorice la care se refereau. Astfel „Dialogurile franco-române“, au fost și au rămas prin excelență, o carte de legătură, o punte trainică, nu numai între „epoca veche“ — cum o numea Sextil Pușcariu pe aceea dintre 1508 și 1830, ci și cea „nouă“, începută în al doilea pătrar al secolului al XIX-lea, ci și între toate popoarele din sud-estul european și Apusul Europei întregi. Într-adevăr, dezvoltarea culturii românești n-a cunoscut „goluri“ sau stagnări, chiar dacă nu întotdeauna în toată imensitatea și amploarea ei, dimpotrivă, străbătînd de cele mai multe ori drumuri abrupte nu netede cum s-a întîmplat cu unele dintre popoarele europene, a fost mereu deschizătoare de căi noi, fecundă în tezaur de gîndire înnoitoare, continuînd biruitoare, neîntrerupt plămădindu-se din resurse nepuizabile ale trecutului de înțelepciune strămoșească, afirmîndu-se în același timp ca o autentică creație a întregului nostru popor.

Între cele două epoci „veche“ și „contemporană“, n-a existat nici un fel de „ruptură“, ci o permanentă succesiune de valori creatoare, pe tărîm artistic, cultural, științific și istoric, nemijlocit asimilate, ca și ale lor proprii, de către toate naționalitățile conlocuitoare. Este explicabil de ce o bună parte din exemplarele aflate în acest **fond prețios**, unele tipărituri românești vechi, au făcut parte din biblioteci publice și personale maghiare.⁶⁶ În domeniul istoriei culturii și a cărții românești vechi înainte, ca și după 1830, activitatea programatică și dirijată, în sectorul

producției tipografice, s-a făcut simțită o nouă orientare tehnologică, materializată prin apariția tipografiilor moderne, înzestrate cu mijloace perfecționate și meșteri tipografi dotați.

În consecință, referindu-ne la tipăriturile românești vechi, aflate în fondul prețios al Bibliotecii județene din Arad, făcându-se abstracție de exemplarele de carte românească veche existente în celelalte așezăminte culturale sau publice ale Aradului, putem spune că acestea constituie ele însele un tezaur, demn de toată prețuirea, atât pentru istoriografia românească veche, cât și pentru cultura românească în totalitatea ei.

NOTĂ BIBLIOGRAFICĂ

- ¹ Mihail Toacsen, Eugen Glück, Simion Palcu, *Meleaguri arădene*. (Ghid turistic), Arad, 1972, p. 59.
Otilia Sibii, *Epoca luminilor în colecțiile Bibliotecii municipale Arad*. (Valoare și posibilități de valorificare), Arad, 1973, (Ms. dactilografiat).
- ² Alexandru Gavra, *Ateneul Românesc, Aradul vechi, 1835*, Ms. rom. 301, f. 9v. (Biblioteca Academiei R.S.R., Serviciul Colecții speciale, Secția de Manuscrise și carte rară).
Octavian Schiau, *Circulația cărții românești în epoca medievală* (Rezumatul lucrării de doctorat, p. 5—6).
- ³ Gheorghe Lițiu, *Episcopia Aradului*, Arad, 1950, p. 26—27.
Gheorghe Perva, *Schița mănăstirilor monumente de cultură din eparhia Aradului*, în „Mitropolia Banatului”, 5—8/1963; p. 305.
Virgil Molin, *Din trecutul Aradului ortodox, centru de legături culturale românești*, în „Mitropolia Banatului”, 11—12/1963, p. 522—529.
Alexandru Pop, *Dezbinarea în biserica românilor din Ardeal și Ungaria, (1697—1701)*, București, 1892, p. 96.
Sandor Marki, *Aradvarmegye s. Arad szabad királyváros története*, Masodik rész, Arad, 1893, p. 313.
- ⁴ Alexandru Filipașcu, de Dolha și de Petrova, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 163.
Lucian Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1966.
Ștefan Mețes, *Istoria bisericii și a vicțiilor religioase a românilor din Transilvania*, Arad, 1918; „*La vie menée par les Roumains en Transylvanie du XVIIe au XVIIIe siècle*”, București, 1938; *Relațiile bisericii românești ortodoxe din Ardeal cu principalele române în sec. al XVIII-lea*, Sibiu, 1928; *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, București, 1971.
David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967;
P. Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, Caransebeș, 1902;
Bujor Surdu, *Întâlnirea gravuței militare bănățene descrisă de un martor ocular (1768—1773)*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, Cluj, IV/1961, p. 257—266;
- ⁵ Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970;
Keith Hitchins, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, 1970; *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, 1972; *Românii din Transilvania și experiența constituțională în monarhia habsburgică 1860—1865*, în „Balkan Studies”, V/1964, p. 95—105.
- ⁶ Alexandru Gavra, op. cit. p. 14;
Teodor Mihăilescu, *Aportul lui Mihail Strebîțchi în orientarea laică a tiparului din Moldova la sfârșitul secolului al XVIII*, în vol. „Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare”, București 15—16, decembrie 1955, București, 1957, p. 152—158.
- ⁷ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. III, București, 1932, p.

- 8 Marina Lupaş--Vlasiu, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1945, p. x x x Memorial compus și publicat din însărcinarea Conferinței generale a Reprezentanților români adunați la Sibiu în zilele din 12, 13 și 14 maiu st. n. 1831, ed. II-a, Sibiu, 1882, p. 70, 129.
- 9 Paul Cernovodăanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine au XVIIe et XVIIIe siècles (III)*, în „Revue Roumaine d'Histoire” Bucarest, 4/1971, p. 718; Keith Hitchins, *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780--1849*, Harvard, 1969.
- 10 Mircea Basarab, *Prefețele Mîneelor de la Râmnic (1776—1780). Problema originii latine a poporului și a limbii române*, în „Mitropolia Olteniei”, Craiova, 9—10/1967, p. 763—768; Atanasie Mironescu, *Istoricul eparhiei Rimnicului Noului Severin*, București, 1906.
- 11 Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, op. cit. p. Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1967, p. 137. Nu întâmplător este faptul că Nicolae Iorga a denumit perioada lui Chesarie „epoca lui Chesarie”, precum a numit perioada în care și-a desfășurat activitatea Petru Maior „epoca lui Maior”. Încă în prefața „Mincului lunii lui ianuarie”, Chesarie se ocupă de „apichilele” specifice românilor din „cele mai vechi veacuri ale patriei”. Aceste teritorii au fost locuite de „dachi” care „între această supunere rămnenească s-au oblatuit până la Radu—Vodă Negru”, obiceiuri transmise lor de la romani. Vedem aici aceleași constatări ca și la Samuil Micu în „Scurtă cunoștință a istoriei românilor”. Dar Chesarie cunoștea temeinic și operele lui Miron Costin și ale lui Dimitrie Cantemir, precum și realitățile istorice din trecut și prezentul vremii sale.
- 12 Lucian Blaga, *Izvoade*. (Eseuri, conferințe, articole). Ediție îngrijită de Dorli Blaga și Petre Nicolau. Prefață George Gana. București, 1972, p. 147. Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, București, 1945, p. 205; Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1939; *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, vol. I ed. II, București, 1929, p. 375—386 și vol. II, p. 9—18.
- 13 Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. II, București, 1910, p. 500, 551, 561; Titlul cărții este „Oglindă arătată omului înțelept care cuprinde în sine vechile întâmplări cu pildă adusă, cumui de lipsă omului a se cunoaște și celui de aproape îngăduit a fi din înțelepciunea sa. Scrisu-sau Neamului Pentru mergeria înainte prin Nicolae Horga almitrile Popovici greco neouitei legi parohul Seleusului în slăvita Varmeghia Aradului, anul de la HS 1801. La Buda în Crăiasca Tipografie a Ouni-versității Oungrești, anul 1807”. Livia Grămadă, *Istoria lui Millot în talmăcirea lui Ioan Molnar Piuariu*, în „Studia”, Philologia, fasc. 2/1960, p. 161—175.
- 14 Alexandru Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 37; *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII*, București, 1968.
- 15 Alexandru Duțu, op. cit.
- 16 Nicolae Edroiu, *Prima istorie universală care vorbește despre răscoala lui Horea*, în „Acta Musei Napocensis”, Cluj, 1966, (Extras) p. 491—495.
- 17 Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. III, București, 1932, p.
- 18 Radu Iacob, *Istoria diecezei române unite a Orășii—Mari*, Scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani de la înființarea aceleia 1777—1927, Oradea, 1930, p. 10. Reproducem câteva capitole din cartea lui Nicolae Horga—Popovici care cuprind „Arătarea ounor locuri bătrâne (vechi) care să cunosc până astăzi”:
Pentru Pâncota:
„În slăvita Varmeghia Aradului, în vremile de acum supt stăpânirea cinstitei Cămări, unde-i acuma satul Pâncota, oarecând au fost mare Oraș, și Cetate după vremile de atuncia, întru carea au lăcuit oun Arhimandril, și în vremile acelea stăpânea Ban Herteg de la care sau numit Orașul Bancota, și Era acolo oun feredeu foarte hă-zuiutoriu. În preajma acelui Koșeiu, întru carele era apa fierbinte, și după ce au luat turcii acel loc de supt stăpânirea lui Ban, avea obiceiau Turcii de se spăla în apă de cinci ori în zi. Al acelui feredeu izvorul până astăzi să cunoaște, numindu-se

Sodom. Iară pre ounde era atuncea Besearicile și zidurile cealea frumoase, acuma să târâsc șăpii, și rămă porcii, și să fac arături bune, încă și bani se află în pământ îngropați. Așa toate Orașele la nimica vor răsipi, numai ce vor crește bozi în urmă". (p. 118) (120—119) (121);

Pentru Ineu :

„Pre lângă apa Crișului Alb, în pădurea luncii numită, să află orașul Boroș—Ineu, acest Oraș pre vremea lui Racoții Ghiorghie sau intemeeat, făcându-se în el Cetate, a căreia până astăzi să cunosc zidurile, și acest Raçoții era viță de Român, din Ghenealohia Voevozilor. La acea Cetate au fost Căpitan Ban Lucaci, pentru acea acel Căpitan avea o moară pre Crișul Alb, numindo după numele său, cei zic oameni Bălăuca, și relighia Grecească neunită, avoa Mitropolia sa Rezidenție tocma în țarmure, aproape de Crișul Alb, la carea Mitropolia slujea toată partea Podogri, Național Iliricesc și Rumănesc, dela carea până astăzi se zice Ienopoli. Are și dealurile numite: Apa Teleac, care se numește pre numele lui Apati Mihailiu, căruia iau cinstit Racoții acest Deal cu vii, și vin bun la beutură face, pre om îl curată în lăuntru după ce îl bea, și în vremile de acum să numește mai virtos Mocrea. La acest holar a Boro—Ineuului Raçoții și Apati, avea o fântână cu apă acra miroșitoare a patra pucioasă, la carea fântână s-au feredeu adesea ori oumbla, scăldându-se întrânșa, fiind hăziuitoare; încă și acum la mulți betegi iaste spre tămăduire. Având acest loc pădurile sale, leau stăpînit Baron(ul) Péterfii, iară acum Ațel Ișfan le biruiaște”.

Incul ne-a dat doi oameni de prestigiu, — este adevărat în domenii diferite, care dacă ar fi puse cap la cap, s-ar exclude reciproc, — dar care în condițiile istorice deosebite, și în contextul unor realități istorice specifice, reprezintă obiectul unor dezbateri pozitive și în viitor ca și în trecul. Primul la care ne referim este Sava Brancovici, care a ajuns în scaunul mitropolitan la Bălgrad, care a înfruntat, apărând spiritul de unitate frățească a poporului român din Transilvania așa cum l-a gândit Mihai Viteazul, a ținut piept calvinismului și acoliților lui precum și uniției. Al doilea este Gheorghe Alexici, cel care în 1768 publica întâia ediție de folclor românesc. (Vezi Gheorghe Alexici „Texte din literatura populară română”, București, 1966)

Pentru Arad

„Orod (adică Arad, n.n.), numit Oraș, carele era aproape de apa Maruș, acum Murăș, intru acest Oraș cra mulți Prepoști Judecători, carii pre vremea Belii Orbului (amintirea Bela Tecus) au pierit. Dela acest Oraș Orod se numește în vremea de acum Orașul Arad, ounde lăcuiesc Oblăduitorii slăvitelor Straturi dintru această Eparhie, și în locul Orodului iaste un sat, Mânru—Loc, acolo pre vremea Belii Orbului, Craiul Țerii Oungurești mulți Domni Căpitenii au pierit: vina lor era, pentru că au vrut a pierde sămînția Crăiască, precum din viață aceia pre toți iau pierdut cu sfatul lor, pină la acel prunc au ajuns, vrind al piarde, și pruncul (Bela numit) fiind la școală; Deputatușii au trimis la popii, ounde era pruncii, săl scopească și săi scoată ochii: iară acei înțelepți Preoți pentru că nu să putea ascunde ochii îndatoriatii au fost a plini porunca, au scos ochii lui Bela, iară de la oun motoc scoțând boășele, leau trimes Prepoștilor, și așa văzându-se ei sau increzut a fi porunca lor de plin. Trecind vreme pre vreme, și crescinduse Bela, era orb, iară după moartea părintilor nimene nu rămânse altul din sămânța Crăiască, și insurinduse acel Bela Tecus, au luat sie muiare pre Elena fata lui Manuil Grecul din Țarigrad, din neamul lui Constantin împăratul grecesc. Acea făcînduse Crăiasă, și văzînd că Bela ar avea dreptate: Elena au pus pre Bela orbul pe o masă înaltă, ounde era tot norodul adunat, și în auzul tuturor a strigat, grăind: fiind gătită cu îndelungate au zis: Tot omul să caute aicea: și să vază pre Craiul lor cel bun, care să cuvine să vază, și să îndrepte tote lucrurile, și căutînd toți aflătorii locului aceluia, și-au oumplut ochii de lacrimi, și descoperindule Elena în arătare toată: întimplarea, și pricina orbirii Belei: atuncea au strigat toți Domnii, și tot norodul, cuvincios lucru, și dreaptă lege, ochi pentru ochi să dea și pedeapsă, trupească în grabă, și mai curînd să li să facă, și așa apucând pre vinovați supt sabie, iau tăiat dărăburîndi, a căror trupuri în șapte holâmburi sau astrucat pentru greșeala lor; și din acelea șapte holâmburi de atuncea, acuma numai 5 să văd în drumul Gorocului (Ghiorocului, n.n.) de la Arad de ale căror deputașii, și Preoști trupului numai 50 sau îngropat întrun Holumb în anul de la Hr. 1150 adecă de 650, de ani trecuți sau întâmpat pricina, de atunci sau și îndăluit țarescul Ghiliș, așeale dâmburi și holumburi din 7,

- și acum să cunosc cinci, aproape de Glogoveț în Salus, Marius: „Arad” (Județele țării. Note lingvistice) în „Familia”, Oradea, 7/1973, p. 4.
- ¹⁹ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930, p. 115. Grigore Ureche Vornicul, și Simion Dascălul, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție comentată de Constantin C. Giurescu, Craiova, 1934, p. 6.
- ²⁰ În Țara Moților la Abrud cu două decenii în urmă, a fost semnalat un exemplar din *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* a lui Petru Maior, în fosta bibliotecă a școlii confesionale ortodoxe din Abrudsat, unde a fost găsită de Remus Oniciu. După informațiile date de Dumitru Braharu care a avut în mână cartea, exemplarul ar fi provenit tot din părțile de nord ale Transilvaniei.
- ²¹ Titus Furdui, *Un exemplar prețios din „Istoria pentru începuturile românilor în Dacia” a lui Petru Maior, care poartă semnătura autografă a lui Samuil Vulcan*, (Cluj, 1970) Ms. dact. (Comunicare făcută la Sesiunea științifică organizată de către Societatea de istorie Subfiliala Abrud—Câmpeni, în 1972 la Baia de Aries, județul Alba). Acum exemplarul poartă semnăturile lui Elena Sofia n. Nicoară și Vasile Furdui lui Nicolae din comuna Sohodol—sat, de lângă Câmpeni, județul Alba.
- ²² Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei, Mănăstirea Neamț, 1825*.
- ²³ *Hronicul vechimei a romano—moldo—vlahilor*, în care Dimitrie Cantemir a folosit peste 150 de izvoare istorice, a fost cartea de căpătâi a mișcării iluministe din Transilvania. Ea este o sinteză privitoare la întreaga istorie a poporului român, cunoscută în manuscrise ce reproduceau în original autograf, care, înainte de a fi transferat la Viena, de unde l-a cumpărat Ioan Micu de Sad, a circulat și în Transilvania, unde a fost readus. Operă de erudiție, această lucrare era și o carte de gândire politică înaintată, axată pe ideea unității de neam, a romanității și continuității românilor în cele trei principale: Moldova, Țara Românească și Transilvania
- ²⁴ Petru Maior, *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia*, Buda, 1812, p. 334—335. Vezi și ediția *D’In scrierile lui Petru Maior, edate de Societatea Illeteria „Petru Maior” a junimei romane studioase din Budapesta. Volumul I Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Budapesta și Chierla, 1883. (Istoria pentru începutul romanilor în Dacia întocmită de Petru Maior de Dicio—San—Martinu. . . . Edițiunea a’treia transcrisă cu litere latine), p. 313—324. Deasemenea, și ediția critică și Studii limbii de Florea Fugarîu, Prefață și note de Manole Neagoe, Editura Albatros, Colecția „Lyceum”, vol. I, 1970, p. 45—46 a *Istoriei pentru începutul românilor în Dacia*, a lui Petru Maior. A se vedea și lucrarea lui Nicolae Iorga *La o sută de ani după moartea lui Petru Maior*. (Cuvântare comemorativă ținută la Academia Română, București, 1921, 11 p.
- ²⁵ Dumitru Berciu, *Arheologia în serviciul istoriei patriei* în „Era socialistă”, București, 14/1973, p. 28.
- ²⁶ Constantin Daicoviciu, *Aspecte arheologice noi privitoare la civilizația preromană și postromană la dacii liberi* (Conferință ținută la Institutul de istorie al Academiei R.S.R., Filiala Cluj, martie 1973). Vezi și Vasile Pirvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*. Traducere după manuscrisul original francez inedit de Radu Vulpe. Ediție nouă revăzută și adnotată, București, 1957, p. 20, 129.
- ²⁷ Gh. Ghibănescu, *Grafica cirilică la români*, Bărlad, 1889, p. 15—19. Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, 1940, p. 8, 11, 13, 17.
- ²⁸ Dimitrie Iarcu, *Repertoriu biblio-chronologicu seu Catalogu Generalu de cartile române*, Bucuresci, 1862, (Annalele bibliografice române), p. 9.
- ²⁹ x x x Psaltirea scheiană, (1482). Mss. 449. B.A.R. (p. 483). Publicată de I. Bianu, București, 1889.
- ³⁰ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930, p. 71. Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, 1940, p. 50.
- ³¹ Sextil Pușcariu, op. cit., p. 70—71.
- Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, ed. a II-a, Buda, 1834. Vezi capitolul „Disertație pentru literatura cea veche a Românilor” a) „Românii mai de mult s-au întrebunțat cu slovele ceale Latinești” (p. 249); b) „Românii cei din ceace de Dunăre în suta a cinsprezecea de la Hristos au lepădat slovele ceale Lăti-nești, și au primit ceale Chirilice” (p. 251); c) „Asemene adevărului este, că românii cei preste Dunăre în suta a 11. de la Hristos au lepădat slovele ceale Lăti-

- nești" (p. 254); d) „Românii cei din Ardeal au început întâiu a scoate din biserică limba cea Sclverenească, și au băgat iarăși cea românească" (p. 265); și apoi „Dialog pentru începutul limbei române" (p. 266).
- ³¹ Aurel Nicolescu, *Școala Ardeleană și limba română*, București, 1971, p. 63.
Dan Simonescu, *Proiecte de dicționare române*. S. Micu și V. Kolosi, Iași, 1945.
George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1990, p. 321.
- ³² George Ivașcu, op. cit., p. 321
- ³³ Ioan Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, ediția a II-a, Craiova, 1941, p. 163—169.
Aurel Nicolescu, op. cit., p. 79.
George Ivașcu, op. cit., p. 321.
- ³⁴ Ioan Lupaș, op. cit., p. 175—184.
- ³⁵ Cornelia Bodea, *Luptele românilor pentru unitatea națională 1834—1849*, București, 1967, p. 63—64.
Ioan Lupaș, op. cit., p. 188—192.
- ³⁶ Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1970, p. 234—235.
x x x *Școala Ardeleană*, vol. III, ediția critică de Florea Fugaru. Studiu introductiv și note finale de Romul Munteanu. București, 1970, p. 366.
- ³⁷ Aurel Nicolescu, *Școala Ardeleană și limba română*, București, 1971, p. Vezi comentariile pentru „Lexicon romanesc-latinesc-unguresc-nemțesc" (Buda, 1825) numit și „lexiconul budan" sau „Lexiconul de la Buda", la p. 79—85, 87—94.
Pompiliu Teodor, *Contribuția lui Aron Florian la dezvoltarea istoriografiei naționale*, Cluj, 1969, p. 579.
- ³⁸ Exemplarul poate fi considerat unicat pentru că are adăugat pe filele albe, un mare număr de termeni și explicații, intercalate cuvântului la care se referă, ceea ce poate constitui un studiu aparte. Este necesar a se urmări cine a fost posesorul, pentru ca astfel, să fie identificat și autorul intervențiilor manuscrise. Este posibil ca posesorul să fie și autorul din această tipăritură, care a aparținut lui Timotei Cipariu. Lexicografia românească, așadar, câștigă un surplus de documente autentice privitoare la „Lexiconul de la Buda".
Iosif Pervain și Maria Protase, *Numirea lui Petru Maior în funcția de cenzor și corector la Tipografia de la Buda*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Philologia, fasc. 1, 1970.
Iosif Pervain și Maria Protase, *Petru Maior și Lexiconul de la Buda*, în „Cercetări de lingvistică", Cluj, 1/1970.
- ³⁹ Keith Hitchins, *The Rumanian Nationalmovement in Transylvania, 1780—1849*, Cambridge, Massachusetts, 1969, p. 141.
- ⁴⁰ T. Roșu, *Cenzura și interdicțiunea operei lui P. Maior „Istoria pentru începutul românilor în Dachia"*, în „Unirea", Blaj, 1892, nr. 45.
Dumitru Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 222.
Maria Protase, *Petru Maior polemist*, în „Studii și cercetări științifice", (Seria Filologie) Iași, fasc. 2/1962, p. 149—170.
Petru Maior. Scrisoari și documente inedite, ediție îngrijită, prefătată de Nicolae Albu, București, 1968.
Nicolae Albu, *Cauzele interdicției „Istoriei pentru începutul românilor în Dachia" și a „Istoriei bisericești românilor" a lui Petru Maior*, în „Limbă și literatură" XX/1969, p. 109—115; *Cauzele conflictului dintre episcopul Bobb și Petru Maior*, în „Steaua", Cluj, 2/1971, p. 84—89.
Zenovie Păclișeanu, *Un vechi proces literar. Relațiile lui Ioan Bobb cu S. Clain, Gh. Șincăi și Petru Maior*, București, 1935.
- ⁴¹ Moise Bota, *Versuri*, Arad, 1828. Vezi Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu *Bibliografia românească veche*, vol. III. București, 1932.
Gheorghe Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad 1940.
- ⁴² Mihail Eminescu, *Poesii*, ediție îngrijită de Constantin Botez, București, 1933, p. 14.
„Văd poeți ce-au scris o limbă, ca un fagure de miere / Cichindeal gură de aur..." (Epigonii)
- ⁴³ Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, ed. a II-a, Buda, 1834, „Discuțiile asupra Istoriei pentru începutul românilor în Dachia urmate între autorul ei (...) și între Recensentul C (opitar) împotriva lui Istoriei" Tălmăcită de pe latinie

pe românia prin Damaschin Bojincă Iuristconsultul Moldaviei precum și în Mărita Crăiei a Ungariei j. Advooat. In Buda cu tipariul Crăeștii Typografii a Universității Ungurești, 1834; „Animadversii. Impotriva Rețensiei Istoriei pentru începutul Românilor în Dachia“; „Reflecții. Asupra respunsului Dumisale rețensentului din Viena la Animadversii asupra Rețensiei Istoriei pentru începutul Românilor în Dachia“, In Pesta, cu tiparul lui Ioan Tratner, 1815, „Privirea Rețensiei asupra Anticriticii românești dată (Rețensiei). In Gazeta din Viena. Nr. 7, februarie, 1816“. In Buda cu tipariul C(răieștii) Universității Ungurești, 1816.

⁴⁴ Trebuie amintit aici și Sava Tököly din Ineu, autorul cărții în limba germană *Arătare că Vlahii nu-s romani*, tipărită la Buda în 1827.

Secolul al XVII-lea

¹ (MOLITVENIC) (tipărit de Popa Ion din Vinț), Bălgrad, (Alba Iulia), 1689.

Fragment de 12 file

Coligat cu „EUHOLOGHION ADECĂ MOLITVENIC“, București, 1722 B.R.V. 87.

Cota: 20a F(ond) P(rețios)

² MOLITVENIC, Tipărit de Popa Ion din Vinț, Bălgrad, (Alba Iulia), 1689

6f. nen. + 195 f.

Lipsă f. 196 — 199

Legătură artistică în piele, pe scoarțe de lemn.

B.R.V. 87

Cota: 225757

Însemnări:

1757, noembrie, 8

„Această carte o am cumpărat pintru sufletele părinților noștri de la Pătru Sumedreanu și Nistor (.) și pintru sufletele morților lor (...) (...) în biserică în (comuna) Broaște. Popii care voru hi să citească pe dînsa pentru pomana lor. Iară cine o aru fura o ar vinde să fie afurisit și blăstămat de trei sute de oțeti svinți 318 oarii au fost în Nichiia și să i se verse mațele ca Ariei și să n-aibă averi în împărăția ceriului. Prin Pop Teodor (noembrie) 8“.

Proveniența:

Biblioteca Asociației ASTRA Arad.

³ (EVANGHELIE GRECO-ROMÂNĂ) (grecește și românește), București, 1693, 372 p.

Legătură artistică în piele, cu scoarțe de lemn

Exemplar deteriorat. Lipsă f. 1—5 nenumotate.

B.R.V. 95

Cota: 36 F(ond) P(rețios)

Posesori: Ghiorghe Popo(vici), 1788;

Mihail Goreanu, 1788;

Nicolae Lungu din Ghioroc, 1892.

⁴ (CHIRIACODROMION ADECĂ EVANGHELIE ÎNVĂȚĂTOARE), Bălgrad, (Alba Iulia), 1699.

18—392, 398, 403—411 f.

Legătură artistică în piele, pe scoarțe de lemn;

Exemplar deteriorat. Lipsă primele 3 f. nenumotate + 1—17,393—397, 399—402, 412—415.

B.R.V. 115

Cota: 127 F(ond) P(rețios)

Posesori: Alexandru Stavra;

Nicolae Lungu, Ghioroc, 1889;

Zena Baba, 1915.

Secolul al XVIII-lea

⁵ „EUHOLOGHION ADECĂ MOLITVENIC“, București, 1722

17 + 14 f. ms. rom. (sec. XVIII) + 7 f. + 555 p. + 12 f. din „MOLITVENICUL“ Bălgrad, 1689.

Legătură artistică în piele pe scoarțe de lemn B.R.V. 57/IV

Cota: 20 F(ond) P(rețios)

² „ANTOLOGHION“, București, 1736

- 1 + 410 f. nen.
B.R.V. 212
Cota: 151757; 8 F(ond) P(rețios)
Posesori: **Bardies Ioannes**
Filip Baba, 1891
Insemnări: 1891
„Filip Baba 1891 născut în anul 1874”.
- 3 „SFÂNȚA ȘI DUMNEZEASCA EVANGHELIE”, București, 1742 4 f. nen. + 180 f.
Legătură artistică în piele, pe scoarțe de lemn B.R.V. 224
Cota: 132 F(ond) P(rețios)
Posesor: Ioan Tămaș, comuna Prăgești, 1930;
- 4 „CEASIOV”. Iași, 1750
2 f. + 555 p.
B. R. V. 274
Cota: 225745
Posesor: Nicolae Păcuraru, 1841;
- 5 „SFINTELE ȘI DUMNEZEEȘTILE LITURGHII”, Râmnic, 1759 1 f. + 2 f. nen. † 132 f. + 2 f.
Legătură artistică în piele
B. R. V. 314
Cota: 32 F(ond) P(rețios)
Posesori: Augustin Mihuliu, comuna Prăgești, 1876;
Ioan Ștefan din Seia, 1878;
Petre Lazăr din Prăgești, 1883;
Ioan Tămaș din Prăgești, 1930;
Biserica din Prăgești;
- 6 („OCTOIH”), (Blaj, 1760)
15 — 498 + 219 + 30 p.
Exemplar deteriorat. Lipsă foaia de titlu și cele 14 f. numerotate de la început, precum și f. 31— (38) din partea a II-a;
B. R.V. 322
Cota: 109 F(ond) P(rețios)
Posesori: Mihai Mustafa, 1900;
Nicolae Faur, 1901;
Atanasie Burcuș;
Teodor Hălmăjan;
Filip Baba din Ghioroc, 1911;
Crâsnic Jani;
Insemnări.
Pe f. 80:
„Au scris Filip Baba cantor în comuna Gyoroc, 1911”
- 7 „MINEIUL PE LUNA NOIEMBRIE”, Râmnic, 1778
3 f. nem. + 207 f.
B. R. V. 415
Cota: 125 F(ond) P(rețios)
Posesor: Dumitru Alexandru Anastasin, 1779
- 8 (PIUARU-MOLNAR, IOAN): („ECONOMIA STUPILOR”), (Viena, 1785)
3 — 187 p. + f. nen.
Exemplar deteriorat. Lipsă foaia de titlu, f. 1—2 și 188 B.R.V. 493.
Cota: 197494 D(ocumentare)
Insemnări:
1863. august 10
„In 10 August 1863 am cumpărat (? această carte) cu 50 kr. v.a.”.
„Această cârticică iaste a lui Iacob Bărbulescu învățătorul Românesc a(l) Făgărașului”.
- 9 („SFINTELE ȘI DUMNEZEEȘTILE LITURGHII”), (Râmnic, 1787)
Fragment deteriorat
B. R. V. 511
Cota: 93 F(ond) P(rețios)

- ¹⁰ („PSALTIREA PROROCULUI ȘI IMPĂRATULUI DAVID“), (Editia I-a) (Sibiu, 1791)
4 f. + 3 — 16, 21 — 244 f.
Exemplar deteriorat. Lipsă foaia de titlu și f. 1 — 2 ~~nenumerotate~~ precum și f. 17.
B. R. V. 546
Cota: 21 F(ond) P(rețios)
Poseori: Martin Setir, învățător în Ghioroc, 1821 — 1822;
Ioan Mustafa (Ioanne), crâsnic. Ghioroc, 1889 — 1910;
Casa Ioan, Ghioroc;
Teodor Popovici, paroh în Ghioroc;
Iosif Muntyan, 1828;
Ioann Muntén;
Nicolae Cristian;
Nicolae Sârb;
Teodor Dumitru, cantor în Ghioroc;
Biserica cu Hramul Sfântul Dumitru din Ghioroc;
- ¹¹ („BIBLIA ADECĂ DUMNEZEASCĂ SCRIPTURĂ A LEGII VECHI ȘI A LEGII
NOAO“), (Blaj, 1795);
25 — 40, 51 — 894 + 246 p.
Exemplar deteriorat. Lipsă f. I — X și 1 — 24, 41 — 50;
f. 51 — 54 rupte.
B. R. V. 595;
Cota: 190 F(ond) P(rețios)
Poseori: Popa Toma;
Dumitru Poppu;
Ioann Iank, 1894;
- ¹² („EUHOLOGHION ADECĂ MOLITVENIC“) (neidentificat locul apariției și anul)
(Sec. XVIII)
553 (— 554) p. + 3 f. nen.
Exemplar deteriorat. Lipsă foaia de titlu și ultimele.
B.R.V.
Cota: 35 F(ond) P(rețios);
Poseori: Ioan și Constantin Coșa din Ghioroc;
Pielerose Mustafa, crâsnic;
Dumitru Gogu, 1892;
Insemnări:
1893, august 21
„Au dat Fena Maria (din) Făneș. Au ajutat la această carte. 1893, 8, 21“.
- ¹³ („PSALTIREA PROROCULUI ȘI IMPĂRATULUI DAVID“), (Neidentificat locul
apariției și anul) (Sec. XVIII);
26 — 160, 169 — 171 f.
Exemplar deteriorat Lipsă foaia de titlu și f. 1 — 25;
161 — 168, 172 — până la sfârșit.
B.R.V.
Cota: 188 F (ond) P(rețios);
- SECOLUL AL XIX-lea
- ¹ NICOLAE HORGĂ—POPOVICI, OGLINDA ARĂTATĂ OMULUI ÎNȚELEPT, Buda,
1807.
6 f. nen. + 154 f.
B. R. V. 720
Cota: 27353;
- ² PETRU MAIOR, ISTORIA PENTRU INCEPUTURILE ROMÂNILOR ÎN DĂCHIA,
Buda, 1812
2 f. nen. + 348 p.
Leagătură originală în carton, cu colțuri și eșor în piele.
B. R. V. 809
Cota: 33 F(ond) P(rețios) și 146 157
Poseori: Dejan, 1832;
Ioane Bercea;
Nicolau Popa, 1882;
Iakob Popp;

Insemnări:

1882, decembrie 31;

„Nicolau Popa, teolog de anul III. (1)882. 31, XII”.

³ *GHEOGRAFIA SAU SCRIEREA PĂMÂNTULUI, Tom. I, Buda, 1814*

8 f. nen. + 222 p. + f. nen.

B. R. V. 859

Cota 36443

Poseori: Darie Turi paroh în Vulturi(i) Beogradului;

Nicula Petru;

Insemnări:

1. „Cu această scrisoare adevăresc cum că (e) a lui Darie Turi popa de la Vulturi(i) Beogradului”;

2. „Acesta este on Prieten bun Diela Victor(?) părintele Darie și Este păstor bun la casele sale”.

3. „Cine are ce-i trebuie, bun noroc are. Nicula Petru”.

4. „Această carte este a lui Turi”.

⁴ *DIMITRIE ȚICHINDEAL, FILOZOFICEȘTI ȘI POLITICEȘTI PRIN FABULE ȘI MORALNICE ÎNVĂȚĂTURI*, Buda, 1814. Traducere liberă după cartea lui Dositei Obradovici „Filozofești și politicești prin fabule morale și învățături”, Buda, 1814.

8 f. + 484 p.

B. R. V. 859

Cota: 132512

Poseor: Vásárhely János, 1823

⁵ *PSALTIREA PROROCULUI ȘI ÎMPĂRATULUI DAVID*, ediția a IV-a, Buda, 1817.

8 f. nen. + 17 — 495 p.

Exemplar deteriorat. Lipsă f. 1 — 16

B. R. V. 944

Cota: 26 F(ond) P(rețios)

Poseori: Ardelian Ioan

(Ioannis Ardelianu)

Ardejan János Ion (1841)

(Este absolut sigur că Ion Ardeleanu s-a semnat în diverse ipostaze numele pe carte).

Ciucean Janos

⁶ *LEGIUIREA LUI CARAGEA*, București, 1818.

2 f. nen. + 104 p. + 3 f. nen.

B. R. V. 983

Cota: 26655

Poseor Alexandru D. Xenopol

Insemnări:

Pe coperta a doua:

1. 1838 iunie 25

„Această carte este a mé. Cine s-ar întâmpla să o fure să fie blăstămat de toți Sf(inții) părinți. Grigorie Popovici, 1838 iunie 25”.

2. Se află și Sigiliul Domnesc cu inscripția:

„IO GEORGHIE GARAGEA W cu MILA LUI DUMNEZEU DOMN A TOATĂ TARA ROMÂNEASCĂ”.

⁷ *VASILE AARON, ISTORIA LUI SOFRONIM*, Sibiu, (1821)

2 f. + 46 p.

B. R. V. 1109

Cota: 81 F(ond) P(rețios) și 146160

Poseor: Vasile Goldiș, 1934

Insemnări: „Donația lui Vasile Goldiș, 1934”.

⁸ *LUDOVIC MITTERPARCHER, CREȘTEREA FRĂGARILOR*, Buda, 1823, 60 p.

B. R. V. 1180

Cota: 133466

Poseori: Vásárhely János (Orizi Vásárhely)

Biblioteca Crăiască a orașului Arad

Pe cotor: „Bamer Cultur”

Insemnări:

1. „Az Aradi Kir Fögymasiam Könyvtara”

⁹ LEXICONUL ROMÂNŌ—LATINO—UNGARO—GERMAN, Buda, 1825

8 p. + VIII p. + 771 p.

B. R. V. 1240

Cota: 27261

¹⁰ OCTOIH CU CATAVASIARIU, Buda, 1826.

1 + 4 f. nen. + 141 f.

Legătură artistică în piele.

B. R. V. 1284a

Coligat cu „TIPICONUL”, Buda, 1826 (B. R. V. 1284b);

Cota: 206831 D(ocumentare)

¹¹ TIPICON, Buda, 1826.

73 f. + 3 f. nen.

Coligat cu „OCTOIH CU CATAVASIARIU”, Buda, 1826

Cota: 206831 D(ocumentare)

¹² CONSTANTIN GOLESCU (RADU DINICU), ADUNARE DE TRACTATURI, Buda, 1826,

88 p.

B. R. V. 1275

Cota: 20761

Posesor: Alexandru D. Xenopol, 1880

Insemnări:

1. Pe foaia de titlu semnătura autografă a lui „Alexandru D. Xenopol”.

2. Pe cotor: „Tracturi pentru Valachia și Moldova”

¹³ CUVÂNTARE DESPRE POSTURILE BISERICII GRECEȘTI A RĂSĂRITULUI, Buda, 1828.

96 p.

B. R. V. 1364

Cota: 137864

¹⁴ DAMASCHIN BOJINCĂ, RESPUNDERE DEZGURZĂTOARE, Buda, 1828, 120 p.

B. R. V. 1357

Cota: 138077

¹⁵ MOISE SUCIU, SEMNUL BUCURIEI ȘI A POFTEI INIMEI, Buda, 1829.

10 p.

B. R. V. 1432

Cota: 12321

Coligat 34.

¹⁶ ZAHARIA CĂRCALECHI, BIBLIOTECA ROMĂNEASCĂ, (vol. I—IV) Buda, 1829—1830

Cartea I-a (1829) 4 f. nen. + 56 p.

Cartea II-a (1829) 2 f. nen. + 64 p.

Cartea III-a (1830) 56 p. Lipsă f. 57 — 58

Cartea IV-a (1830) 68 p.

B. R. V. 1410;

Cota: 15426

Posesor: N. D. Covaci Arad (1954).

Arad Sz. K. Város Közművelődési Intézete.

Insemnări:

1. Pe foaia de titlu:

„Arad Sz. K. Város Közművelődei Intézete”

„Cumpărată și dăruită de N. D. Covaciu, bibliotecar” (Arad, 1945).

¹⁷ GRIGORIE PLEȘOIANU, FRUMOASE DIALOGURI FRANCEZO—ROMĂNE, Craiova, 1830.

123 (—128) p.

B. R. V. 1494

Cota: 29 F(ond) P(rețios)

TABELUL

1

privitor la țările și localitățile în care au fost imprimate tipăriturile românești vechi din Fondul prețios al Bibliotecii județene Arad

Nr. crt.	Limba în care a fost tipărită opera	Numărul tipăriturilor
1.	română	31
2.	grecește și românește	1
3.	în franceză și românește	1
4.	românește latinește maghiară și germană	1

TABELUL

2

privitor la caracterul literelor de tipar folosite la imprimarea tipăriturilor românești vechi, aflate în Biblioteca județeană Arad

Nr. crt.	Țara	Localitățile	Numărul tipăriturilor
1.	România	Alba Iulia	3
		Blaș	3
		București	5
		Craiova (?)	1
		Iași	1
		Râmnic	3
		Sibiu (Necunoscute)	1 2
2.	Austria	Viena	1
3.	Ungaria	Buda	13

TABELUL

3

privitor la limba folosită în tipăriturile românești vechi din Fondul prețios de la Biblioteca județeană Arad

1.	cirilice	30
2.	grecești	1
3.	latine	2
4.	cirilice-latine-grecești și gotice (germane)	1

HISTORIOGRAPHISCHE ASPEKTE HINSICHTLICH DEN ALTRUMANISCHEN DRUCKE AUS DEM WERTVOLLEN FOND DER ARADER BEZIRKSBIBLIOTHEK

(Zusammenfassung)

Die Arbeit bezieht sich auf die 34 altrumänischen Drucksachen, die sich in der Arader Bezirksbibliothek befinden, die im 17., 18. und 19. Jahrhundert gedruckt wurden. Einige dieser Publikationen werden ausführlich analysiert, bezüglich ihrer Herkunft, ihres Inhalts und des kulturellen und dokumentarischen Wertes, den sie darstellen. Diese sind: „Lithurgierul“ aus Rimnic (1759), „Evangheliarul“ von București (1742), „Evanghelia învățătoare“, gedruckt in Bălgrad (1699), „Mineiul“ von Rimnic (1778), „Oglinda arătată omului înțelept“, von Buda (1807), „Istoria pentru începutul românilor în Dacia“ des Petru Maior, gedruckt in Buda (1812), usw.

Verfasser beweist bezüglich des Inhalts dieser Drucke, dass die Entwicklung der rumänischen Kultur im Laufe der Zeit nie Lücken gekannt hat, sondern dass diese eine ständige Reihenfolge von schöpferischen Werte aufzeigt — auf künstlerischem, kulturellem, wissenschaftlichem und geschichtlichem Gebiet. Verfasser kommt zur Schlussfolgerung, dass die altrumänischen Drucke aus der Arader Bezirksbibliothek einen Schatz darstellen, der eine allgemeine Wertschätzung verdient.

CONTRIBUȚII CU PRIVIRE LA VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI NICOLAE HORGA — POPOVICI

de

EUGEN GLÜCK

Om de cultură și gânditor iluminist, Nicolae Horga-Popovici este una dintre personalitățile proeminente ale trecutului arădean, cu o interesantă activitate literară desfășurată la începutul secolului al XIX-lea. Dacă până nu de mult, figura lui a fost puțin cunoscută, ea a fost adusă în actualitate mai ales prin cercetările întreprinse în ultimii ani¹.

După minuțioase investigații în arhivele locale, ale căror surse de informații au fost în esență epuizate, cercetările întreprinse ne dezvăluie o viață deosebit de zbuciumată, caracterizată printr-o prodigioasă activitate militantă pe ogorul școlii și mai ales în cel al scrisului românesc. Sentimentele străduințelor sale trebuiesc descifrate în lumina realităților epocii în care a trăit și a muncit.

Această perioadă, sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, în cele trei țări românești se caracterizează prin destrămarea orânduirii feudale și prin continua întărire a elementelor capitaliste. În noile condiții istorice, procesul de formare a națiunii române se accelerează pe ambele versante ale Carpaților, iar lupta de eliberare națională și socială ia proporții neîntâlnite anterior. Tot în această perioadă asistăm la o mare efervescentă culturală, cu valențe naționale și antif feudale bine conturate, în care un rol de seamă l-a jucat Școala ardeleană². Mișcarea culturală iluministă din Transilvania nu se reducea însă numai la prodigioasa activitate a marilor corifei ai acestei mișcări. Ea înmănunchează și o seamă de oameni de cultură răspândiți în toate colțurile provinciilor de dincoace de Carpați, uniți prin idei și năzuințe comune.

Izvoarele istorice atestă faptul că părțile arădene au adus o contribuție însemnată în acest proces de elaborare și dimensionare a culturii noastre naționale. Astfel pe meleagurile arădene se infiripă activitatea unei intelectualități, care va întreprinde de-a lungul secolului al XIX-lea un adevărat apostolat național. Compusă din învățătorimea școlilor românești, a căror număr sporește neîncetat începând cu anii 1770—71, din preoțimea în rîndurile căreia pătrund tot mai multe elemente culte, și

din puținii funcționari români din aparatul comitatenz, această intelectualitate își face simțită prezența din ce în ce mai mult, rezervându-și un cuvânt greu de spus atât în problema promovării intereselor populare, cât și în desfășurarea evenimentelor locale legate de răscoala din 1784, de frământările și revendicările cuprinse în *Supplex Libellus Valachorum* (1791), și mai tirziu, în 1866 de acțiunea inițiată de Moise Nicoară etc.

Din această pleiadă de cărturari a făcut parte și Nicolae Horga-Popovici, cea mai reprezentativă figură culturală arădeană din perioada care a premers înființării Preparatoriei (1812).

Nicolae Horga-Popovici își trage obârșia dintr-o veche familie românească, ai cărei ascendenți se pot identifica documentar începând de pe la mijlocul secolului al XVII-lea Ștefan Horga, gradat din garnizoana cetății Ineului, a fost investit la 11 mai 1645 de către principele Transilvaniei cu o diplomă de nobil. Această măsură decurgea din străduințele principelui care vizau întărirea forțelor de apărare ale cetății prin îmbunătățirea situației militarilor. Ineul juca pe atunci un rol important în sistemul defensiv existent în vestul Transilvaniei și avea anumite implicații chiar și în apărarea celor trei țări române,, amenințate de încercuirea otomană⁴.

Cucerirea cetății Ineului de către oștile turcești, survenită în anul 1658, a adus la dispersarea garnizoanei. În aceste împrejurări unul dintre urmașii lui Ștefan Horga de Ineu, schimbă serviciul militar cu cel al altarului și astfel în 1693, Petre Horga obține de la mitropolitul Teofil, titular și al scaunului episcopesc de la Ineu, o singhelie pentru ocuparea parohiei Seleușului⁵. Potrivit datinei vremii, timp de un secol parohia amintită va fi păstorită, în virtutea eredității, de către componenții familiei Horga. În această perioadă, străvechiului nume al familiei i s-a adăugat și cel de „Popovici“, stereotip pentru familiile preotești. Explicația acestui fapt trebuie căutată în stările existente în eparhia Aradului, a cărei conducere a fost încredințată de către Habsburgi înaltului cler sârbesc, în conformitate cu „privilegiile ilirice“ din 1697.

Conscripțiile comitatenze ne furnizează de-a lungul anilor o serie de date despre familia Horga. Printre membrii acesteia identificăm și pe Simion Horga (Popa Simion), tatăl scriitorului, care servea la Seleuș de la 1748, sau poate chiar mai de mult. După unele însemnări se pare că el ar fi fost titularizat în fruntea parohiei pe la anul 1740 sau 1743. Este probabil totuși că data cea mai sigură a singheliei să fie 1748, repetată în mai multe documente. Cele vreo patru decenii petrecute de Simion Horga în fruntea parohiei Seleușului, nu rămân fără rezultate palpabile, printre care, poate cel mai important, construirea unei noi biserici, pentru care s-a primit autorizație în 1768⁶. Dar familia Horga era nu numai activă, ci și prolifică. Documentele vremii atestă că Simion Horga avea patru fii, cărora le-a dat în ordinea nașterii numele de Marian, Ioan, Nicolae și Isaia.

Cercetările de pînă acum nu au reușit să depisteze vreun document cert care să stabilească data nașterii lui Nicolae Horga-Popovici. Anul 1741, indicat de către unii cercetători nu poate fi acceptat, nefiind fundat

pe nici un temei pe care să-l confirme izvorul citat⁷. În schimb pare mai verosimilă ipoteza bazată pe un document provenit din 1782, prin care membrii familiei Horga își reclamă drepturile lor de nobilitate. Cum memoriul este semnat doar de către cei doi fii mai mari ai lui Simion Horga, este de presupus că frații mai mici nu și-au pus semnătura pe acest memoriu, fiind minori. Admițând această ipoteză, s-ar putea concluce că Nicolae Horga-Popovici s-a născut la Seleuș pe la anul 1758.

În anii copilăriei lui Nicolae Horga-Popovici, Seleușul făcea parte dintre comunele mai mari, situate în Cîmpia Aradului. La recensămintele din 1774 au fost înregistrate 110 case iobăgești, iar pînă în 1786 cifra se ridică la 134. Harnicii locuitori ai comunei, în întregime români și ortodocși, se îndeletniceau cu agricultura, producînd un grîu renumit, și mai ales cu creșterea vitelor. În tot timpul vieții lui Nicolae Horga-Popovici comuna a rămas în posesia erariului, dotația preoțească fixîndu-se în conformitate cu urbariul din 1774. Din conscripțiile comitateneze reiese că dotația lui Simion Horga cuprindea circa $\frac{2}{3}$ dintr-o sesie iobăgească, la care se adăugau veniturile stolare⁸. De aceea nu încapе îndoaia-lă că educația aleasă dată mai ales lui Ioan și Nicolae, precum și obținerea singheliilor din partea unor episcopi străini, atît de iubitori de argint, au pus la grea încercare resursele financiare ale familiei.

Bătrînul Simion dispăre din evidențele comitatului pe la 1782, cînd probabil a decedat, iar funcția sa a fost moștenită de către fiul său Marian, în a cărui casă a găsit ospitalitate și viitorul scriitor.

Investigațiile de pînă acum nu au furnizat încă date sigure cu privire la studiile făcute de către Nicolae Horga-Popovici. Cert este că el s-a bucurat de o bună instrucție, fiind posesorul unei bogate culturi, ceea ce se poate constata cu ușurință și din operele sale. În mai multe documente contemporane se subliniază faptul că dînsul cunoștea pe lingă limba română și limbile latină, maghiară, sîrbă și într-o anumită măsură pe cea germană⁹. Menționate într-un document tardiv, provenit din anul 1816, nu s-au găsit dovezi palpabile nici despre studiile sale de medicină, despre care acesta afirma că Horga-Popovici le-ar fi posedînd. În nici una dintre petițiile pe care scriitorul le-a înaintat, prin ani, către autorități, pentru a cere posturi, nu figurează vreo mențiune în acest sens. Numele lui nu l-am putut identifica nici printre studenții români ai școlii de medicină din Cluj, înființată în 1775, nici printre cei ai facultății de medicină de la Tirnavia¹⁰.

Tinerețea lui Nicolae Horga-Popovici a fost deosebit de zbuciumată. Marile evenimente istorice care au zguduit Tarnsilvania în această perioadă s-au răsfrînt și în ținuturile sale natale. În 1784 trec prin Seleuș răsculații lui Horea, Cloșca și Crișan, reușind să înainteze pînă în zona Galșa-Șiria. Răscoala populară a fost înnăbușită și în aceste părți cu cruzime, așa cum ne informează deosebit de sugestiv cronicarul Ioan Monorai. Dar elanul de luptă al maselor nu a putut fi înfrînt. În 1786 au loc puternice frămîntări ale iobagilor de pe domeniul învecinat al Zărândului, iar rapoartele oficiale relevă în aceeași perioadă și o puternică activitate haiducească ivită în plășile Ineu și Șiria¹¹.

În anii aceia se cristalizează o serie de revendicări naționale ale românilor arădeni, care după 1784 cer înlăturarea aparatului administrativ nemeșesc și instalarea unor funcționari de origine română pe diferitele trepte ale conducerii locale. Luguzăul și probabil și alte comune, au confecționat noi sigilii, prevăzute cu text românesc¹². Datorită opoziției nobilimii maghiare și a administrației iosefiniste germanizante, aceste revendicări au putut deveni însă în prea mică măsură o realitate.

Mari frământări au avut loc pe teritoriul actualului județ Arad și în perioada premergătoare redactării și prezentării revendicărilor înscrise în *Supplex Libellus Valachorum* (1791). Eparhiile Aradului, Timișorii și Virșetului, locuite în mare parte de români, erau încadrate în sistemul privilegiilor ilirice. Obținându-se aprobarea pentru ținerea unui „Congres iliric” la Timișoara, la 1790, sînt convocați acolo și delegații eparhiilor românești. Alegerile care au loc pentru designarea delegaților răscolesc satele, avînd un ecou deosebit mai ales în părțile Hălmagiului. În cadrul adunărilor electorale s-au formulat cereri și doleanțe ridicate de către comunitățile românești, care au neliniștit comitatul¹³. Prezența delegaților români la acest congres al națiunii ilirice, a constituit pentru autorii *Supplexului* un argument puternic prin care justificau împăratului necesitatea convocării unui asemenea congres și pentru românii din Marele Prinicipat al Transilvaniei, ceea ce a și fost inserat în *Supplex Libellus Valachorum*¹⁴.

În aceste condiții, Nicolae Horga-Popovici a fost numit în 1788 „învățător al școlilor aflate în partea greco-neunită a Siriei”¹⁵. Școala din Șiria, una dintre cele mai vechi școli românești din părțile Aradului, lupta cu mari greutăți. Potrivit datelor din 1778, școala dănuia într-o casă particulară, fiind frecventată de 16 băieți, care se instruiău în scris și citit.

Învățătorul, care își desfășura activitatea didactică în tot timpul anului calendaristic, avea un salariu derizoriu de numai 17 florini anual, la care se mai adăuga stola legală, fără să fi fost însă rezolvate și drepturile sale de a primi pămînt — sesia învățătorescă — conform urbariului. El avea locuința în casa parohială¹⁶. Reformele școlare iosefiniste, cuprinse în „*Systematica Provisio*”, care stipulau și acordarea unui ajutor bănesc din vistieria imperială pe seama școlilor românești arădene, precum și încheierea reglementărilor urbariale, au adus o îmbunătățire a situației școlilor locale, guvernării considerînd învățămîntul ca pe un antidot pentru preîntîmpinarea mișcărilor populare¹⁷. Dispozițiile amintite se aplică și la Șiria începînd cu anul 1784¹⁸. Dar chiar și în aceste condiții ameliorate, Nicolae Horga-Popovici, om dotat cu o cultură superioară față de ceilalți dascăli ai vremii, care îl îndreptățea la funcții mai înalte, face de fapt la Șiria un adevărat apostolat, acceptînd funcția de învățător doar cu scopul de a lumina poporul. Pregătirea lui superioară și poziția lui socială pe care i-o conferea titlul de noblețe al familiei, au facilitat promovarea scriitorului în funcția de „vizitator al școlilor românești”, misiune pe care el era însărcinat să o presteze concomitent cu sarcinile legate de postul de învățător. Această însărcinare pare a fi motivată și

prin faptul că inspectorul locului, Alexe Veselici sau Vizilici, avea un domiciliu îndepărtat și o competență teritorială foarte întinsă¹⁹.

Documentele cunoscute pînă în prezent nu sînt însă suficient de expli- cîte în privința delimitării ariei asupra căreia se întindeu drepturile sale de inspecție și nici în ce privește competențele sale, și durata însărcinării. Se pare însă că aceste delegații care îi acordau dreptul de vizitare și pro- babil și pe cel de organizare a școlilor române, să fi fost îndeplinite suc- cesiv în plasa Șiria și apoi și în alte părți de pe teritoriul comitatului Arad. Cert este că el și-a îndeplinit această misiune cu tot zelul, și că mai tîrziu pentru punerea în lumină a meritelor cu care s-a învrednicit în această funcție, el va învoca certificatele pe care le-a obținut de la antistiile comunale în timpul cînd exercita această misiune de vizitator al școlilor²⁰.

După puțină vreme, la 19 martie 1790, adunarea generală a comita- tului Arad sistează aplicarea normelor școlare iozefiniste, iar Nicolae Horga-Popovici este concediat²¹.

În anii care urmează, el depune multe eforturi pentru rezolvarea unor probleme școlare presante. Lăsînd pe plan secundar chestiunile sale personale, el vizează țeluri generale, mai înalte și propunerile sale adre- sate autorităților tind la instituționalizarea unei conduceri naționale a școlilor românești din comitatul Aradului. Încercarea întreprinsă de dîn- sul este de fapt prima făcută în acest sens. În prima petiție adresată fo- rurilor comitatense, Nicolae Horga-Popovici se plînge de faptul că el, „învățător normalist al tîrgului Șiriei și totodată vizitator al școlilor na- ționale din plasa Șiriei“, a fost privat de această funcție. Solicită să i se dea funcția de vizitator al școlilor naționale din tot comitatul Aradului, iar pentru activitatea lui să i se acorde o remunerație din „casa publică“. Adunarea generală din 3 ianuarie 1791, luînd în dezbatere această petiție, constată lapidar că inspecția școlilor naționale este de competența funcți- onarilor comitatenzi, iar pentru instruirea unei asemenea dotații ar fi nevoie de o dispoziție superioară. În realitate, planul lui Nicolae Horga-Popovici este denegat, iar grija școlilor naționale rămîne și pe mai departe în sarcina unor persoane străine de nevoile acestor școli, fără nici o compe- tență în materie pedagogică și adeseori necunoscătoare a limbii de preda- re. Ca un fel de consolare, Nicolae Horga-Popovici este recomandat a fi instituit învățător la Șiria, dar și aceasta numai în cazul dacă persoana deținătoare a catedrei de acolo ar fi mai puțin corespunzătoare decît dînsul²².

Realitatea este că nici această recomandare nu a fost onorată, așa după cum a rămas fără rezultat și memoriul adresat ulterior forurilor su- perioare. În anul următor, el cere comitatului din nou să îl repună în func- ția de învățător și vizitator al școlilor românești, sugerînd ca numirea să aibă un caracter provizoriu pînă la definitivarea noilor norme școlare. Răspunsul adunării generale este și de astă dată negativ²³. Conștient de faptul că încercările sale sînt zadarnice, la începutul anului 1793 cere co- mitatului să-i elibereze un certificat despre activitatea sa dăscălească. Pe- tiția sa este însă respinsă, invocîndu-se motivul că „nobilul comitat nu

are cunoștință despre acel timp“, formulă privind actele din timpul administrației iozefiniste considerată ca neconstituțională de către nobilime.

Cu tot eșecul acțiunii izolat ea lui Nicolae Horga-Popovici, privind doar raza comitatului Arad, ideea conducerii naționale a școlilor ciștigă teren. În memoriul „clerului și națiunii“, datat din Chișineu-Criș la 9 iulie 1816, și care a fost remis la Viena de către o delegație a românilor arădeni, realizarea integrală a acestei cerințe apare ca o revendicare majoră a întregului popor²⁴.

În aceste împrejurări vitrege, Nicolae Horga-Popovici se retrăsese la Seleuș, în casa fratelui său Marian, unde aștepta un deznodământ favorabil demersurilor sale. Între timp intervine un alt fapt, care va schimba cursul carierei sale. Populația Seleușului sporește și datorită acestei creșteri se aprobă crearea celei de a doua parohii, fapt pe care vechea normă stabilită prin urbariul din 1771 nu-l acceptase ca fiind legal. Titularul acestei parohii nou create devine Ioan Horga, care în 1792 obține și scaunul protopopesic al Șiriei, după ce în prealabil el reușise să-și asigure sprijinul majorității comunelor din tract și să obțină recomandarea unor demnitari iluștrii. În petiția adresată episcopului, Ioan Horga sublinia că la lucrările de cancelarie poate conta pe serviciile fratelui său Nicolae, care cunoaște cinci limbi²⁵.

În sfârșit, la alegerile din 26 iunie 1794, Nicolae Horga-Popovici pășește pe prima treaptă a administrației comitateneze, devenind „pentru cinstea lui“ jurat onorar²⁶. Dar cariera lui administrativă este de scurtă durată. Moartea fratelui său Ioan, intervenită la începutul anului 1796, face ca una dintre parohiile Seleușului să devină vacantă. În același timp se complică și situația sa la comitat, el nereușind să ajungă în posesia actelor justificative ale nobilității sale, reclamate de familia Horga încă din anul 1782²⁷.

La 29 februarie 1796 își prezintă demisia în fața adunării generale comitateneze. Între timp se căsătorește cu Terezia, fiica cea mai mare a comerciantului Gheorghe Dima din Ghioroc și a soției sale Antița²⁸. La 21 aprilie 1796 Consistoriul ortodox din Arad dă curs cererii sale și aprobă numirea lui ca preot în Seleuș.

De acum înainte activitatea lui este legată definitiv de comuna Seleuș²⁸. Neputînd justifica cu acte titlul de noblete, este exclus din rîndul puținilor nobili români care au acces la viața politică, și i se intentează proces, fiind acuzat că s-a declarat ilegal ca nobil. Aceste amărăciuni sînt secundate de grele probleme materiale. Zestrea de 200 florini a soției sale nu o poate încasa nici pînă în anul 1800, din cauza unor greutăți provocate de decesul socrului său. În vederea încasării restanțelor provenite din venitul lui Ioan Horga, Consistorul numește un comisar special, care însă excelează prin inactivitate. Războaiele purtate de habsburgi împotriva Franței, îi impun importante sacrificii. Astfel Nicolae Horga-Popovici este obligat în 1803 să echipeze un soldat, contribuind în acest scop cu 144 florini³⁰.

La Seleş Nicolae Horga-Popovici duce o viață pașnică. Este evident că percepțiile morale, pe care le susținea cu atîta căldură în opera sa principală „Oglinda...“, au constituit un îndreptar și pentru activitatea sa cotidiană. El se dedică în acest timp cititului și scrisului, așa cum arată și în prefața aceleiași lucrări. Este interesant de remarcat că cea mai mare parte din frumoasa colecție de cărți vechi românești, ce se găsește la Seleş, provine din anii funcționării sale³¹. Tot la Seleş îi stătea la dispoziție și biblioteca prietenului său Ladislau Nagy de Peretsényi (1768—1827), iar în Șicula se afla o colecție de cărți din epoca revoluției franceze³².

Nicolae Horga-Popovici s-a remarcat prin scrierile sale. Din păcate opera sa nu a putut fi cunoscută în plenitudinea ei, manuscrisele sale dispărînd fără urmă. Am putut identifica doar o singură semnătură cu litere cirilice, așternută pe un Antologhion tipărit în 1705 și păstrat în biserica din Seleş, care se pare că ar fi autentică. În schimb el ne-a lăsat moștenire două valoroase lucrări literare tipărite. Prima este cunoscută în rîndul vechilor tipărituri românești sub titlul prescurtat de „Oglinda“. Scrisă la Seleş, această carte a fost terminată în anul 1801 și tipărită la Buda în 1807³³.

A doua lucrare este o lungă poezie, tipărită într-o broșură cu litere latine, în 1808, la Oradea. Această creație în versuri este una dintre primele poezii românești create pe aceste meleaguri. În faza actuală a cercetărilor nu dispunem însă de suficiente elemente pentru a face o analiză judicioasă nici în ce privește forma și nici conținutul lucrării. Nu am reușit să identificăm nici măcar motivele care l-au determinat pe Nicolae Horga-Popovici să purceadă la redactarea acestei lucrări³⁴.

Nu trebuie să mire pe nimeni faptul că această valoroasă operă iluministă a răsărit dintr-o localitate, care în nici un caz nu făcea parte dintre centrele cele mai importante ale județului Arad. Condițiile vitrege existente în Transilvania, caracterizate printr-un regim retrograd, bazat pe impilarea socială și națională, nu erau propice dezvoltării culturii, în special celei românești, fapt dovedit de altfel și prin greutățile de care s-au lovit marii corifei ai Școlii ardelenе. Mulți scriitori și gîditori valoroși ai vremii au trăit exilați într-o izolare rurală, ca de ex. Nicolae Horga-Popovici, sau ceva mai tîrziu Dimitrie Țichindeal. Totuși zilele lui Nicolae Horga-Popovici au fost îndulcite de prietenia lui cu Ladislau Nagy de Peretsényi, notar în Seleş, apoi funcționar comitatenz la Almaș și Ineu, legăturile lor fiind menționate în jurnalul acestuia. Ladislau Nagy de Peretsényi a fost autorul unor lucrări istorice și literare scrise în limba maghiară, dar după cum ne relatează istoricul Marki, și în românește. În volumul intitulat „Orodias“, tipărit la Oradea în 1804, el publică „Elegia“ lui George Șincai, lucrare autobiografică, scrisă în 1803. Această scriere i-a fost predată personal de către autor la Oradea, la 29 septembrie 1803³⁵.

Ca un rezultat practic al acestei colaborări, putem considera poziția deosebit de înțelegătoare a lui Ladislau Nagy de Peretsényi, față de poporul român, oglindită și în lucrările sale³⁶.

Nicolae Horga-Popovici rămîne pînă la sfîrșitul vieții sale locuitor al comunei de pe Cigher³⁷.

Nicolae Horga-Popovici se stinge din viață la 13/25 februarie 1811, fără să fi lăsat nici un urmaș³⁸. Văduva sa, Terezia Horga, a intervenit pentru succesiunea în funcție a nepotului său Vasile, fiul lui Marian. Dar Consistorul arădean nu a dat curs cererii, considerîndu-l pe acesta prea tînăr. Cu un an mai tîrziu, văduva cere din nou soluționarea situației ei materiale, solicitînd de data aceasta pentru sine doar uzufructul Sesiei parohiale³⁹.

Este neîndoios că apogeul activității lui Nicolae Horga-Popovici îl constituie publicarea volumului intitulat „Oglindă“. Exemplarul cel mai complet cunoscut de noi, se găsește în posesia Bibliotecii Academiei R.S.R. din București. Acest exemplar a ajuns la B.A.R. pe la 1893, trecînd anterior prin mai multe miini, ca de ex. a lui Nicolae Popovici din Sinte Mare⁴⁰. Un alt exemplar se găsește în patrimoniul Bibliotecii centrale municipale din Arad⁴¹. Alte exemplare se păstrează în diferite colecții particulare, ca de ex. la Ineu. În tot cazul, astăzi această lucrare a lui Nicolae Horga-Popovici constituie o mare raritate, deși la vremea sa, alături de celelalte cărți românești, ieșite de sub teascurile aceleiași edituri, a circulat în toate teritoriile locuite de români, ajungînd pînă la București⁴². Cum însă spre deosebire de cele mai multe dintre cărțile vremii, această lucrare nu conține o listă a prenumeranților, este greu a se stabili astăzi date exacte în privința circulației cărții.

Trecînd la analiza succintă a acestui volum, constatăm că el se compune din mai multe părți. Partea introductivă se divide într-o dedicație și o prefață numită „înainte cuvîntare“. Ambele, transcrise cu litere latine, au fost republicate de I. Bianu și N. Hodoș în anul 1910⁴³. Încă din această dedicație autorul arată că s-a gîndit la o carte utilă și formativă „pentru înțelegerea norodului“, ca „prin obicinuite purtări cu cinste după năravurile și lucrurile cele bune tare să priveghiem...“ Dînd la o parte învelișul formulilor contemporane stereotipe, se poate descifra încă din această parte introductivă ideea iluministă a progresului prin educație și învățatură, raportat la neamul din care făcea parte autorul. El are în vedere realitățile epocii, procesul de formare treptată a unei noi structuri sociale, generate de orînduirea în curs de încheiere. Prin ridicarea culturală a poporului român i se asigură acestuia „merge-reea către fericire“, și în acest fel fii săi „ar fi la meșteșug deprinzători, la neguțători ispititori și la cătănășag credincioși...“ Este neîndoios că Nicolae Horga-Popovici dorea să vadă un aflux puternic al românilor spre meșteșuguri și comerț, ridicarea gospodăriei țărănești, înregimentarea românilor în cadrele armatei, și în general, progresul națiunii.

Indemnurile sale pentru progres social se îmbină cu o înaltă conștiință națională și cu sentimentul de mîndrie al obirșiei latine, „că Românii adevărat de la Roma își trag numele... și loza...“ Nicolae Horga-Popovici are cuvinte calde la adresa calităților poporului român, în primul rînd a ținutei sale morale, considerînd că toate scăderile care mai există încă sînt generate de lipsa educației, deci de lipsa școlilor. Nu e greu de se-

sizat la sfîrşitul acestui lung pasaj, că el combate cu demnitate şi tact calomniile răspîndite după 1784 de către nobilime, cu privire la ţinuta morală a maselor populare româneşti.

În final, autorul îşi exprimă dorinţa şi năzuinţa de a-şi aduce contribuţia personală la marele proces de înnoire şi progres al poporului român. „O de aş avea norocire — exclamă el — ca în viaţa mea să văd neamul românesc trezindu-se după rodirile cele cuviincioase în cercetarea înţeleptilor...”

În acest fel ideile şi totodată cartea lui Nicolae Horga-Popovici se încadrează în preocupările editoriale româneşti din Transilvania, cu o variată tematică economică, didactică, istorică, etică etc., care aducea în dezbatere marile probleme ale epocii, îndeplinind o adevărată misiune naţională progresistă⁴⁴.

Partea I-a a „Oglindei”, denumită în orginial „I despărţire” poartă titlul: „Despre multe feliuri de pilde a bunelor năravuri” (pag. 1—37) şi cuprinde 22 de istorioare şi legende inspirate din trecutul istoric. Cele mai reuşite relatează aspecte sugestive din viaţa şi activitatea lui Temistocle (2), Aristide (3), Diogene (5, 6), Marius (7), Pompei (10), Socrate (11), Cicero (13), etc. Unele bucăţi sînt inspirate din istoria medievală, ca Arpad şi Tuhutum (17), Sigmond (18), Cetatea Vilagoşului (19), dar ele depăşesc deja cadrul moralizator al acestui capitol, avînd şi o semnificaţie mai adîncă.

Informaţiile furnizate de autor în aceste istorioare nu au un caracter inedit. Ele însă deschideau un orizont nou în faţa acelor care pentru prima dată puteau savura în limba lor maternă înţelesurile şi faptele înălţătoare descrise de autor. Selecţia întîmplărilor este făcută în așa fel încît cititorului să i se perinde prin faţă o galerie întregă de oameni de seamă, care prin faptul că au considerat în viaţa lor cîntea ca pe o comoară supremă, furnizau exemple desăvîrşite de caracter şi înălţime morală. Toate aceste exemple trebuiau să fie mobilizatoare pentru tineretul român, care avea datoria să exceleze prin asemenea trăsături de caracter, pentru a-şi putea croi drum în noua structură socială, pe cale de infiripare.

La finele capitolului autorul consideră necesar a se trage o concluzie, pentru a clarifica şi mai bine sensul moral al istorioarelor.

Partea a doua a cărţii este dedicată unor probleme de ordin social-moral (pag. 38—119) şi este împărţită în mai multe capitole, fiecare fiind de fapt un fel de eseu.

Problemele abordate cuprind sfere variate, dar care prin scopul urmărit converg tot în direcţia formării unor trăsături de caracter. Înseşi titlurile capitolelor sînt edificatoare în acest sens: „Pentru viaţa omului de cinste” (p. 38—43); „Despre datorinţa lucrătorului celui credincios” (p. 44 şi următoarele); „Despre năravul cel bun” (pag. 97—100); „Pentru preteşug” (pag. 101—107); şi „Despre căsătorie” (pag. 114—119).

Ideile social-morale susţinute de Nicolae Horga-Popovici în această parte a cărţii, sînt fără îndoială progresiste. Analiza amănunţită a afinităţii dintre ideile sale morale cu gîndirea etică şi pedagogică progresistă a vremii, este încă o sarcină a viitorului.

În partea a treia a cărții sale, Nicolae Horga-Popovici reintră în sfera istoriei, abordând mai ales probleme locale, ca cele despre Pincoța (pag. 120—121), Ineu (pag. 121—122) și Orod (pag. 121—125). Tot acestei părți i se adaugă și narațiunea istorică intitulată „Arătarea întâmplării fetei lui Bogdan, fostului voievod al Țării Moldovei, din anul de la Christos 1346“ (pag. 135 și următoarele). Aceste materiale istorice, ca și cele cuprinse în prima parte a cărții, avînd o legătură cu istoria poporului român, au un dublu rol. Autorul a căutat în primul rînd să-și susțină ideile sale moralizatoare, arătînd că „tot feliul de învățături sînt bune, iară învățătura de povești historicești e mai bună și mai folositoare pentru că dintru aceasta poate ști cele trecute și cele viitoare“.

Evocarea unor fapte mărețe din istoria poporului român putea avea valențe educative sporite, mai ales atunci cînd autorul se referea la victoria unora dintre înaintași, cum este cea a lui Gelu (istorioara despre Tuhutum), sau punea în lumină tumultoasa personalitate a voievodului Bogdan. Victoriile românești repurtate asupra regelui ungar Sigismund, constituiau și ele noi dovezi despre virtuțile românești.

Dar nu putem pierde din vedere nici faptul că materialele publicate de Nicolae Horga-Popovici constituie primii pași spre înjghebarea unei istoriografii românești arădene. Este adevărat că la autorul „Oglinzi“ datele istorice veridice se amestecă adeseori cu cele legendare, dar aceasta se explică prin faptul că izvoarele care i-au stat la dispoziție erau neîndestulătoare, avînd cel mult un nivel cronicăresc. Astfel, afirmația sa despre vechimea cetății medievale de la Șiria, ale cărei începuturi le plasează înainte de sec. al X-lea, nu rezistă criticii. Dincolo de aceste slăbiciuni, inerente unui autor care a trăit izolat, departe de arhivele și bibliotecile mari, ni se par totuși a fi de o importanță deosebită concepțiile sale istorice, foarte apropiate de cele ale Școlii ardelen. În „Oglinda“ Nicolae Horga-Popovici susține latinitatea poporului român, caracterul său băștinaș pe aceste meleaguri și unitatea indestructibilă a celor ce locuiesc pe ambele versante ale Carpaților. Această conștiință a unității etnice, reprezintă și la el o etapă evidentă în dezvoltarea conștiinței naționale.

Nicolae Horga-Popovici folosește în mod consecvent pentru definirea poporului său, termenul de „român“, termen pe care oficialitatea transilvană îl denega în acele vremi. Asemeni celorlalți militanți pentru cauza națională, sublinia și el descendența românilor din cel mai însemnat popor al antichității — romanii — a cărui limbă și lăsamînt cultural jucau încă un rol important în Europa contemporană vieții sale. Conștiința originii latine nu întunecă însă în fața autorului, nici meritele strămoșilor daci, a căror amprentă caută să o descifreze din urmele culturii materiale existente la Șoimoș, Dezna etc. El subliniază cu o deosebită tărie prezența românilor pe aceste meleaguri, la venirea triburilor ungurești, scoțînd în evidență rezistența lui Gelu și folosind din plin relatările cronicii lui Anonimus, denumit de către autor în mod greșit Orod Pavel. Axioma despre unitatea neamului românesc de pe ambele versante ale Carpaților, care străbate întreaga sa lucrare, reiese deosebit de

pregnant din legenda fetei lui Bogdan. Se arată aici, printre altele, că voievodul, pentru popularea unei regiuni situate la est de Carpați, a chemat oameni atât din Transilvania, cât și din alte părți ale Moldovei. În această perioadă în care se vîntura atât de insistent ideea drepturilor istorice, datele lui Nicolae Horga-Popovici constituiau argumente politice, lansate în focul luptei pentru o viață națională liberă. Prin scrierile sale de istorie locală, el căuta să dovedească faptul că valabilitatea tezilor privind întreaga „Dacie“ se referă și la părțile arădene. Chiar dacă autorul nu a tras concluzii politice explicite, așa cum s-a făcut în *Supplex Libellus Valachorum*, totuși el a adus servicii incontestabile cauzei naționale. El a contribuit din plin la pregătirea ideologică a marilor acțiuni care se vor leclanșa la numai câțiva ani după moartea sa, sub conducerea lui Moise Nicoară, care avea o deosebită stimă pentru opera lui Horga.⁴⁵

Deosebit de important pare faptul că aceste idei înaintate prind rădăcini și la oamenii de cultură maghiari din părțile Aradului. Ladislau Nagy de Peretsényi se apropie mult de concepțiile istorice ale Școlii ardelene, iar Gavril Făbian, conducătorul opoziției liberale dinainte de 1848, admite și el într-o anumită măsură teza continuității românești, în cartea sa publicată în 1835⁴⁶.

Meritele lui Nicolae Horga-Popovici apar și pe terenul versificației. În afară de poezia publicată la Oradea, în 1808, putem menționa producțiile sale de acest gen, inserate în „Oglinda“. Printre acestea se remarcă o poezie ocazionată de moartea soției palatinului, întâmplată în 1801 (p. 121 și urm.) și altele. Tot în „Oglinda“ el a inserat o traducere de câteva rînduri din Propertius (pag. 65—66). Mai important pare însă un fragment dintr-un cîntec popular, intercalat în legenda fetei voievodului Bogdan⁴⁷.

Tradiția iluministă promovată de Nicolae Horga-Popovici a fost continuată și ridicată pe o treaptă superioară de către distinșii profesori ai Preparandiei din Arad și de către mulțimea intelectualilor care au activat pe aceste meleaguri, contribuind la răspîndirea culturii în sinul maselor și la elaborarea unui program de revendicări sociale și naționale, care au netezit calea progresului și a eliberării naționale.

NOTE

¹ Dr. Octavian Lupuș, *Preotul Nicolae Horga-Popovici, cărturar arădean de acum un veac și jumătate*, în revista „Mitropolia Banatului“, anul 13, 1963, nr. 5—8, pp. 262—272.

P. M. Ardelean, *Contribuții la Școala Ardeleană*, în volumul „Lucrări științifice“, Seria B, Oradea, 1969, pp. 199—209.

Gheorghe Șora, Petre Ardelean, *Nicolae Horga-Popovici, luminist și mare patriot (1741—1811)*, în „Revista de filozofie“, tomul 16 (1969), nr. 6, pp. 743—752.

Eugen Arădeanul, *Informații noi cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici*, în revista „Mitropolia Banatului“, anul 20 (1970), nr. 4—6, pp. 377—381.

² Mircea Tomuș, *Gheorghe Șincai*, București, 1965.

Iosif Pervain, *Studii de literatură română*, Cluj, 1971.

Alexandru Nicolescu, *Școala Ardeleană în literatura română*, București, 1971.

³ Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Acta Congregationum*, fasc. 5, act. 10/1782.

- Marki Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*. (Istoria comitatului Arad și a orașului liber regesc Arad) Arad, 1895, vol. II, p. 191.
- 4 Eugen Glück, *Contribuții cu privire la dezvoltarea cetății Ineu*. (mss). p. 9—12.
- 5 Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, fasc. 4, act. 72/1811.
- 6 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Conscrierea preoților ortodocși 1774, 1782, 1786*.
Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, fasc. 4, act. 72/1811, *Protocol consistorial 94/1809*.
Márki Sándor, *Op. cit.*, Vol. II, p. 751.
- 7 P. M. Ardelean, *op. cit.*, 200.
Gh. Șora, P. Ardelean, *op. cit.*, p. 744.
Străduința noastră de a găsi registrele de stare civilă contemporane ale parohiei ortodoxe din Seleuș, nu a fost încununată de succes.
- 8 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Conscrierea preoților ortodocși 1774, 1782, 1786*.
- 9 Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, Fasc. 3, act 122/1792.
- 10 Dr. Valeriu L. Bologa, *Contribuțiuni la istoria medicinei din Ardeal*, Cluj, 1927, p. 15, 31.
Bremzay Géza, *Lista transilvănenilor, bănățenilor, bucovinenilor, moldovenilor, muntenilor și macedonenilor promovați doctori la facultatea de medicină din Tîrnavia și Budapesta, de la înființarea ei pînă la 1894*, Cluj, 1938, p. 5—9.
- 11 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Protocol Acta Congregationum, 1784—1786*.
Ed. I. Găvănescu, *Ioan Monorai*, Arad, 1938, p. 16.
- 12 Márki S., *Op. cit.*, vol. II, p. 456, 638.
- 13 *Ibidem*, *Op. cit.*, vol. II, p. 485—488, 489.
- 14 Dr. Elie Dăianu, *Supplex Libellus Valachorum (1791)*, Sibiu, 1901, p. 64.
- 15 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Protocol Acta Congregationum 101/1793*.
- 16 *Ibidem*, *Conscriptia Școlară 1772—78*.
- 17 Márki, *Op. cit.*, vol. II, p. 765.
V. Popeangă, E. Găvănescu, V. Țircovnicu, *Preparandia din Arad*, București, 1964, p. 9.
- 18 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Protocol Acta Congregationum 576, 675/1784*.
I. Lupaș, *Răscoala țaranilor din Transilvania*, Cluj, 1934, p. 184.
- 19 Márki S., *Op. cit.*, vol. II, p. 766.
- 20 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Protocol Acta Congregationum*, Fasc. 8, nr. 80/1792.
- 21 Márki S., *Op. cit.*, vol. II, p. 766.
- 22 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Protocol Acta Congregationum* fasc. 6—7, nr. 200/1791.
- 23 *Ibidem*, fasc. 8, nr. 80/1792.
- 24 *Ibidem*, fasc. 18, nr. 101/1793.
Cornelia C. Bodea, *Moise Nicoră (1784—1861)*, Arad, 1943, p. 220—222.
- 25 Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, Fasc. 3, act. 122/1792.
- 26 Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Registrum Actorum Publico-Politicorum 1737—1800*, vol. 6, p. 2218.
- 27 *Ibidem*, *Protocol Acta Congregationum 166/1796*.
Acta Congregationum fasc. 5, act. nr. 5/1782.
- 28 *Ibidem*, *Registrum Actorum Publico-Politicorum 1737—1800*, vol. 5, p. 1880.
- 29 *Ibidem*, *Protocol Acta Congregationum 965/1796*.
Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, *Protocola Consistorialia 42/1796*.

- ³⁰ Enciclopedia Română (sub redacția lui Dr. C. Diaconovici) Vol. I, p. 224. Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, *Protocol Acta Congregationum* 830/1803.
- ³¹ Arhiva Episcopiei ortodoxe-române Arad, *Dosar inventar al parohiei Seleuș*, lista Nr. 2.
- ³² Iancso Elemér, *Az erdélyi magyar nyelvüvelő társaság iratai*. (Documentele societății pentru cultivarea limbii maghiare), București, 1955, p. 376.
- ³³ Titlul complet: *Oglinda arătată omului înțelept, care cuprinde în sine vechile întâmplări, cu pildă adusă, cum îi de lipsă omului a se cunoaște și celui de aproape îngăduit a fi din înțelepciunea sa*. Scrisu-s-au neamului pentru mergerea înainte, prin N. Horga, altminteri Popovici, greco-neunitii legi parohul Seleușului, în slăvită varmeghia Aradului, anul de la Hr. 1801, la Buda în crăiasca tipografia a Universității ungurești, 1807.
- ³⁴ Titlul complet: Szpre bucurie Marelui și pre vrednicului al Boros-Jenöului Domnului Atzél Ștefan Imperateștilor Sztepanir tainelor szfetnik și kurtzi referendar asisdere kurtzi mits a Szfentelui Ștefan Krai Vitiaz și aletorului Szát Gurba Sztatornik mesztján din anul 1808 vremelnik. În Oradea Mare 1808 cu Typariul lui Ioann Franciscu Tichy.
- ³⁵ Ladislau Nagy de Peretsény, Orodiai — Oradea, 1804, p. 189—221. D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 212. D. Tomus: *Op. cit.*, 116—119.
- ³⁶ Engel Károly, *Nagyváradi vonatkozású széljegyzetek Gheorghe Șincai önéletrajzi elégiájához*. (Note cu privire la Oradea la elegia autobiografică a lui Gheorghe Șincai), *Nyelv és irodalom tudomány közlemények*. (Comunicări științifice de lingvistică și literatură) Cluj, anul 12 (1968), nr. 2, p. 293/301.
- ³⁷ Ladislau Nagy de Peretsényi în lucrările sale scrie deosebit de cald și principal despre români.
- ³⁸ Cornelia C. Bodea, *Op. cit.*, p. 227.
- ³⁹ Arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad, *Protocol Consistorial* 93, 1806, 102/1813.
- ⁴⁰ Ibidem, fascicolul 4, act. nr. 72/1813. Gheorghe Ciuhandu, *Români din Cîmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940, p. 83.
- ⁴¹ Biblioteca Academiei P.S.R., București, C.R.V. I. 720.
- ⁴² Biblioteca centrală municipală Arad, nr. 27353.
- ⁴³ P. M. Ardelean, *Op. cit.*, p. 199 (1). Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830*, Studii, anul 9 (1956), nr. 1, p. 87—106.
- ⁴⁴ Bianu I. și N. Hodos, *Bibliografia românească veche 1508—1830*, Tom II, București, 1910, p. 500—502. Vezi și V. Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în principatele române 1750—1830*, București, 1972, p. 161.
- ⁴⁵ Cornelia Bodea, *Op. cit.*, p. 93—94.
- ⁴⁶ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1784—1861)*, Arad, (1943), p. 227.
- ⁴⁷ Peretsény Nagy László, *Értekezés a román nemzetnek nevezetéről, eredetéről, lakhelyéről, nyelvéről és tulajdonságairól*. (Discuție despre denumirea, originea, domiciliul, limba și caracteristicile națiunii române), Mss. Fábrián Gábor, *Arad vármegye leírása historiai, geographiai és statisztikai tekintetben*. (Descrierea comitatului Arad în privința istorică, geografică și statistică), Partea I, Buda, 1835, p. 172.
- ⁴⁸ O analiză competentă a acestei probleme se găsește în P. M. Ardelean, *Op. cit.*, p. 206—7

BEITRÄGE BETREFFEND LEBEN UND TÄTIGKEIT VON
NICOLAE HORGA-POPOVICI

(Zusammenfassung)

Verfasser benützt unveröffentlichte Daten aus den Arader Archiven, eine reiche publizistische Bibliographie und widmet ein aufmerksames Studium der Werke des Nicolae Horga-Popovici. Dadurch bringt er neue Daten über das Leben und die Tätigkeit des aufklärerischen Schriftstellers vom Anfang des 19. Jahrhunderts.

Aus den Zeitdokumenten wurden Daten hinsichtlich der Familie Horga-Popovici entnommen und die öffentliche und schriftstellerische Tätigkeit umrissen. Da diese Tätigkeit in dem sozial-politischen Kontext der Zeit eingestuft wird, bringt vorliegende Abhandlung nicht nur Informationen biographischen Charakters, sondern ergibt auch eine gedrängte Vorstellung des Werkes von Nicolae Horga-Popovici und legt die historischen Koordinate sowie den aufklärerischen Charakter der Tätigkeit dieses bedeutenden Arader Schriftstellers fest.

ATANASIE ȘANDOR (1808—1892)

de

NICOLAE ROȘUȚ

În lupta de emancipare socială și națională din Transilvania, Aradul a avut un rol important. Răscoala țăranilor iobagi condusă de Horea, Cloșca și Crișan, în extensiunea ei, revoluția burghezo-democratică de la 1848, în toată complexitatea ei, mișcarea muncitorească, în începuturile ei, mișcarea memorandistă, în amploarea ei, și în sfârșit, desăvârșirea procesului de formare a statului național român, la 1 Decembrie 1918, nu pot fi cercetate corect și integral din punct de vedere științific fără a se avea în vedere și aportul Aradului la aceste evenimente. Angajarea Aradului în această luptă începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se explică prin concursul mai multor factori. În primul rînd aceștia sînt de natură social-economică — în Arad se dezvoltă în acest timp foarte mult industria și comerțul — și de natură demografică — majoritatea populației din județ era alcătuită din români. Un alt factor în această luptă îl constituie cultura. Într-adevăr, în jurul Preparandiei arădene, încă la începutul secolului trecut, s-a născut și apoi de aci s-a răspîndit o puternică mișcare iluministă, cu un pronunțat caracter social și național, care spre jumătatea secolului al XIX-lea va ceda locul unei mișcări politice cu puternice accente revoluționare ce va cuprinde cercurile din ce în ce mai largi din rîndurile populației românești majoritare.

Cultura arădeană prin valorile promovate, prin instituțiile sale, va servi, în primul rînd, cauza poporului, aspirațiile sale cele mai legitime. În cadrul acestei culturi, profesorii Preparandiei arădene au adus contribuții valoroase și originale care vor intra în patrimoniul național, după cum tot ei vor contribui prin lupta lor la elaborarea unor pagini de istorie social-politică ce interesează întreaga țară. Printre aceștia se numără și Atanasie Șandor, personalitate cunoscută, dar, încă prea puțin apreciată.

Atanasie Șandor s-a născut în orașul Nădlac, județul Arad în anul 1808¹. Studiile gimnaziale le-a făcut în Arad și Timișoara. A urmat apoi filozofia la Seghedin și facultatea de medicină din Budapesta, pe care a terminat-o în anul 1836.² Originar dintr-o familie săracă, ce nu-l putea susține material la studii, At. Șandor s-a angajat pe timpul acestora ca instructor al familiei Kabdebo.³

După terminarea studiilor, cu titlul de doctor în medicină, el funcționează ca medic la Nădlac și Lipova pînă în anul 1838, cînd în aceeași calitate, se stabilește la Arad. Referindu-se la activitatea sa de medic în Arad el menționează în cererea de pensionare și primele contacte pe care le-a avut cu Preparandia și elevii ei. Cu justificată mîndrie At. Șandor arată că a acordat asistență sanitară gratuită elevilor preparanzi : „pe fosta tinerime teologică-preparandă — scrie el în actul amintit — am gratis curat cercetînd pe la cortilele lor pe elevii morboși“.⁴ Această latură a activității sale pune în evidență trăsături psihice ce-l vor caracteriza toată viața : omenia în relațiile cu oamenii de condiție umilă și patriotismul său ce s-au exprimat prin ajutor acordat viitorilor învățători — copii de plugari și dascăli săraci —, aceluia de care societatea noastră avea atîta nevoie și care vor avea rol atît de mare în viața satului românesc în lupta de emancipare socială și națională.

În anul 1843, Atanasie Șandor renunță la cariera sa de medic, o carieră care îi aducea venituri materiale substanțiale și se dedică muncii de profesor la Preparandia arădeană. În noua profesiune avea venituri bănești mai reduse, dar satisfacțiile spirituale erau incomparabile. Salariul lui, de-a lungul vremii, a fost insuficient, ca al tuturor dascălilor români din Transilvania acelor vremuri. În felul acesta nu de puține ori este pus în situația umiltoare de a solicita mărirea salariului insuficient pentru satisfacerea nevoilor familiare. Astfel, într-un memoriu înaintat de At. Șandor și Alexandru Gavra, colegul său de la Preparandie în anul 1866 „Asociației pentru cultura poporului român“ din Arad ei arată că de „cînd toate sînt atît de scumpe cu un salariu de 336 fl.v.a. pe un an nu e modru ca să o mai putem scoate la capăt. Sîntem siliți din mult puținul cîștig creditar de la părinții noștri, și dacă va dura îndelung astfel, în fine, ne vom despuia de toate, servind neamului“.⁵

Cu toate acestea, Atanasie Șandor, dominat de convingerea că profesorul prin rosturile lui servește națiunea, în consecință pentru această profesiune și acest sacrificiu trebuie să facă totul, nu părăsește catedra Preparandiei decît la sfîrșitul anului 1879, cînd se pensionează după 36 ani de activitate profesorală.⁶ Se stinge din viață în anul 1892 lăsînd în urma lui pilda unui profesor devotat școlii, și exemplul unui intelectual angajat în marile probleme ce-au frămîntat cultura și epoca sa.

Activitatea didactică

În calitatea sa de profesor la Preparandia din Arad At. Șandor a predat mai multe discipline : limba română, epistolografie, limba maghiară, germană, pedagogie, metodică, istoria, geometria, istoria naturală, și desen.⁷ Nevoile i-au impus să predea aceste obiecte de învățămînt pentru că la un moment dat, erau numai doi profesori la Preparandie și aceștia trebuiau să acopere toate disciplinele. El s-a simțit atras în activitatea sa, deși de formație medic, de predarea limbii române. Rosturile acestei discipline nu erau numai de natură instructivă ci și educativă — ea va asigura pregătirea viitorilor învățători pentru o muncă anevoioasă, dar plină de responsabilitate : înzestrarea poporului cu un mijloc

de comunicare național și de cimentare a năzuințelor sale seculare. În predarea acestor discipline va depune At. Șandor toată priceperea și talentul său pedagogic, pentru această disciplină va depune el eforturi extraordinare — redactare de manuale, articole, recenzii etc.

Cunoștințele de **pedagogie și metodică** au fost predate de At. Șandor după manualele elaborate de Dimitrie Constantini.⁸ El s-a silit ca prin aceste cursuri să asigure pregătirea viitorilor învățători în așa fel încât să poate contribui la dezvoltarea fizică, intelectuală și morală a copiilor de plugari. Din cursurile sale rezultă că în privința rosturilor școlilor sătești el avea o concepție de tip luminist. În cursurile sale revine mereu asupra nevoii de luminare a maselor prin învățătură în lupta lor de emancipare. Într-o scrisoare adresată „Reuniunii învățătorilor“ din Biserica Albă la 29 august 1878, At. Șandor insistă, din nou, asupra acestui rol al școlii sătești. „Și nu poate fi nimic mai sănătos — scrie el — mai fericit pentru poporul nostru decît dezvoltarea și luminarea în școală la a cărei ajungere mijlocitorii și primii factori sînt învățătorii“.⁹ Iar în manualul său de epistolografie cere viitorilor învățători să îndemne „odraslele omenimei viitoare către o viață tihnită, mai fericită, mai **luminată** (s.n.) decît au fost a părinților“.¹⁰

În calitate de profesor la Preparandie, At. Șandor s-a interesat de condițiile de viață și muncă ale preparanzilor și ale învățătorilor. Din rapoartele și corespondența sa rezultă aprecieri și luări de atitudine față de viața grea a acestora. El cerea scutiri de taxe pentru preparanzii săraci și mărirea salariilor învățătorilor nevoiași. Într-un raport întocmit de At. Șandor și Ioan Russu la 9 ianuarie 1851, adresat directoratului școlar districtual, se arată că „preparanzii fiind copii de pauri și de învățători români foarte rău dotați, aceea mai virtos din serviționi trăiesc și numai puțin și-aduc de mîncare de pe acasă, pentru sarcina lor dacă s-ar mai arunca ceva taxă de familiație sau de astfel de dajdie sub orice titlu, precum îi sînt împrejurările de la numărul de 70 de astăzi, ușor ar scade la 4—5 tineri, și așa națiunea română ar avea cel mai mare scăzămînt de învățători preparanzi“.¹¹ La sfîrșitul raportului autorii cer îmbunătățirea condițiilor de viață ale elevilor de la Preparandie între altele și lemne de foc pentru încălzirea sălilor de clasă.

Avînd în vedere condițiile grele de muncă ale slujitorilor școlii încă din timpul revoluției de la 1848, aceștia redactează memorii prin care cer „să se ridice edificii școlare corespunzătoare, prevăzute cu necesare instrumente didactice, precum și mărirea salariilor“.¹² At. Șandor cunoștea aceste stări de lucruri prin constatări făcute personal la fața locului. Într-o scrisoare trimisă în anul 1878 „Reuniunea învățătorilor“ din Biserica Albă arată că învățătorii muncesc cu sirguintă „deși — scrie el — renumerațiunea în multe locuri nu corespunde față de osteneala cu pruncii“.¹³ Rapoartele, memoriile, toate intervențiile, au rămas fără rezultat deoarece mentinerea școlilor românești și a slujitorilor ei la un nivel material scăzut făcea parte din politica generală de asuprire națională din cadrul imperiului habsburgic, fapt ce justifică, în plus, legitimitatea luptei de eliberare națională a poporului român din Transilvania.

Conceptia lui At. Șandor privitoare la **conținutul procesului de învățămînt** rezultă din manualele sale, rămase în manuscris, din însemnările și observațiile sale asupra unor cărți școlare. În general At. Șandor pledează pentru un învățămînt funcțional, în care să se predea elevilor numai cunoștințe utile, legate de viață, de formarea morală a omului.

Primul manual, mai important, elaborat de At. Șandor este **ABCDariu sau Literariu românesc** început la sfîrșitul anului 1849 și terminat la începutul anului 1850. Referindu-se la condițiile în care l-a redactat, el arată, într-o scrisoare adresată lui G. Bariț, că a fost „provocat — scrie el — de o adunare de români din dieceza Aradului să fac în ABCD-ru român”.¹⁴ Adunarea de care vorbește credem că este de fapt Congresul de la Chișineu-Criș din martie—aprilie 1849 care, în condițiile revoluției de la 1848/49 în părțile Aradului, a luat în dezbateră problemele fundamentale ale învățămîntului românesc din vestul țării.¹⁵

În intenția autorului manualul acesta trebuie să servească toate „școlile române — după cum rezultă din precizările făcute de At. Șandor în „Foaie pentru mințe, inimă și literatură” — fără destingerea religiei precum vedem prea bine că se cere cu tot dinadinsul din toate părțile românimeii, ca adică învățarea limbii române cu litere romane să se înceapă pe la toate școalele ca așa generația jună de acum să iasă cu totul alințerea pregătită și în privința aceasta”.¹⁶ Pentru a putea fi tipărit, manualul a fost trimis de autor la Viena unde urma să obțină aprobările necesare. „Abecedarul” nu s-a tipărit, iar autorul îl credea, la un moment dat, pierdut. Tocmai de aceea el consideră necesar să-și expună principiul care l-a călăuzit într-un articol publicat în **Foaia... lui G. Bariț**.

„Abecedarul” nu s-a pierdut. El se află, în manuscris, la Biblioteca Academiei R.S. România.¹⁷ Scris cu slove cirilice pe o pagină și cu litere latine pe pagina următoare el pune, întii de toate, problema introducerii alfabetului latin în scrierea românească și caută soluții pentru rezolvarea dificultăților pe care această măsură le presupune. Într-adevăr problema adaptării noului alfabet ridică multe dificultăți a căror rezolvare a durat aproape un secol.

În Transilvania introducerea alfabetului latin — menit să demonstreze odată în plus romanitatea neamului și să contribuie, apoi, la întărirea conștiinței naționale — s-a pus în discuție, mai largă și mai insistență, cu prilejul revoluției de la 1848 cînd, în părțile Aradului, la Congresul de la Chișineu Criș se menționa, în hotărîrile acestei adunări ca „pentru ușurarea pruncilor aceștia vor folosi numai alfabetul latin”.¹⁸

Respectînd principiile didactice „Abecedarul” lui At. Șandor a fost conceput sistematic și accesibil. În prima parte sînt prezentate sunetele limbii române redată cu **slove** cirilice — reduse la un număr de 27 — și ale alfabetului latin.¹⁹ În partea a doua sînt prezentate silabele după următorul model:²⁰

„ba, be, bi, bo, bu, ba, be, bâ, bê
va, ve, vi, vo, vu, va, ve, vâ, vê
pa, pe, pi, po, pu, pa, pe, pâ, pê
la, le, li, lo, lu, la, le, lâ, lê”

Manualul apoi prezintă texte alcătuite din **cuvinte** despărțite în silabe. Se dau ca exemple și substantive proprii — „Da-ci-a“, „Per-si-a“, „Ru si-a“, „Tur-ci-a“.²¹

Ultima parte a „Abecedarului“ cuprinde texte de **lectură** prin care autorul urmărea să asigure atât adâncirea cunoștințelor însușite în prima parte a manualului cât și educarea moral-cetățenească a elevilor. Textele prezintă momente din viața și activitatea copiilor — la școală, acasă, în timpul liber — aspecte ale naturii, din jurul casei și gospodăriei țărănești, ajutorul acordat de copii părinților la munca cîmpului.²² Deosebit de valoros este textul ce cuprinde sfaturile date de învățător copiilor. Unele din acestea sînt îndreptate împotriva superstițiilor atât de răspîndite în trecut la sate. „Mai departe ne zice dascălul : — se arată în textul amintit — să fim cu luare de seamă spre toate, ce vedem, ce auzim și să nu credem cîte toate minunile cu care voiesc unii și alții a ne speria, și cu care se nutrește numai superstiția (credință deșartă), să nu credem în vorbe băbești despre cail lui Sîn-Toader, despre mama pădurii, vircolaci /: copiii cari mor nebotezați /, marți seara, babe cloaște, sfarmă petroi, strîmbă lemne ș.a. căci acele sînt numai vorbe goale“.²³ Sfaturile învățătorului cuprind, în continuare, îndemnuri la înțelegerea valorilor — dreptatea, adevărul, răbdarea etc.

În concluzie acest manual se poate aprecia ca valoros prin faptul că autorul s-a străduit să soluționeze dificultățile determinate de introducerea alfabetului latin în scrierea românească, prin faptul că este conceput metodic și în sfîrșit, prin lecturile sale care pun în evidență orientarea autorului spre o școală ale cărei rosturi principale sînt de natură să pregătească elevii pentru viață, pentru integrarea socială.

Un alt manual elaborat de At. Șandor, rămas tot în manuscris, este cel de **epistolografie**²⁴ redactat în anul 1853. Cursul de epistolografie urmărea să pună la îndemîna elevilor preparanți cunoștințe și priceperi referitoare la redactarea unor acte private. Din cuprinsul manualului rezultă că autorul l-a conceput în două părți : o parte, formată din două capitole, scrisă cu litere cirilice cuprinde considerații teoretice privitoare la epistolografie și partea a doua, scrisă cu litere latine cuprinde exemple practice. Autorul, rezultă din manualul respectiv, a avut în vedere problemele practice, deoarece, după ce prezintă diferite tipuri de scrisori și alte documente private, insistă cu multe exemple concrete asupra acestor acte. Cursul a fost de mare folos, pentru viitorul învățător pregătît nu numai pentru munca la clasă ci și pentru ajutorarea oamenilor din sat în rezolvarea unor probleme de interes privat, iar autorul lui a știut să surprindă problemele principale ale disciplinei respective și să le rezolve prin exemple practice legate de viață.

Manualul de gramatică rămas, de asemenea, în manuscris, cuprinde probleme de un deosebit interes științific și didactic. El este cel mai valoros manual elaborat de At. Șandor abordînd toate problemele predate de autor la disciplina de bază pe care a susținut-o în cadrul Preparandiei — limba română. Din prima parte a manualului rezultă că At. Șandor era preocupat să lămurească elevilor de la Preparandie scopul

gramaticii în școală. „Pentru de a-ști scrie românește — arată în studiul „Modul scrierii sau ortografia română cu litere latine“ — este lipsă mai întâi a ști vorbi bine românește, ce ne învață gramatica română ; deci ca bine să putem scrie românește trebuie să știm bine gramatica, să cunoaștem toate însușirile limbei române, să știm etimologia : deducerea cuvintelor din rădăcina lor, formarea și schimbarea lor luată, după analogie...“²⁵ Din aceste precizări rezultă că pentru At. Șandor studiul gramaticii are o finalitate practică — însușirea corectă a unei limbi. Cunoașterea unei limbi presupune a vorbi corect limba respectivă și apoi a o scrie corect. Pronunțarea și scrierea corectă presupune cunoașterea unor reguli, a unor norme stabilite prin studii de etimologie, analogie etc.

La Biblioteca Academiei se găsesc mai multe gramatici, în manuscris, elaborate de At. Șandor. Cele mai importante după aprecierea specialiștilor sînt două : manuscrisul numărul 1018 și mai ales nr. 1019. În această parte a lucrării noastre nu ne vom referi la problemele de natură științifică ce apar în aceste manuale. Există în aceste lucrări multe probleme de natură științifică care au fost abordate cu multă înțelegere și competență de Popa Mircea.²⁶ Ne vom referi asupra aspectelor didactice și metodice. „Gramatica limbii române“ — manuscrisul nr. 1019 — cuprinde 233 de pagini și este redactată cu litere cirilice. Literele latine apar mai ales în titluri. Manualul pune în evidență aceleași preocupări ale autorului pentru un conținut științific corespunzător bazat pe ultimele informații de specialitate, pentru asigurarea accesibilității și sistematizării cunoștințelor. Referindu-se, de exemplu, la conjugarea verbului, autorul indică modurile și timpurile acestuia :²⁷ indicativ, conjunctiv, condițional, imperativ, infinitiv, gerunziu și participiu.

Deși nu a cunoscut lumina tiparului „Gramatica limbii române“ rămîne o lucrare științifică și un manual valoros prin abordarea problemelor fundamentale ale disciplinei respective, prin soluțiile adoptate de autor — în general bine chibzuite — prin faptul că viitorii învățători, elevi ai Preparandiei, au copiat-o și s-au călăuzit după ea în munca lor în școlile satești.

At. Șandor a predat la Preparandie și un curs de **geometrie**. Între documentele școlare rămase de la el și păstrate la Biblioteca Academiei se află și manuscrisul manualului „Introducere în geometrie“,²⁸ scris cu litere latine. Manualul vedește aceleași preocupări ale autorului pentru conținutul științific al disciplinei respective, pentru respectarea principiilor didactice în predare. El este însoțit — spre deosebire de alte manuale — cu multe figuri geometrice care facilitează înțelegerea noțiunilor de geometrie și rezolvarea problemelor. Prima parte cuprinde noțiuni introductive în geometrie : despre corpuri, suprafețe, linii, puncte etc. Ea se încheie cu fixarea obiectului geometriei. „Învățătura despre mărimea suprafețelor — arată At. Șandor — se numește geometrie și se împarte în două : partea principală, adică Planimetria și Stereometria“.²⁹ În continuare, autorul insistă asupra cunoștințelor de planimetrie (geometria plană) punctul, linia, unghiul, triunghiul, tetronomul, poligonul, cercul ș.a. și asupra teoremelor referitoare la aceste cunoștințe. Dintre teoreme

se oprește cu insistență asupra celei enunțate de Pitagora. „Într-un triunghi dreptunghic — scrie At. Șandor — patratul ipotenuzei este egal sumei din patratul ambelor catete”³⁰ Stereometriei (geometria în spațiu) îi sînt rezervate două pagini, probabil și pentru faptul că autorul o considera de importanță secundară.

At. Șandor, de formație medic, a predat la Preparandie în condiții foarte bune și cursul de **științele naturii** intitulat „Istoria naturală”. Cunoștințele predate la acest curs sînt sistematizate într-un manuscris care se găsește în păstrare la Biblioteca Academiei.³¹ Manuscrisul, redactat cu litere latine, se intitulează „Scurtă învățătură despre istoria naturală”. După cum rezultă din titlu, el este ca și în cazul geometriei — o introducere în disciplina respectivă, probabil autorul exigent cu sine însuși — îi dădea seama că nu poate asigura predarea unui curs propriu-zis ca în cazul gramaticii — și l-a intitulat modest pentru a-i preciza limitele. În cadrul acestui curs el pune accentul, în spiritul vremii, pe problemele de sistematică. Din punct de vedere didactic se poate observa aceeași orientare funcțională a cunoștințelor.

At. Șandor împarte „produsele naturale” în

A. **Împărăția animalelor** care se nutresc, simțesc și se mișcă după plac.

B. **Împărăția plantelor** care se nutresc, se înmulțesc, sunt fără simțire și fără mișcare după plac.

C. **Împărăția pietrelor** sau mineralelor sunt produsele naturale fără viață”.³²

Autorul stabilește, în cadrul cursului, disciplinele care studiază natura : zoologia, fitotehnia, /botanica/ și mineralogia.

Partea din curs care dezbate probleme de zoologie cuprinde cunoștințe privitoare la animale : descrierea corpului, locuința, foloasele și stricăciunile acestora.

Cunoștințele de botanică sînt sistematizate după următoarea schemă : împărțirea plantelor și descrierea acestora.

În general, se observă că At. Șandor a fost influențat în alcătuirea cursului de concepția lui Carol Liné — căruia îi și acordă cîteva pagini aparte în lecția finală de botanică intitulată „Sistema lui Carol Liné”.

Acestea au fost principalele discipline predate de At. Șandor, al căror conținut științific și orientare pedagogică l-am stabilit pe baza manualelor rămase în manuscris. Nu s-au păstrat manuscrise de la At. Șandor pentru lecțiile de limbă maghiară, germană și istorie. Probabil că aceste discipline el le-a predat pe baza manualelor oficiale existente în învățămîntul de stat, mulțumindu-se să traducă cunoștințele predate.

Orientarea pedagogică a lui At. Șandor mai rezultă din felul cum a înțeles el să verifice cunoștințele elevilor prin **examene semestriale**. La Biblioteca Academiei se păstrează manuscrisul ce cuprinde „Conspectul întrebărilor” adresate de At. Șandor elevilor în anii 1854, 1855, 1860, 1862, 1863.³³ Profesorul At. Șandor avea obiceiul — după cum rezultă din „Conspectul” citat — să formuleze întrebări în scris (între 50 și 170) din care adresa elevilor, la examenul semestrial, una sau două. În manuscrisul respectiv, în dreptul unor întrebări era trecut, în creion și nu-

meie elevului căruia i-a fost adresată întrebarea respectivă. Se poate constata, pe baza acestui manuscris, grija lui At. Șandor pentru pregătirea și desfășurarea examenelor. Analizând întrebările formulate de At. Șandor, rezultă că el urmărea problemele fundamentale ale disciplinei respective, căuta să orienteze examinarea elevilor spre viața practică. La gramatică, de exemplu, At. Șandor era preocupat să constate în ce măsură elevul cunoaște temeinic categoriile gramaticale și regulile care orientează vorbirea și scrierea corectă în limba română. Cităm spre exemplificare, câteva întrebări formulate la examenul semestrial din anul 1854 : „Cum se schimbă vocabularul?“, „Ce este articolul?“ și „De câte feluri este acela în limba românească?“, „Ce arată articolul genitiv?“, „Ce arată articolul?“³⁴

La examenul de istorie, At. Șandor insista asupra problemelor de cultură și urmărea să pună în evidență, acolo unde era posibil, momentele importante din trecutul poporului român³⁵ cu toate că examina din istoria Ungariei. Referindu-se la Iancu de Hunedoara, At. Șandor formulează patru întrebări(în timp ce asupra altor personalități n-a stabilit decât 1—2 întrebări). Acestea sînt :

„Ce au scornit unii istorici despre nașterea lui Ioan Corvinul Huniade ?

„Ce zice istoricul Bonfiniu despre familia Corvineștilor?

„Cine au fost părinții lui Ioan Corvinul Huniade ?

„Fost-au Ioan Corvinul mare erou, cîți fii au avut și unde a fost îngropat?“

Aceste întrebări, se observă clar, căutau, prin răspunsul corect al elevului, să stabilească originea marelui erou. Profesorul se străduia să stabilească adevărul istoric asupra unei mari personalități ridicată din mijlocul poporului nostru, credința lui fermă că acesta a fost român prin naștere, prin politica sa, prin faptul că a cerut să fie înmormîntat acolo unde s-a născut, în mijlocul românilor.

Semnificativ pentru orientarea pedagogică a lui At. Șandor sînt întrebările adresate absolvenților din anul 1862. Prin aceste întrebări profesorul arădea urmărea să stabilească volumul cunoștințelor elevilor, să determine atît capacitatea lor de sinteză cit și atitudinea lor față de valorile autentice.³⁶ Întrebările sînt formulate într-o perspectivă modernă și interdisciplinară. Cităm câteva întrebări care ni se par mai semnificative din acest punct de vedere :

„Describe-mi cum trăiește un orășean și cum trăiește un paup sătean?“

„Describe deschilinierea (deosebirea n.n.) într-un sat și oraș?“.

Desigur că răspunsul la aceste întrebări punea pe elev în situația de a sintetiza cunoștințele dobîndite prin experiența de viață sau la cursurile de istorie, literatură, pedagogie etc.

Sau alt exemplu :

„Describe-mi toate cîte plăcute și neplăcute ce avuși a petrece ori a suferi în acești doji ani cei umblatori toți la Preparandie?“

Se urmărea prin această întrebare să se stabilească maturitatea în gîndire a elevului, aprecierile sale asupra procesului de învățămînt, a-

supra profesorilor, colegilor, condițiile de viață și muncă din școală etc.

Sau :

„Describe-mi ce se întâmplă în timpul unei bătaii (bătălii n.n.) și ce urmări poate avea o bătaie ?“

Erau vizate, prin aceste întrebări, problemele războiului, a cărei amploare în istoria modernă crește neconținut.

Și în sfârșit :

„Află cite 5 verbe de fiecare conjugare și apoi luind către ele unele și altele cuvinte fă cite o zicere ?“

Prin aceste întrebări de gramatică era pusă la încercare gândirea elevului, capacitatea lui creatoare.

Asemenea întrebări au fost puse și la examenul de epistolografie, la limba germană ș.a. Ele dovedesc o concepție pedagogică înaintată care are în vedere rolurile formative ale școlii.

Activitatea didactică și concepția pedagogică a lui At. Șandor a fost întregită prin recenziile pe care acesta le-a făcut asupra unor manuale de gramatică și științe ale naturii propuse pentru a fi utilizate în învățămîntul românesc din Transilvania la jumătatea secolului al XIX-lea. În analiza manualului de gramatică al lui Vasile Ioanovici, apărut la Viena în anul 1851, At. Șandor se oprește în recenzia sa, întii de toate, asupra problemelor de conținut. Pentru At. Șandor o carte de gramatică școlară trebuie astfel concepută încît „din ea — scrie el în „Observări asupra gramaticii lui Vasile Ioanovici“, în Viena, la an 1851 essită — limba propusă să se poată învăța corect“ și să nu conțină „nici sminte (greșeli n.n.) ortografice, nici gramatică, nici provincialisme nepricute.“³⁷ În virtutea acestui fapt sînt reproșate manualului recenzat anumite scăderi referitoare la utilizarea unor cuvinte sau expresii dificile, greoaie — „document“ pentru vers, „trupul zăcămintului“ pentru rădăcina verbului și multe provincialisme etc.

În anul 1853, At. Șandor face recenzia manualului de gramatică elaborat de Sava Popovici-Barcianu. Pentru autorul recenziei manualul de școală trebuie să aibă un titlu simplu, dar semnificativ. În acest sens orice manual de gramatică destinat școlilor noastre susține pe bună dreptate At. Șandor trebuie să poarte titlul de „Gramatica românească“.

În recenzia asupra manualului de gramatică al lui Sava-Popovici-Barcianu se insistă din nou asupra corectitudinii limbii, asupra necesității unificării normelor ortografice deoarece „gramatica — scrie At. Șandor — fie destinată și pentru școlile cele mai inferioare, încă, are să fie scrisă cu aceeași ortografie, căci nu putem să adopte pentru cărturari și literați una ortografie și pentru prunci ori clasa mijlocie alta“.³⁸ În aceste reveniri sistematice asupra corectitudinii limbii manualelor, a necesității unificării normelor ortografice trebuie să descifrăm nu numai experiența dascălului, ci mai ales răspunderea omului de cultură conștient de consecințele unificării normelor gramaticale pentru viața națională a românilor.

În recenzia făcută manualului lui Mihai Velcean, At. Șandor ridică o altă problemă importantă pentru dezvoltarea limbii și culturii românești :

editarea unui dicționar care, după, opinia sa, ar contribui și la unificarea normelor ortografice.³⁹

O recenzie care ridică probleme extrem de importante de conținut este aceea a manualului de „istorie naturală” scris de Dr. Pavel Vasici.⁴⁰ Recenzia a fost făcută în anul 1878. În prima parte a recenziei, înainte de a prezenta conținutul manualului respectiv, At. Șandor ridică o altă problemă de principiu în elaborarea cărților destinate școlii: evitarea unui volum prea mare de cunoștințe care le face inaccesibile elevilor. Este ceea ce se numește „evitarea supraîncărcării elevilor” care se pare că s-a conturat ca fenomen încă din secolul trecut, devenind astăzi una din problemele ce frământă învățămîntul contemporan. Referindu-se la volumul de cunoștințe din manualul lui Vasici, autorul recenziei constată că el este prea mare: „aflu — scrie At. Șandor — că e mult prea extins cuprinzînd mai multă materie decît e menită pentru elevii școlilor elementare, dară învățătorilor li se dă ocaziunea de a-și culege cunoștințele destule din fiecare ram al istoriei naturale putînd apoi mai pe scurt împărtași elevilor din obiectele mai momentase”.⁴¹

În continuare, după ce prezintă succint manualul recenzat, At. Șandor face recomandări pentru îmbunătățirea lui sub aspectul conținutului. Remarcăm, ca fapt extrem de important: At. Șandor atrage atenția autorului asupra unei teorii recente pentru vremea aceea — teoria lui Darwin — cu privire la originea animală a omului. At. Șandor arată în recenzie că Darwin „ține că oamenii sunt proveniți de la cutare soi de maimuță”.⁴² Pe baza acestei informații nu putem susține că At. Șandor ar fi darwinist, dar faptul că semnaleză această teorie este grăitor pentru receptivitatea profesorului de la Preparandia arădeană pentru tot ceea ce este nou în știință. Despre Ch. Darwin scrie pentru prima dată în Transilvania G. Bariț un articol publicat în anul 1872. Dar lucrarea lui Darwin „Originea omului și selecția naturală” a apărut în 1871. Deci At. Șandor numai la 6 ani după apariția noii teorii cu privire la originea omului cere ca să fie trecută în manualele școlare. Este în această atitudine încă o dovadă a faptului că la Preparandia arădeană era un climat favorabil pentru recepționarea ultimelor achiziții ale științei, o dovadă de curaj din partea lui At. Șandor, care cerea includerea acestei teorii în manualele școlare.

At. Șandor consideră, de asemenea, că un manual de istorie naturală e necesar să cuprindă și probleme de anatomia și fiziologia omului. În prima parte a manualului „deloc după introducere — scrie autorul recenziei — să urmeze descripțiunea corpului omenesc cu părțile lui principale externe atingînd pe scurt și funcțiunile lor”.⁴³ Pentru timpurile de atunci și această recomandare făcută de fostul medic era importantă deoarece ea contribuia la educația sanitară a poporului. În sfîrșit, ultimele recomandări ale lui At. Șandor, făcute în perspectiva unei orientări didactice avansate se referă la ilustrarea manualului cu mijloacele de atunci. At. Șandor cerea „a se xylografia animalele și plantele pertratate”.

În concluzie recenzia bine gîndită este favorabilă. Dr. P. Vasici îi

va mulțumi lui At. Șandor pentru ea într-o scrisoare după alegerea sa ca membru al Academiei Române.⁴⁵

În anul 1871, Melente Dreghici tipărește la Timișoara mai multe manuale care se par a fi de fapt simple traduceri ale unor cărți străine. În acest caz problema terminologiei utilizate era cea mai importantă pentru autorii recenziilor. At. Șandor recenzează manualul de istorie naturală. La începutul recenziei el insistă din nou asupra corectitudinii științifice și a terminologiei dat fiind faptul că el constată în această lucrare greșeli de această natură. „Totuși — arată el — bine făcea domnia sa dacă nu se grăbea cu tipărirea căci smintelē odată introduse în carte — tot aceleași — nu se mai pot îndrepta“⁴⁶. Recomandările din ultima parte a recenziei: la manualul de istorie naturală tipărită de Melente Dreghici sînt de natură metodică. At. Șandor neagă practica memorizării mecanice a cunoștințelor, utilizată în școala vremii, și militează pentru explicație, pentru înțelegerea de către elevi a celor învățate. În acest sens el recomandă următoarele: „nici odată însă învățătorul să nu facă pre școlarii săi a învăța din cuvinte în cuvinte ci cunoscînd bine materia să vorbească și explice mult iar pruncii să îi ajutare cu cuvintele sale. Așa numai vor putea progresa“⁴⁷.

Activitatea didactică desfășurată și concepția pedagogică au făcut ca prestigiul lui At. Șandor în rîndul cadrelor didactice din vestul țării noastre să crească neîncetat. El era invitat să facă expuneri pentru învățători mai ales după ce s-au creat reuniunile profesionale ale acestora. În anul 1877 este invitat să participe la Adunarea generală a Reuniunii învățătorilor din dieceza Caransebeșului.⁴⁸ Fiind în prag de pensionare și probabil bolnav — „slăbit“ — cum scria el în cererea de pensionare — n-a participat la adunarea respectivă. A trimis totuși o scrisoare metodică în care insistă asupra rolului pedagogic al reuniunii învățătorilor: să împărtășească experiența înaintată și să asigure dezvoltarea disciplinelor pedagogice.

Activitatea științifică

At. Șandor nu și-a limitat preocupările la munca de la catedră, la elaborarea unor manuale ci și-a completat-o în mod susținut cu cea științifică. În această activitate el a continuat tradițiile Școlii ardelenne răspunzînd nevoile epocii prin lucrări de **filologie** și **istorie** la care s-au adăugat culegerile de **folclor**.

1. **Cercetările filologice.** În secolul al XIX-lea studiile de limbă în țara noastră aveau menirea să rezolve probleme referitoare la dezvoltarea limbii române. Toate societățile culturale, inclusiv Academia Română, oameni de cultură mai ales literații, au fost angajați, într-un fel sau altul în elaborarea unor studii de filologie și de gramatică, în alcătuirea unor dicționare etc. Studiile de acest fel elaborate de At. Șandor urmăreau, pe lîngă rezolvarea unor probleme teoretice, „dezvoltarea sentimentului de limbă“ ca element fundamental al conștiinței naționale.

At. Șandor a abordat mai ales probleme de **ortografie** românească prin care a căutat să contribuie la elaborarea unor norme care să dea

poporului o „ortografie dreaptă, ușoară — cum se exprimă el — potrivit firei limbei românești“.⁴⁹ Problemele ortografice, din acel timp, derivau din faptul că în scriere se trecea de la alfabetul slavon la cel latin. Se puneau probleme legate de stabilirea semnelor limbii române și a semnelor din alfabetul latin corespunzătoare, precum și soluționarea situațiilor când pentru un anumit sunet nu există literă corespunzătoare. În rezolvarea acestor probleme s-au emis opinii felurite, s-au format grupări — ale etimologiștilor și fonetiștilor — s-a desfășurat o luptă de idei de-a lungul unui secol de cultură. La un moment dat G. Bariț a lansat prin „Foaie...“ un apel pentru a se discuta în presă aceste probleme. Dincolo de Carpați ele au fost dezbătute de Junimea și apoi Academia Română⁵⁰ și nu s-a ajuns la un consens decît parțial în anul 1880 și apoi în anul 1904.⁵¹

Din studiile lui At. Șandor de ortografie, rămase în manuscris sau publicate în „Foaia...“, în „Amicul Școalei“⁵² rezultă că el s-a preocupat de rezolvarea următoarelor probleme :

a) stabilirea semnelor limbii române și a literelor latine corespunzătoare acestora. At. Șandor luînd în considerare realizările etimologiștilor și acordînd concesiile adepților fonetismului stabilea că limba română are următoarele sunete:⁵³

— sunătoare (vocale) care pot fi:

— curate — a, e, i, o u,

— rance (nazale) â, ê, î (u, ò)

— optuze (guturale) — á, é

— nesunătoare (consoane) care pot fi:

— nestrămutăcioase — b, v, l, m, n, r, f, h

— strămutăcioase — d, c, g, s, t (j)

At. Șandor nu acceptă sedile — pentru ș, și ț — dar face distincție între ă, î ca, de exemplu, în cuvintele „părinte“, „cărbune“ sau „cînt“, „rămîn“, „tîrziu“ etc.

Vocalele și consoanele se pot rosti — după opinia sa — cu ton subțire sau ton gros. „Litera s înainte de c arată At. Șandor — se răspund în unele vorbe cu son (ton) firesc, adică subțire, precum în „scură“, „broască“, „muscă“, „scol“, „pasc“, „păscînd“... în altele cu son gros precum în „closcă“, „pesce“, „nasci“, „pasci“, „cunosci“ ș.a.⁵⁴

b) eliminarea lui „u“ final din scrierea limbii române. Această idee este susținută de At. Șandor de pe poziții fonetice chiar dacă „u“ final se păstrează în graiul popular deoarece „în limba română — arată el — mai bucuros se pierde în capătul cuvintelor cîte o silabă decît să se adauge din „așa vreau“ grație cărei impunerii geniului limbei totuși nu se poate nici se va strămuta“.⁵⁵ Nici consoanele de la sfîrșitul cuvintelor existente în alte limbi „nu deroghează nici limbei românești — scrie el — a avea asemenea cuvinte, avînd pe lîngă aceste o mai mare mulțumire în sunantă; apoi cele în consoantă nu pun limbei nici o piedică de a nu se putea dezvolta mai departe, decît să nu animăm pe 8 cum numai ne abvine atare cuvînt“.⁵⁶ Atitudinea lui At. Șandor cu privire la „u“ final — cu concluziile pe care el le face acolo unde este cazul: legătura între cu-

vinte sau ornarea poetică — poate fi considerată corectă. „Poziția sa — observă Mircea Popa — înseamnă totuși un pas înainte în promovarea fonetismului și ea trebuie consemnată, deoarece deschide un orizont mai larg disputelor filologice ale vremii“.⁵⁷

c) eliminarea consoanelor duble în limba română este cerută de At. Șandor pe motiv că „limba română — arată el în articolul „Observări ortografice...“ — este o limbă moale, ușor încovoitoare, poetică (și) n-ar suferi duplicări decât numai acolo unde nu se poate încunjura și pentru care stau regule mai otărite“⁵⁸. El cere să se scrie, în consecință, „adorm“ și nu „addorm“, „aduc“ și nu „adduc“ etc.

d) diferențierea unor cuvinte în forma lor, după declinare în vederea dezvoltării limbii reprezintă o altă contribuție științifică a lui At. Șandor. „Ar fi bine — arată el în acest sens — a se face la adjective, unde numai se poate, în tot locul distingerea între genul bărbătesc și femeiesc, precum în numărul singular așa și în numărul multoral, căci aceea se ține de perfectibilitatea limbii“.⁵⁹

În strădaniile sale de a stabili norme ortografice cât mai simple și corecte conforme limbii române, At. Șandor a constatat orientările extremiste ale etimologiștilor și fonetiștilor. Lui Aron Pumnul adept al fonetismului, el îi declară deschis într-o scrisoare: 1) „că menținându-ne etimologia literelor și cuvintelor nu vom arăta că asemenea vorbe sînt încununățite cu latina ori italiana, franceza, spaniola, portugheza și vor arăta limbei noastre după cum spun unii inimici, că e mult de rădăcina slavă ori mestecătură, un talmeș balmeș de mai multe limbi; 2) că la perfecționarea limbei noastre vom putea ajunge nicicînd. Iar dacă d-voastră nu vă pasă de etimologie, nu vă pasă nici de perfecțiunea limbii“.⁶⁰

De asemenea At. Șandor are rezerve și față de ortografia latinizată a lui Cipariu și cea italienească susținută de I. Heliade Rădulescu. „Socotiți — îi scrie el lui G. Bariț — că se va stabili bine ortografia noastră? Domnul Țipariu cu tot se deschilînește (deosebește n.n.) de antecesorii noștri și de Eliade. Aceștia din urmă zic eu că este mai grea iar de D. Țipariu mi se pare că iară o prea latinizează“⁶¹.

Într-o scrisoare păstrată, între manuscrisele, lui At. Șandor arată „smintele“ etimologiștilor — ei ar tot latiniza reducînd unele vocale la rădăcina lat., abătîndu-se de la vocalele schimbate de geniul limbei ce se observă în limba franceză și italiană, așa ai noștri scriu „rogat“, „potut“, „dorere“, „dominecă“⁶² — și ale fonetiștilor.

În articolul „Iarăși observări ortografice“ publicat în „Foaia...“ lui Bariț el analizează critic principalele orientări ce s-au cristalizat în legătură cu normele ortografice: sediliști, douăpunctiști, crișeni și ypsiloniști bucovineni, circumfletști; fonetiști totali și antisediliști⁶³.

Între manuscrisele păstrate la Academie se găsesc lucrări pe baza cărora se pot stabili principiile după care s-a călăuzit At. Șandor în elaborarea normelor sale ortografice în combaterea unor orientări greșite. În studiul „Modul scrierii sau ortografia română cu litere latine“ el arată că a căutat să țină cumpăna dreaptă între orientările extremiste, să

țină seama de limba poporului. A conceput ortografia românească „urmărind — scrie el — în unele pe A. T. Laurean care mai cu temei au arătat modul scrierii cu litere române, în altele pe alți mai noi literați, mai deștepți, am socotit astfel a întocmi ortografia română pre cum ar fi mai ușor de scris mai ușor zicăturii, mai acomodă pentru capacitatea copiilor și altor încă nededați...”⁶⁴ At. Șandor a putut realiza lucruri de valoare în acest domeniu, pentru că a ținut seama atât de cercetările filologice ale vremii, dar n-a pierdut niciodată din vedere limba vie a poporului. Tocmai de aceea meritele lui At. Șandor au fost cunoscute și apreciate de contemporani. „Dr. A (tanasiu) S(andor) se poartă cu ortografia; — observă G. Barițiu într-o scrisoare din 23 mai 1853 — bună idee are ca să adune un concilium de ortografi și gramatici. Știu că ar protesta Șaguna în numele bisericii greco-orientale, că vreau să-i strice legea, și rezultatul ar fi că în rezebelul, care s-ar esca, 43 de slove — cu Șaguna în frunte și cu Vasici în coadă — ar învinge pe cele 32 de litere comandate de neologishi”⁶⁵. „Consiliul” de care vorbește Barițiu n-a avut loc. Totuși faptul că el a fost preconizat de At. Șandor rămâne ca o idee importantă pe care o putem trece în rîndul acțiunilor care au premers și au contribuit la nașterea Academiei Române.

Prin tot ce a făcut în acest domeniu — problemele ridicate, prin soluțiile formulate (uneori cu limite impuse de stadiul cercetărilor și de epocă) prin dezbaterile la care a participat Al. Șandor a fost o **prezență** care nu va putea fi neglijată de cercetătorii istoriei filologiei românești.

Contribuții importante în dezvoltarea filologiei a adus At. Șandor și prin studiile sale de **gramatică**. „Gramatica” pomenită în rîndul manualelor școlare, elaborate de profesorul arădean, reprezintă punctul culminant al activității sale filologice. Pentru elaborarea ei At. Șandor a consultat lucrări și studii de specialitate apărute în țară și în străinătate. Din lucrarea sa „Vocalismul latin și românesc dimpreună cu intonarea”⁶⁶, rezultă că-i erau familiare studiile romaniștilor — Vass, Seyffert, Baumshern, Schneider, Struve, Lachmann, Corsen, Lepsius, Mammsen, Kirchof ș.a. iar dintr-o scrisoare adresată lui Lazăr Petrovici se poate constata că, în prag de pensie, el se interesa de ultimele noutăți de gramatică⁶⁷ îi solicita aceștia „Gramatica” lui G. Circa apărută la București (1878).

At. Șandor a împărțit „Gramatica” în mai multe părți. În partea I urmărind să sistematizeze originea latină a limbii române, autorul prezintă vocalele și consoanele limbii române de-a lungul istoriei.

Partea a II-a cuprinde etimologia și morfologia. Sînt analizate cele zece părți de vorbire grupate în „schimbăcioase” (flexibile) și neschimbăcioase (neflexibile). Părțile de vorbire flexibile sînt „declinabile” și „conjugabile”. Prezintă declinarea At. Șandor se oprește cu analiza genurilor — „bărbătesc”, „femeiesc” și „mestecat” — a numărului „singular” și „plural” etc. Terminologia și definițiile utilizate sînt „moderne” în cea mai mare parte în sensul că s-a renunțat la formele vechi. Substantivele — de exemplu — sînt proprii și comune, primitive și derivate sau compuse, iar pronumele poate fi substantival (personal), relativ,

hotărît, întrebativ și nehotărît. Modurile și timpurile, verbelor sînt exprimate printr-o terminologie și sînt prezentate într-o formă ce se apropie de cea de astăzi.

În partea a III-a care cuprinde sintaxa — sînt analizate părțile de propoziție și fraza, iar în ultima parte — ortografia — se reiau problemele din studiile sale anterioare.

Întreaga lucrare este dominată de aceeași exigență științifică și de ideea că în problemele de gramatică — reguli, norme etc. trebuie să învingă în cele din urmă „geniul limbii“.

Lexicografia este considerată de At. Șandor ca o disciplină științifică cu un aport deosebit în cultivarea unei limbi. În virtutea acestui fapt el cere de nenumărate ori să se treacă la alcătuirea unui dicționar al limbii române⁶⁸ precizînd în recenzia făcută gramaticii lui Velicean că „pînă nu se va da un dicționar voluminos, cuprinzător de toate cîte cuvinte românești, compus din cei mai pricepători în care să se vadă ortografia fiecărui cuvînt, pînă atunci în ortografie nu putem avea“⁶⁹. Elaborarea unei astfel de lucrări va intra după 1866 între preocupările prioritare ale Academiei Române.

At. Șandor în cercetările sale de limbă a avut în vedere **dialectologia** și limba literară. Ocupîndu-se de dialectele limbii române,⁷⁰ sub aspect istoric, el explică existența lor prin influențe lingvistice externe. Existența dialectelor în limba română și influențele externe, după opinia lui At. Șandor, nu neagă unitatea și caracterul ei romanic. Mai mult el condamnă, cu indignarea adevăratului patriot, opiniile false după care, exagerîndu-se rolul influențelor externe, limba română va fi slavonă. „În limba ungurească — se întrebă el pe bună seamă — nu sînt destule românești, slovacești, au doar ungurii sînt români au slavi? Limba nemțească n-are sute de cuvinte franțuzești, latinești, au doară nemții sînt franțuzi au latini?“⁷¹

Influențele lexicale externe nu schimbă caracterul limbii, ele duc, după opinia lui At. Șandor, la îmbogățirea vocabularului. Această influență este binevenită în cazul limbii românești cu condiția ca influența să vină „cu vorbe de la acele limbi cu care limba românească sta în strînsă legătură în privința țesăturii și-a sonorității“⁷². Se referă, evident la influențe venite din partea limbilor romanice.

Opera lui At. Șandor ridică ea însăși probleme de dialectologie. Vocabularul lui conține multe cuvinte folosite în epocă în părțile Aradului cum ar fi: paure, cortil, hoheri, sudalmă, deloc, blăstămăție, podrum, o țiră, batâr, blăstămat, modru⁷³.

Prin articolul „Ceva despre versificație și prosodie“ apărut în „Foaia...“ lui G. Bariț, el abordează probleme de versificație. At. Șandor poate fi trecut în rîndul acelor care s-au preocupat, pentru prima dată la noi, de această disciplină⁷⁴.

Meritele lui At. Șandor pe tărîm filologic sînt incontestabile. Aceste merite sînt cu atît mai mari cu cît el și-a elaborat lucrările în condiții destul de grele într-un oraș în care, deși cultura românească avea o bo-

gată tradiție, mijloacele de informare erau totuși limitate. În ultimul timp opera sa filologică — prin studiul citat a lui Popa Mircea — a fost reasezată la locul ce i se cuvine. Ignorarea contribuțiilor lui At. Șandor pe tărîm filologic se explică și prin faptul că majoritatea studiilor și lucrărilor sale au rămas în manuscris. Această situație nu trebuie să ducă la concluzia că ele n-au fost cunoscute și nu s-au tradus în viață ci dimpotrivă ele erau copiate de viitorii învățători, ideile lor și le-au însușit la lecții și apoi le-au răspîndit prin viu grai în școlile satești.

2. Activitatea istoriografică. Istoria, ca știință, a avut un rol important în lupta poporului nostru pentru libertatea socială și națională prin argumentele furnizate pentru susținerea drepturilor fundamentale și legitime ale celor mulți. Dovada acestui rol o constituie Școala ardeleană și toată istoriografia noastră modernă. În acest context, At. Șandor nu putea rămîne un izolat. A căutat să-și servească poporul și pe această cale. El a redactat lucrări și a purtat o bogată corespondență, cu mari personalități din vremea lui, care conține bogate informații de epocă, și constituie izvoare istorice de prim ordin.

La cercrea lui Al. Papiu-Ilarian, care lucra la „Istoria românilor din Dacia superioară“, At. Șandor îi procură date și informații despre revoluția din 1848 în părțile Aradului. Aceste însemnări alcătuiesc „Studiu asupra evenimentelor din anii 1848—1849 în părțile Aradului.“⁷⁵ aflat în manuscris la Biblioteca Academiei. Faptul că aceste informații i-au fost solicitate rezultă dintr-o scrisoare pe care At. Șandor i-o trimisese lui Papiu Ilarian în octombrie 1851. „Am urmat scrisorii d-tale cești din urmă — îi scrie profesorul arădean lui Papiu Ilarian — căci întru consemnarea pătimirilor din timpul revoluției am purces însemnînd toate mai specifice. Am conșcris pînă acum 8 coale. Nici am cugetat că voi avea atîta de lucru“.⁷⁶

At. Șandor i-a furnizat lui Papiu Ilarian o serie de documente referitoare la revoluția de la 1848 după cum rezultă dintr-o altă scrisoare din 7 septembrie 1851 în care arată: „pentru scopul propus transmit actele sinodului din an (18)49, în Chiș-Ineu ținut, Potrocolul Sinodului arădean din an. trecut nesmintit îl vei avea“⁷⁷. În aceeași scrisoare se arată că i-a trimis actele adunării de la Timișoara din 1848, o petiție adresată guvernului maghiar în același an și două proiecte de legi adresate, de data aceasta, dietei maghiare de către Teodor Șerb și Ioan Dragoș. Tot prin profesorul arădean și-a procurat Papiu Ilarian „Gazeta Transilvaniei“, „Foaia...“ lui Bariț și „Organul luminării“⁷⁸ care conțineau date importante despre revoluția din 1848.

At. Șandor îi mai recomanda acestuia — într-o altă scrisoare — să solicite informații de la Nicolae Velea (Tincu), de la George Cimpoiu și de la preoții din satele Uzdin și Borcea⁷⁹ și să consulte izvoarele maghiare. O parte a acestora din urmă le deținea chiar At. Șandor care însă avea rezerve asupra oportunității expedierii lor. „Documentele ungurești originale despre expedițiunea maghiară de la Șiria pînă la Brad și napoi — îi scrie At. Șandor lui Papiu Ilarian — se află unele în ori-

gine, unele în copii, însă lucru e o țără gîdilos a trimite acelea, că ce știi de ce poate omul da; cînd ai avea d-ta un om mergătoriu din Arad la Viena, atunci mai că s-ar putea⁴⁰.

Culegerea materialului informativ, realizată prin preoții și învățătorii de la sate, s-a făcut în condiții foarte grele datorită măsurilor represive din anii de după revoluție. La un moment dat At. Șandor, din cauza acestor măsuri, a întrerupt redactarea însemnărilor „Din cauza agitațiunei asupra românilor — scria el — ce au ieșit la lumină în „Pesti Naplo“ și a celor întîmplate pe aici din partea ungarilor, (ce vei putea ști de la d. Dobr(an), posomorîndu-mă, am fost încetat a mai scrie și face însemnări pentru treaba d-tale⁴¹. Măsurile acestea erau îndreptate în primul rînd împotriva poporului, a țărănilor care, cum rezultă dintr-o scrisoare, au fost puși să plătească nobililor despăgubire și pentru stricăciunile provocate de autorități. „După depunerea armelor — arată At. Șandor — parte întîmplîndu-se niște năvăliri a paurilor pe averile domnilor de pămînt, parte doară pagube întîmplîndu-se prin honvezi, d-nii comitenși și d-nii de pămînt ținînd inquisițiuni grofilor acolo au judecat toată treaba ca oamenii să plătească toate pagubele domnilor de pămînt prețuite printr-înșii⁴².

Greutăți în procurarea matricolului informativ i-au creat și învățătorii și preoții solicitați să trimită rapoarte oficiale care să înfățișeze evenimentele de la 1848 din satele și comunele lor. Unele din aceste acte erau redactate confuz fiind necesare intervenții repetate cum a fost cazul cu protopopul din Hălmagi⁴³. Informații despre revoluție i-au parvenit lui At. Șandor pe un teritoriu destul de întins: el cuprindea în primul rînd ținutul Aradului, dar în sud ajungea pînă la Făget⁴⁴, iar în nord pînă în părțile mureșene⁴⁵.

„Studiu asupra evenimentelor din anii 1848—1849 în părțile Aradului“ redactat de At. Șandor pentru Al. Papiu Ilarian cuprinde date prețioase referitoare la luptele ce s-au dat în părțile Aradului, pentru libertatea socială și națională, în ultima parte a revoluției precum și date referitoare la Congresul de la Chișineu-Criș din martie—aprilie 1849. O categorie de informații cuprinde date referitoare la lupta electorală pentru alegerea deputaților în parlament. Autoritățile au avut grije ca prin diferite măsuri românii să nu-și poată trimite, în virtutea faptului că erau majoritari, deputații în organul de stat suprem. „În multe locuri — arată At. Șandor — ungurii și aceea înșelăciune au întrebuintat spăriînd pe români cu aceea că conscrierile de qualificațiuni spre alegerea deputaților ar fi de aceea ca cei conscriși să meargă ostași sau să plătească contribuțiunea îndoită, întreită așa, mulți săteni români crezînd ungarilor nici nu s-au dus la alegerea deputaților⁴⁶. În alte părți se utilizau alte manevre: alegătorii maghiari se prezentau de mai multe ori la alegeri. Sînt semnificative, în acest sens datele furnizate de At. Șandor în legătură cu alegerile de la Pecica. „Maghiarii — notează el în „Studiu...“ — toate mijloacele întrebuintau spre a alege unguri batăr de erau mai puțini la număr altora de alte națiuni, puneau cele mai grozave

predici, așa la Pecica în comit. Aradului unguri mai puțini la număr ca să eludeze pe români votizau și de două ori și de trei ori câte unu...³⁷. La Radna, din aceeași sursă, rezultă că alegerile s-au desfășurat în condiții asemănătoare⁶⁶, iar românii au reușit să trimită un singur deputat din comitat, în persoana lui Teodor Șerb⁸⁹.

Toate încercările de rezistență față de asuprirea socială și națională erau aspru pedepsite. La Simbăteni, arată At. Șandor, în „Studiu...” său, a fost bătut, un jurat sătesc de l-au lăsat mort, pentru că nu-i călca cu picioarele ovăzul în măsură să-i între mai mult⁹⁰, în timp ce pe altul l-a lovit cu sapa în cap de i-au crăpat capul⁹¹. Numărul victimelor a fost foarte mare. „Studiul...” lui At. Șandor consemnează numai o parte din acestea. În continuare „Studiul...” prezintă evenimentele ce au avut loc în acel timp la Groși, Poenari, Lazuri, Leasa, Brusturi, Tomești, Lunșoara, Bodești, Pincota, Iosășel ș.a.

O altă formă de luptă împotriva asuprii desfășurată în părțile Aradului a fost — așa cum rezultă din „Studiul...” lui At. Șandor — împotriva țăranilor față de recrutări. Și prin această măsură românii erau nedreptățiți, deoarece, notează profesorul arădean „se începu recrutarea în acest comitat satoriu mai toate din români (7 părți români și 1 alți)”⁹². În fața acestei situații „unele sate românești — arată At. Șandor — apriat se împotriveau din cauza că legea adusă pentru culegerea ostașilor n-au fost sancționate”⁹³. Se descriu apoi evenimentele din Șiria și Nădab, de la sfârșitul lunii august 1849, care s-au soldat cu uciderea unora dintre țăranii — bărbați și femei — și cu arestarea altora⁹⁴. Cruzimea represiunii este zguduitoare — au fost uciși oameni care aveau mai mulți copii : Mihai Drăgan cu 6 copii, N. Naka cu 2 copii și văduva Stana Crăciun — 2 copii.

Autorul „Studiului...” nu se mărginește la înșirarea datelor, la descrierea faptelor, ci caută să le explice și să le aprecieze. Se arată, de exemplu, că dezbinarea forțelor revoluționare s-a datorat, în mare măsură faptului că nu li s-au asigurat românilor cele mai elementare drepturi, că în ziarele oficiale „nu cetei — scrie Șandor — alta decît batjocuri și hule în contra românilor”⁹⁵. Și revenind mereu asupra represiunilor îndreptate împotriva poporului, el notează : „grozăviile ce făceau cu românii bătrâni, tineri, bărbați, muieri, fete, prunci, în public și pe ascuns, trece omului peste toate putințele de a le și putea toate înșira”⁹⁶.

Pentru At. Șandor respectarea adevărului era o condiție fundamentală în prezentarea evenimentelor istorice. Era convins că pentru drepturile noastre n-avem nevoie decît să spunem adevărul. Tocmai de aceea atunci când constată erori, el revine pentru a face lumină. Sînt semnificative — în acest sens cuvintele adresate printr-o scrisoare lui Al. Papiu Ilarian în legătură cu unele informații anterioare, care erau eronate. „Una băgare de seamă aș mai avea — scrie el — că din însemnările de mai nainte din părțile mureșene — cred că încă nu s-au tipărit — să lași de tot afară o persoană numită Lazăr Mihailovici, căci nu e adevăr că el ar fi agitat contra românilor și i-ar fi jignit pe aceștia. Suspițiunea a fost numai aceea, căci nu se știe, este român sau serb, însă s-au adeverit acum

că e om de omenie“. Și conchide apoi : „Ar fi o mare vătămare a păta omul în **Istorie**“⁹⁷. Rezultă din aceste rînduri nu numai grija lui At. Șandor pentru obiectivitate ci și responsabilitatea pe care o atribuie el istoricului.

Un loc aparte a rezervat At. Șandor în „Studiul..“ sãu Congresului de la Chișineu-Criș din anul 1849 la lucrările cãruia a participat efectiv. În partea, care se referă la organizarea lucrărilor, el vorbește de participanți indicînd și pe Ioan Dragoș. „Comisarul guvernamental pentru acest sinod — notează el — au fost Ioan Dragoș, deputat dietal din comuna Bihor, care altcum era cunoscut ca bun român“⁹⁸. În cadrul congresului, arată At. Șandor au lucrat două comisii: una pentru problemele învățămîntului, iar alta pentru cele bisericești. Se dau date, în continuare, despre desfășurarea lucrărilor, fără a insista asupra documentelor elaborate. Se arată, în acest sens, că lucrările s-au întrerupt, timp în care Ioan Dragoș a primit misiunea să meargă la Avram Iancu pentru a mijloci unirea forțelor revoluționare. „Intrăcest timp comisarul Dragoș — precizează At. Șandor — avînd îndrumarea a merge la Abrud, la moți, să-i atragă în partea unгурilor au mers și prin corespondenția cu Prefectu armatei române **Avram Iancu** și-a mijlocit intrarea la moți, le-au vorbit, le-au apromis cite toate casă depună armele“⁹⁹. Autorul „Studiului..“ nu insistă în continuare asupra celor întîmplate — erau lucruri cunoscute și nu țineau de congresul respectiv — nu face aprecieri asupra rolului lui Dragoș, se mulțumește să consemneze numai faptele.

Este prezentată în continuare, revenirea lui Dragoș la Kossuth „În aceea speranță — notează el — că vom putea cîștiga unele drepturi la care doară după cum el judeca s-ar fi aplecat românii, s-au întors la Debrețin, unde împărțîșind statornicia moților, Kossuth, socotind deale le va da el înscris unele apromisiuni moții se vor tăie de împăratul“¹⁰⁰.

Ioan Dragoș revine la Chișineu-Criș, lucrările Congresului se reiau. La curent cu tot ce s-a întîmplat și cu mare capacitate de discernămint, At. Șandor lasă să se înțeleagă sensul evenimentelor ce au urmat, inclusiv motivul uciderii lui Dragoș. „Singur Dragoș — arată mîhnit autorul „Studiului..“ — încă **socotit a fi înțeles cu unгурii** (subl. n.) omorît fiind de moți, nu s-a mai întors în patria sa“¹⁰¹.

Referindu-se la încheierea lucrărilor congresului de la Chișineu-Criș, At. Șandor amintește de hotărîrea luată pentru crearea unei fundații menite a ajuta pe tinerii studioși. „După ajderea celor prin ambele deputațiuni elucrate — arată el — s-au dus și aceea înainte cît de folositoare ar fi așa puse acolo în acel sinod temeiul a o fundațiune pentru creșterea tinerilor români. În deloc se și aflară cari începură a subscrie sume însemnate încît într-un răstimp de 1/2 oră se adunară pe acție mai multe mii“¹⁰². Hotărîrile congresului n-au putut fi traduse în viață în condițiile în care revoluția a fost înfrîntă. Hotărîrile lui se vor realiza cu timpul. În cazul ajutorării tinerilor săraci la studii va interveni „Asociația pentru cultura poporului român“ creată la Arad în anul 1862.

Apreciînd lucrările acestei întruniri a românilor din părțile Aradului din cadrul revoluției pașoptiste, At. Șandor are numai cuvinte de laudă. „Atunci așa înțelegere — notează el în „Studiul..“ — și numai așa învățătura să-și poștească națiunea română, după cum erau aici. Ordinea cea

bună întru-dezbateri, spiritul cel național întru ridicarea trebilor naționale nici cînd nu se vor da uitării. Liberă grăire s-au conces sine-aleșilor, s-au ascultat propunerea tot insului care ar fi grăit la lucru. Străini, des-tui încă au luat parte întru ascultare și toți s-au mirat de ordonata procedură întru dezbaterea propusietunilor¹⁰³.

În afară de acest „Studiu...” At. Șandor a scris un articol de istorie publicat în revista „Speranța” din Arad, închinat lui Patriciu Popescu, în care face elogiul acestei personalități pentru meritele sale în lupta de emancipare națională¹⁰⁴.

Informații de natură istorică conține și corespondența lui At. Șandor purtată cu marile personaliți ale vremii ca George Bariț și Al. Papiu Ilarian. Această corespondență, la fel ca și „Studiul privind evenimentele din 1848” conține informații contemporane, deci poate fi trecută în rîndul izvoarelor istorice. Într-o scrisoare adresată în aprilie 1850 lui G. Bariț el relatează fapte petrecute la Arad după revoluție din care rezultă că Avram Iancu era urmărit și persecutat. „De la D. Guvernatoriu Transilvaniei — relatează At. Șandor — pe cale oficioasă au venit la orașul Arad aceea rînduială că capitanatul să facă a sa cale oficioasă relațiune pe calea sa despre aceea : ca fiind D. Iancu acolo pîrit (nu se știe de cine) că în călătoria sa spre Viena, trecînd prin Arad, ar fi ținut adunări populare cu românii și i-ar fi ațîțat în contra interesului împărătesc¹⁰⁵. Dar este știut că Avram Iancu n-a organizat asemenea manifestații la Arad pentru simplul motiv că în drumul său spre Viena n-a trecut prin acest oraș, ci prin Oradea. Autoritățile îngrozite de spectrul unor astfel de adunări populare, luau măsuri de prevenire. „Acum caută la dușmanii d-lui Iancu și a întregii națiuni române — arăta At. Șandor, indignat, în aceeași scrisoare — cum pot scorni așa blăstamație, unde bine se știe că A. Iancu nu prin Arad ci prin Oradea-Mare a mers la Viena. Bagsama l-au pîrit nainte de ce au pornit, neștiind blăstămații că ce cale va lua¹⁰⁶. În continuare, în aceeași scrisoare, At. Șandor face aprecieri asupra luptei de emancipare din Transilvania acelor ani, fiind surprins de refluxul acesteia, de faptul că drepturile promise nu se îndeplineau. „Ce să mai fie de trebile românilor — întreba el. Văd că nu se prea mișcă după cum am dori, ba doară cu dreptul pretinde, acum cînd socoatem după atîtea lupte, și jertfe, ce făcură românii după atîtea apromisiuni unde să iasă lucrul¹⁰⁷”

Informații prețioase conține și corespondența primită de At. Șandor. Aaron Florian îi trimite din Viena o scrisoare lui At. Șandor în martie 1853 în care îi cere să antreneze, în mai mare măsură, pe arădeni în lupta pentru drepturi deoarece, constată el, aceștia, în ultima vreme, nu au făcut dovada unui efort susținut în această direcție. „Aseară am întilnit pe D. Popovici — scria Aaron Florian — care veni ca deputat pentru complimentarea împăratului. Ni s-a părut puțin ca pe lîngă 15 deputați de alte naționalități din Arad, să figureze numai un român. Credeam și speram că se va forma o deputațiune numeroasă din partea clerului cu administratorul în frunte, și pe care o așteptam să sosească cit mai curînd spre a reprezenta românimea din părțile acelea și a descoperi sentimentele ei¹⁰⁸. Nu sintem în măsură a arăta ecoul acestor rînduri la Arad. Ea ne dezvăluie totuși că lupta de emancipare națio-

nală a continuat și după revoluție, în alte forme, și că în această luptă se conta mult pe aportul Aradului.

Contribuția lui At. Șandor în domeniul istoriografiei constă deci în primul rând, în izvoarele istorice pe care le conține „Studiul asupra evenimentelor din anii 1848—1849 în părțile Aradului“, care, a rămas în manuscris, a fost utilizat de Al. Papiu Ilarian în elaborarea **Istoriei** sale, precum și în bogata sa corespondență. Considerăm că nu se va putea scrie niciodată istoria revoluției de la 1848/49 din părțile Aradului, fără a se lua în considerare contribuțiile documentare ale lui At. Șandor.

3. Activitatea de folclorist. Folclorul românesc a intrat în sfera preocupărilor oamenilor de cultură de la noi la jumătatea secolului trecut. Culegerea și publicarea folclorului literar și apoi muzical era subordonată intereselor majore ale națiunii. Pe această cale considerau oamenii de cultură că pot să-și sprijine națiunea lor în drumul anevoios al afirmării. At. M. Marienescu susținea, referindu-se la preocupările sale de folclorist, că „onoarea națiunii mele mă invită ca să lucră în interesul ei“¹⁰⁹. Preocupat de dezvoltarea culturii noastre naționale, At. Șandor a acordat în activitatea sa o atenție deosebită culegerilor de folclor. În cererea sa de pensionare amintește, cu justificată mândrie, despre aceste preocupări. „Din produsele literaturii populare — amintește el — parte prin învățători, parte prin foștii mei elevi, în decursul mai multor ani am cules felurite poezii și povești“¹¹⁰. Nici această muncă el nu și-a finalizat-o prin publicarea unor volume de folclor. S-a mulțumit să trimită o parte din materialul folcloristic cules la Sibiu, lui Johann Karl Schuller, care l-a tradus în limba germană și apoi l-a publicat în volumul „Rumänische Volkslieder“ Sibiu, 1859. Acesta recunoaște aportul lui Șandor la culegerea respectivă prin aceea că „în prefața cărții sale — scrie Șandor — cu recunoștință amintește numele meu pentru serviciile făcute“¹¹¹.

O altă parte a materialelor culese a fost pusă la dispoziția lui At. M. Marienescu. Nu putea stabili cu toată certitudinea cantitatea și valoarea acestui material. În anul 1860 At. M. Marienescu publică în „Foaia...“ lui Bariț balada „Iovan Iorgovan“. „Balada aceasta populară — precizează el — e culeasă în trei exemplare. Două sînt din poeziile culese de D. Dr. Șandor prin preparanzii. (Adam Anghel și Corba Avram)“¹¹². Dintre satirile populare publicate de At. M. Marienescu i-a fost pusă la dispoziție de profesorul arădean satira „Racul și broasca“¹¹³.

La Academie se găsesc, între manuscrisele sale, mai multe poezii populare. Dintre acestea ne-au reținut atenția în mod deosebit următoarele versuri cu iz moralizator :

„Școală leneșule, vină
Și te uită la albină
Cum adună vara hrană
Ca să aibă și pe iarnă

Ia strînge, să ostenește
De noapte călătorește
Prin toate hotarele
Ciarcă toate florile

În toate părțile se duce
Unde-ar afla hrană dulce
De mi poartă multă frică
De dușmana rîndunică

Dacă vine vînt noroc
Și pică de pe flori jos
Iar se scoală nu se lasă
Ca să-și ducă hrana acasă.

Scoală leneșule, vină
Și învață de la albină
Cum să trăiește în viață
Să ști agonisi dulceață

Scoală leneșule, scoală
Lenevia e o boală¹¹⁴.

. . . . .

Poezia aceasta n-are titlu. În locul acestuia figurează precizarea că este vorba de „Cîntece populare“ fapt ce ne îndreptățește să o considerăm culeasă din popor. Se pare că totuși At. Șandor a intervenit în ea pentru a da cursivitate versurilor a înlocuit unele cuvinte. Cu toate acestea, poezia este reușită atît sub aspect estetic cît și prin mesajul ei de valoare permanentă.

4. Activitatea politică și culturală. At. Șandor a desfășurat o bogată și variată activitate didactică și științifică, pe care a pus-o în slujba intereselor majore ale poporului nostru : lupta de eliberare socială și națională. Pentru ca această luptă să fie încununată de succes, ea trebuie angajată și pe tărîm politic. Tocmai de aceea, At. Șandor a participat efectiv la toate frămîntările politice ale vremii lui.

Punctul culminant al acestei activități îl reprezintă participarea lui At. Șandor la **evenimentele revoluționare din anul 1848**. Nu dispunem de suficiente date privitoare la participarea sa la evenimentele ce au loc la Arad în primăvara și vara anului 1848. Cu siguranță însă că el a participat la adunarea din 22 martie, cînd se constituie pe lîngă Casa orașului acel comitet ce urma să formeze gărzile populare, sau la adunarea din 12 aprilie, cînd se lansează un apel semnat de Ioan Arcoși, Vicențiu Babeș, deoarece peste cîteva săptămîni, la 25 iunie, el face parte din rîndul deputaților ce-au reprezentat Aradul la o conferință restrînsă de la Timișoara¹¹⁵. Dacă nu participa la evenimentele anterioare acestei conferințe, nu putea fi ales ca deputat din partea orașului pentru o acțiune menită să unifice eforturile revoluționare din partea de vest a țării.

În anul următor, At. Șandor va participa, alături de Alexandru Gavra și D. Constantini, la Congresul de la Chișineu-Criș¹¹⁶ despre care va face referiri ample în „Studiul asupra evenimentelor din anii 1848—1849 în părțile Aradului“. În cadrul congresului a făcut parte din comisia care a dezbătut problemele învățămîntului românesc și, împreună cu Al. Gavra,

a primit sarcina să „întocmească un plan de ortografie cu metod mai ușor și potrivit răspunderii după firea limbii“¹¹⁷. În ultima parte a congresului, împreună cu Dimitrie Constantini, întocmește proiectul unei fundații pentru ajutorarea învățătorilor pensionari și a elevilor săraci.

În cei doi ani cât a durat revoluția în Transilvania, At. Șandor întreține o bogată corespondență cu G. Bariț, din care rezultă concepția sa asupra evenimentelor, atitudinea sa politică față de acest moment important al istoriei noastre moderne. În conștiința sa politică stăruie permanent ideea unității politice a tuturor românilor și independența națională. El se interesează neîncetat de mersul revoluției în cele trei principate românești și își manifestă îngrijorarea față de o eventuală intervenție armată din afară, așa cum de fapt se va și întâmpla. Într-o scrisoare el mărturisește că este „nehodinit pentru Principaturi“¹¹⁸. Interesându-se de evenimentele din Țara Românească, el se întreba în mai multe scrisori din luna august : „Fi-va ceva cu Moldo-românia, ține-se-vor după cum începură“¹¹⁹.

După înăbușirea revoluției. At. Șandor continua relațiile cu participanții și conducătorii ei — Al. Papiu Ilarian, Aron Pumnul, George Bariț. Cu Al. Papiu Ilarian s-a întâlnit, după cum rezultă dintr-o scrisoare a acestuia către Bărnuțiu¹²⁰. Nu cunoaștem scopul întâlnirii sau conținutul convorbirilor. Desigur s-au discutat chestiuni legate de revoluție, de lupta de eliberare în noile condiții etc. Cu G. Bariț va continua o susținută corespondență pe teme politice și culturale¹²¹.

Revoluția, prin care poporul spera să-și împlinească visurile seculare, a fost înăbușită. Participanții — poporul și conducătorii ei — vor fi urmăriți și deportați. Idealurile ei, sociale și naționale, nu s-au stins odată cu ea ci vor continua să domine conștiința și lupta generațiilor următoare pînă la realizarea lor.

At. Șandor are merite deosebite pe plan politic și cultural și prin **difuzarea presei și a cărții românești** în părțile Aradului. Prin aceste mijloace de informație și de difuzare a culturii el va contribui nu numai la răspîndirea literaturii și științei în straturi sociale foarte largi, ci și la întărirea și dezvoltarea conștiinței naționale. „Publicul român iubitor de citirea jurnalelor — arată zelosul profesor în cererea lui de pensionare — în primele decenii ale jurnalisticii noastre cu încredere întorcîndu-se către mine pentru procurarea jurnalelor pe adresa poftitorilor“¹²² a avut posibilitatea, să participe la ceea ce At. Șandor numea „lățirea literaturii noastre“.

Primele publicații răspîndite de At. Șandor la Arad au fost cele din Transilvania. Între manuscrisele păstrate la Academie se găsesc listele cu prenumeranții la „Gazeta Transilvaniei“. Numărul acesta a crescut an de an. Dacă în semestrul II al anului 1849 la Arad erau numai 5 abonați la această revistă și numai din oraș — Ghenadie Popescu, Ioan Roman, Ioan Arcoși, Ioan Popovici și At. Șandor — în anul următor numărul acestora se ridică la 23 de persoane. Alături de abonații din oraș apar prenumeranți și din județ — Alexiu Popovici din Cuvin, Ioan Cociuba din Șoimoș, Dionisie Georgevici — director din Igrîș, David Lutai din Nădlac, Moise Bota — notar în Șiclău — și patru elevi de la Preparandie¹²³. În anul 1851 numărul abonaților a crescut la 30 persoane.

La Arad, prin At. Șandor, s-au difuzat ziare și reviste din celelalte provincii românești — Țara Românească și Moldova. În anul 1845 At. Șandor difuza la Arad, prin intermediul lui G. Bariț, atît „Magazin istoric pentru Dacia“, cit și „Învățătorul satului“ după ce arădenii au fost abonați la „Curierul românesc“ și alte publicații venite din Muntenia. Din Moldova arădenii citeau „Albina românească“, „Buletinul oficial“, „Arhiva albinei“, „Icoana lumii“ și „Mercuriu din Iași“¹²⁴. De asemenea, arădenii erau abonați de At. Șandor în 1849 și la revista „Bucovina“¹²⁵.

At. Șandor a înțeles atît importanța cărților pentru dezvoltarea culturii noastre cit și rolul lor politic. „Cărți și iară cărți române românilor!“ — exclamă el într-o scrisoare din anul 1851 adresată lui Al. Papiu Ilarian. „Însă aceea este daună — continuă el — că așa puțin indemn este în mulți, încă și unii mai culti, către cumpărarea cărților române, ce vine de acolo că astfel de oameni nu prea sînt literați, dedați a ceti românește nici cu slove, cu atît mai puțin a litere. Însă odată trebuie spartă stinca!“¹²⁶.

Dominat de aceste convingeri, At. Șandor se va ocupa și de răspîndirea cărților românești la Arad. Cea mai valoroasă lucrare pe care a răspîndi-o At. Șandor aici a fost „Istoria românilor din Dacia Superioară“ scrisă de Al. Papiu Ilarian și apărută la Viena în anul 1852 (vol. I și II). Lucrarea aceasta, prin conținutul ei — trecutul poporului român din Transilvania — prin mesajul ei — lupta pentru libertate pînă în timpul revoluției din 1848, a fost apreciată foarte mult de difuzorul ei : „Istoria“ d-tale — îi scrie el lui Papiu Ilarian — face epocă în viața românilor. Cam jumătate numai ce am putut ceti dintr-însa. Nu știu ce vor zice ciocniții și bătuții, nu cumva se vor trudi a o împiedica, pentru expresiunile ..., lor întru atît vătămătoare“¹²⁷. Temerea lui Șandor se justifică, pentru condițiile de atunci, cînd românii și prin cultura lor erau vitregiți. Într-adevăr, în anul 1853, At. Șandor înștiințează pe autorul „Istoriei“... că autoritățile au confiscat 32 exemplare din vol. I al „Istoriei“ și 52 — din volumul al II-lea¹²⁸.

Difuzarea „Istoriei...“ lui Papiu Ilarian n-a avut un scop comercial ci unul politic, național. Așa se explică faptul, că pentru a fi răspîndită în mase cit mai largi de cititori, la indicația autorului, At. Șandor difuzează gratuit un anumit număr de exemplare. „După pofta-ți — scria el lui Papiu Ilarian — voi împărți 3 exemplare și la 3 tineri mai distinși la învățătură, dar săraci“¹²⁹.

Lucrarea lui Papiu Ilarian a fost însă apreciată și acest fapt este important pentru determinarea stării de spirit a epocii și marea masă a cititorilor. Toate exemplarele se vindeau într-un timp scurt, iar în unele cazuri „încă s-ar putea pofti vreo 10—15 sau doară și mai multe“ — cum îi scria At. Șandor autorului¹³⁰.

La Arad au fost difuzate, de asemenea, și cărți din Țara Românească și Moldova. Între acestea amintim „Gramatica“ lui Eliade Rădulescu și „Gramatica română“ scrisă de Bălășescu¹³¹. Și dincolo de Carpați au fost difuzate cărți elaborate de arădeni. Aron Pumnul îi cere, din Cernăuți, lui At. Șandor almanahul literar „Muguri“ editat de elevii arădeni în anul 1859. „Nu știu — îi scria acesta profesorului arădean la 15 iulie 1859 — dacă D. Vasiliu Stănescu se află acum tot la Arad, ori nu, de aceea Te rog

pre Dta să aibi bunătatea a da banii aceștia ori D-lui Stănescu ori la un librariu de acolo, ca pentru acest preț să-mi trimeată două exemplare din broșura „Muguri”¹³². Peste trei ani, A. Pumnul îi cere lui At. Șandor date despre Paul Iorgovici, Dimitrie Țichindeal, Constantin Loga, Tincu Velea, Alexandru Gavra, At. M. Marienescu, Vasile Stănescu, pentru a include biografia și opera lor în cursurile sale de literatură de la Cernăuți¹³³.

At. Șandor a purtat corespondență și cu Al. Hurmuzachi. Acesta din urmă, într-o scrisoare adresată lui Bariț, arată că „d.l Șandor de la Arad a avut bunătatea a-mi scrie de două oriși-i mulțumesc”¹³¹.

Acest schimb de cărți și reviste atât de intens între Arad și toate provinciile românești, precum și corespondența vastă susținută de At. Șandor cu mari personalități ale culturii reprezintă, fără îndoială, o frumoasă pagină de istorie. Toate acestea au contribuit la întărirea legăturilor spirituale ale românilor de pretutindeni. În aceste relații, rolul lui At. Șandor a fost deosebit de important. Prin această activitate — poate mai mult decât prin cea științifică și pedagogică — At. Șandor a întruchipat pe omul epocii sale, care a știut să se sacrifice, să se dăruie unei cauze nobile care era a neamului întreg : unitatea națională.

O activitate susținută va desfășura At. Șandor în cadrul **Societăților culturale** din Transilvania — „Asociația arădeană pentru cultura poporului român”, cu sediul la Arad și „Astra” de la Sibiu care, împreună cu cea din Maramureș, vor organiza lupta națională pe făgaș politic, contribuind, în felul acesta, în mare măsură, la pregătirea spirituală a actului Unirii de la 1 Decembrie 1918. Referindu-se la rolul acestor societăți, V. Curticăpeanu preciza că ele „marchează pregnant caracterul politic al programului de luptă pe care și-l făuresc, prin participarea în masă la activitatea lor și prin antrenarea în viața politică a celor mai de seamă reprezentanți ai vieții culturale românești pînă la unire. Ele îndeplinesc nu numai funcția de bastioane de apărare și luptă a românilor supuși, că totodată și aceea de „verigi de legătură” și „vase comunicante” ale unui proces adînc de devenire a unui fenomen ce se desfășoară în cercuri concentrice, pe zone din ce în ce mai largi”¹³⁵.

At. Șandor se numără printre fondatorii „Asociațiunii arădene pentru cultura poporului român” creată în anul 1862. Încă din anul 1861 el prezintă comitetului însărcinat cu organizarea adunării de constituire a Asociațiunii lista de cheltuieli¹³⁶, iar în momentul formării ei el este trecut în rîndurile membrilor fondatori¹³⁷ alături de Antoniu Mocioni, George Popa de Teiuș, Ioan Arcoși, Miron Românul, Ioan Popovici Desseanu ș.a. At. Șandor a deținut funcții de răspundere în cadrul Asociațiunii. El a fost timp de mai mulți ani casier în cadrul Direcțiunii Asociației¹³⁸. În această calitate s-a ocupat, în primul rînd, de baza materială a Asociației, sector foarte important pentru o organizație tînără, care își desfășura activitatea în condiții destul de grele. În anul 1864, în această calitate, el prezintă Direcțiunii 36 de volume și două tablouri trimise Asociațiunii de prof. Florescu din București¹³⁹.

A făcut parte, ani în șir din comisia însărcinată cu propunerea de a acorda ajutoare bănești din partea „Asociației” pentru elevii și studenții săraci. În anul 1868, At. Șandor, împreună cu Ioan Goldiș, propune sti-

pendii pentru 7 tineri, în valoare de 800 florini. Printre tinerii care urmau să primească ajutor era și Mihai Velici¹⁴⁰, viitorul memorandist, pe atunci elev în clasa a IV-a a gimnaziului din Beiuș. La conducerea „Asociației“ a activat pînă în anul pensionării (1879). După această dată numele său nu mai figurează printre membrii Direcțiunii.

At. Șandor a fost membru al societății „Astra“¹⁴¹. El a îndeplinit și funcția de colector pentru părțile arădene, preocupîndu-se intens de recrutarea membrilor, pentru această societate din părțile arădene. În acest scop, în anul 1868 el lansează o „Provocare“ prin care îndeamnă pe concetățeni să se înscrie în societatea „Astra“¹⁴².

Activitatea cultural-politică desfășurată de At. Șandor a fost întregită cu preocupări literare. A publicat poezii¹⁴³ și a tradus 9.900 de versuri din Eneida lui Vergiliu. O parte din aceste traduceri au rămas în manuscris la Biblioteca Academiei¹⁴⁴, iar o parte a fost publicată — Cartea I și a II-a în „Foaia“ lui Bariț¹⁴⁵, în anul 1859 și cartea a IV-a, în anul 1861 în „Concordia“¹⁴⁶. Traducerea lui At. Șandor impresionează atît prin calitatea versurilor, cît și prin aparatul explicativ ce însoțește fiecare pagină. Grija autorului pentru aceste explicații ample ne duce cu gîndul la destinația lucrării. Ea se adresa în intenția traducătorului, oamenilor simpli, care nu puteau înțelege „Eneida“ fără explicațiile de rigoare. Prin activitatea sa politică și culturală — difuzor de carte și reviste, creații și traduceri literare etc. — At. Șandor a avut în vedere interesele poporului nostru, pe care l-a servit și pe această cale, cu același devotament și dăruire de sine.

Concluzii :

At. Șandor s-a impus la jumătatea secolului al XIX-lea în cultura românească. Cea mai mare parte din operele sale au rămas în manuscris. Cu toate acestea, el a fost o prezență activă și contemporanii l-au apreciat după merit.

1. Pe plan școlar, meritele sale decurg din faptul că a pregătit peste 1.100 învățători în discipline fundamentale, dar mai ales în disciplina de bază a muncii învățătorului — limba română. Lecțiile sale, prin ținuta lor științifică și caracterul practic-aplicativ, au pregătit pe viitorii învățători în spiritul unui cald patriotism. A demonstrat, în cei 36 de ani de muncă la catedră, vocația unui adevărat dascăl.

2. În domeniul științific s-a impus prin lucrări de filologie, la care se pot adăuga izvoarele istorice, toate rod ale unei susținute munci și de largă perspectivă.

3. Pe plan politic și cultural a militat pentru emanciparea poporului, a contribuit la dezvoltarea conștiinței naționale.

At. Șandor n-a publicat mult, deși lucrările sale rămase în manuscris sînt valoroase și nu-și justifică soarta. A fost însă, mai presus de toate, **omul epocii sale** — al epocii care cerea oameni de sacrificiu, bărbați capabili să se dăruiască plenar unei cauze înalte, intelectuali legați de popor prin servicii dezinteresate. Pentru toate acestea el trebuie reconsiderat astăzi de pe poziții noi, materialist-istorice și apreciat cel puțin atît cît a fost respectat de contemporanii săi.

NOTE

- 1 Cf. Necrologului At. Șandor păstrat la Bibl. Academiei R.S.R., mss. rom. 1018 p. 179 și a necrologului publicat în „Biserica și școala”, 1892, 19/31 ianuarie, p. 19.
- 2 Dr. Atanasie Șandor (necrolog) în „Biserica și școala”, 1892, 19/31 ianuarie, p. 19.
- 3 Ibidem.
- 4 Arhiva Consistoriului Arad, IV, 168, din 1879.
- 5 Arh. Stat, Arad, fond Desp. Astra, dosar 55 (1866).
- 6 Dr. Atanasie Șandor (necrolog).
în „Biserica și școala”, 1892, 19/31 ianuarie, p. 19.
- 7 Popeangă V., Găvănescu E., Țircovnicu V., *Preparandia din Arad*, E.D.P., București, 1964, p. 53.
- 8 Idem, p. 53.
- 9 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1016.
- 10 Apud Popeangă V., Găvănescu E., Țircovnicu V., *op. cit.*, p. 54.
- 11 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1016.
- 12 Popeangă V., Găvănescu E., Țircovnicu V., *op. cit.*, p. 106.
- 13 Bibl. R.S.R., mss. rom. 1016.
- 14 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1002.
- 15 Pentru hotărârile Congresului de la Chișineu-Criș, vezi Popeangă V., Găvănescu E., Țircovnicu V., *op. cit.*, p. 108—112.
- 16 Atanasie Șandor, *ABC dării și ortografia română cu litere latine*, în „Foaia pentru minte, inimă și literatură”, 1851, nr. 4, p. 29.
- 17 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1021.
- 18 Apud Popeangă V., Găvănescu E., Țircovnicu V., *op. cit.*, p. 110.
- 19 Bibl. Acad. R.S.R., mss. 1021, p. 2.
- 20 Idem, p. 5.
- 21 Idem, p. 10.
- 22 Idem, p. 15—22.
- 23 Idem, p. 24.
- 24 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1020.
- 25 Ibidem.
- 26 Popa Mircea, *Un filolog criticat : Atanasie Șandor*, în „Cercetări de lingvistică”, 1973, nr. 2, p. 331—342.
- 27 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1019, p. 101 și u. rom.
- 28 Idem, mss. rom. 1021, pp. 105—132.
- 29 Ibidem, p. 106.
- 30 Ibidem, p. 130.
- 31 Ibidem, pp. 151—165.
- 32 Ibidem.
- 33 Ibidem, pp. 25—28.
- 34 Ibidem.
- 35 Ibidem, pp. 25—28.
- 36 Idem, p. 59—60.
- 37 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1016, p. 96.
- 38 Idem, p. 66.
- 39 Ibidem, p. 67.
- 40 A.C.A., IV, 45, 1877.
- 41 Ibidem, p. 1.
- 42 Ibidem, p. 1.
- 43 Ibidem, p. 3.
- 45 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1015.
- 44 Ibidem, p. 3.
- 46 A.C.A., IV, 58, 1871, p. 8.
- 47 Ibidem.
- 48 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1016.
- 49 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1018.
- 50 Lovinescu E., *Titlu Maiorescu*, Editura Minerva, București, 1972, pp. 134—147.
- 51 Ibidem, p. 381.
- 52 Lista completă a studiilor la Popa Mircea, *op. cit.*, p. 332—340.

- ⁵³ Cf. Poța Mircea, *op. cit.*, p. 333.
- ⁵⁴ Apud, Popa Mircea, *op. cit.*, p. 334.
- ⁵⁵ Ibidem, p. 336.
- ⁵⁶ Ibidem, p. 336.
- ⁵⁷ Popa Mircea, *op. cit.*, p. 337.
- ⁵⁸ Apud Popa Mircea, *op. cit.*, p. 334.
- ⁵⁹ Ibidem, p. 334.
- ⁶⁰ Bibl. Acad. R.S.R., mss rom. 1016
- ⁶¹ Idem, mss rom. 1002.
- ⁶² Idem, mss rom. 1016.
- ⁶³ Cf. Popa Mircea, *op. cit.*, p. 235.
- ⁶⁴ Bibl. Acad. R.S.R. mss rom. 1020.
- ⁶⁵ Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *Coroșpondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, vol. II, Editura „Decia”, Cluj, 1972, p. 79.
- ⁶⁶ Bibl. Acad. R.S.R., nr. 1020.
- ⁶⁷ Idem, mss rom. 1016, p. 41.
- ⁶⁸ Dr. A. S., *Observări ortografice în „Foaie pentru minte inimă și literatură”*, 1853. nr. 9, p. 65.
- ⁶⁹ Bibl. Acad. R.S.R., mss rom. 1016, p. 66.
- ⁷⁰ Idem, mss rom. 1018.
- ⁷¹ Idem, mss rom. 1018, p. 123.
- ⁷² Ibidem, p. 125.
- ⁷³ „Foaie pentru minte inimă și literatură”, 1859, nr. 20. p. 151—2, nr. 21, p. 157—8.
- ⁷⁴ Popa Mircea, *op. cit.*, p. 341.
- ⁷⁵ Bibl. Acad. R.S.R. mss. rom. 1059, 75.
- ⁷⁶ Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *op. cit.*, vol. II, p. 321.
- ⁷⁷ Ibidem, p. 318.
- ⁷⁸ Ibidem, p. 322.
- ⁷⁹ Bibl. Acad. R.S.R. mss rom. 1059.
- ⁸⁰ Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *op. cit.*, vol. II, p. 324.
- ⁸¹ Ibidem, p. 324.
- ⁸² Ibidem, p. 323.
- ⁸³ Ibidem, p. 319.
- ⁸⁴ Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1059.
- ⁸⁵ Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *op. cit.*, vol. II, p. 327.
- ⁸⁶ Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1059.
- ⁸⁷ Ibidem.
- ⁸⁸ Ibidem.
- ⁸⁹ Suciș I. D., *Revoluția de la 1848 în Banat*, Editura Academiei R.S.R., 1968, p. 115.
- ⁹⁰ Bibl. Academiei R.S.R., mss. rom. 1059.
- ⁹¹ Ibidem, p. 18.
- ⁹² Ibidem, p. 19.
- ⁹³ Ibidem, p. 19.
- ⁹⁴ Ibidem, p. 20.
- ⁹⁵ Ibidem, p. 17.
- ⁹⁶ Ibidem, p. 17.
- ⁹⁷ Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *op. cit.*, vol. II, p. 327.
- ⁹⁸ Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1059, p. 38.
- ⁹⁹ Ibidem.
- ¹⁰⁰ Ibidem.
- ¹⁰¹ Ibidem, p. 39.
- ¹⁰² Ibidem, p. 38—9.
- ¹⁰³ Ibidem, p. 38—9.
- ¹⁰⁴ A. S. (Atanasie Șandor) *Memoria arhimandritului Patriciu Popescu*, în „Speranța”, 1869, nr. 3, p. 17—18.
- ¹⁰⁵ Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1002.
- ¹⁰⁶ Ibidem.
- ¹⁰⁷ Ibidem.
- ¹⁰⁸ Ibidem, mss. 1015.
- ¹⁰⁹ At. Marienescu, *Epistolă deschisă*, p. 10.

110 A.C.A., IV, 168, 1879.
 111 Ibidem.
 112 Apud Popeangă V., Găvănescu E., Tîrcovnicu V., *op. cit.*, p. 59.
 113 At. Marian Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*, Editura Minerva, București, 1871, p. 741—2.
 114 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1015, p. 306.
 115 Suciu I. D., *op. cit.*, p. 71.
 116 Popeangă V., Găvănescu Ed., Tîrcovnicu V., *op. cit.*, p. 108—112.
 117 Ibidem, p. 110.
 118 Bibl. Academiei R.S.R., mss. rom. 1002, p. 69.
 119 Ibidem, p. 70.
 120 Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *op. cit.*, vol. I, p. 90.
 121 Bibliotecă Academiei R.S.R., mss. rom. 1002.
 122 A.C.A., IV, 168, 1877.
 123 Bibl. Acad. R.S.R. mss, rom. 1016 p. 241—44.
 124 Cf. Popeangă V., Găvănescu Ed., Tîrcovnicu V., *op. cit.*, p. 62—63.
 125 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1016.
 126 Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *op. cit.*, vol. II, p. 317.
 127 Ibidem, p. 328.
 128 Ibidem, p. 337.
 129 Ibidem, p. 317.
 130 Pervain Iosif, Chindriș Ioan, *op. cit.*, vol. II, p. 320.
 131 Popeangă V., Găvănescu Ed., Tîrcovnicu V., *op. cit.* p. 64.
 132 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1015, p. 132.
 133 Ibidem, p. 135—7.
 134 Apud Popeangă V., Găvănescu Ed., Tîrcovnicu V., *op. cit.*, p. 66.
 135 Curticăpeanu V., *Mișcarea culturală românească pînă la unirea din 1918*, Editura științifică, București, 1968, p. 4—3.
 136 Arh. St. Arad, fond Desp. Astra, dosar 2.
 137 Idem, dosar 6.
 138 A.C.A., IV, 168, 1877.
 139 Arh. St. Arad, fond Desp. Astra, dosar 36.
 140 Idem, dosar 75.
 141 Bibl. Acad. R.S.R., mss. rom. 1016, p. 211.
 142 Ibidem, p. 212.
 143 (Șandor) *Inelul moștenit* în „Foaia pentru minte și literatură”, 1854, p. 107—8.
 144 A.C.A., IV, 168, 1877.
 145 Bibl. Acad. R.S.R., mss. 1016.
 146 „Foaie . . . ”, 1859, p. 81—83, 89—91 și „Concordia”, 1861, nr. 9.

ATANASIE ȘANDOR

(Zusammenfassung)

Die Studie behandelt das Leben und die Tätigkeit eines vornehmen Professors der Arader Präparandie, der um die Mitte des 19. Jahrhunderts, neben Alexandru Gavra, durch entseugungsvolle Arbeit, den aufopfernden Professor kennzeichnet.

Atanasie Sandor hat Schulbücher verfasst, von denen sich besonders die für Grammatik behauptet haben. Der grösste Teil der übrigen Lehrbücher blieb in Manuskriptform. Sandor hat gleichzeitig eine reiche wissenschaftliche Tätigkeit entfaltet und zwar: Folkloresammlungen, Zusammensuchen von Geschichtsquellen über die Revolution von 1848, die er Al. Papiu Ilarian zur Verfügung stellte.

Ausserdem hat der gewesene Professor der Arader Präparandie eine erspriessliche politische und kulturelle Tätigkeit entfaltet — er nahm an den revolutionären Ereignissen des Jahres 1848 in der Arader Gegend teil, verbreitete das rumänische Buch in dieser Umgebung.

CSIKY GERGELY — DRAMATURG PROGRESIST ARĂDEAN

de

IOAN UJJ
EUGEN GLÜCK

Deși viața și activitatea scriitorului Csiky Gergely a fost studiată de mai mulți cercetători, arhivele arădene au furnizat recent o seamă de date inedite privind biografia dramaturgului arădean. Potrivit acestora, Gergely Csiky se trăgea dintr-o familie de intelectuali burghezi, provenită de la Dumbrăveni și care, pe la 1800, se stabilise în Banat. Bunicul scriitorului, János Csiky, a fost angajat de administrația domeniilor prințului Schwartzenberg, avînd pe la 1815 la Mașloc o mică slujbă. Aceste domenii din nordul comitatului Timiș porniseră pe calea transformării capitaliste, proces care cerea cadrelor administrative temeinice cunoștințe de specialitate. Aici, la Mașloc s-a născut la 16 martie 1816 tatăl scriitorului, care primise numele de Ioan, Iosif, Luca¹. În 1817, familia se mută la Fibiș, unde capul familiei a fost transferat în aceeași funcție subordonată. În 1819 domeniul trece în posesia lui Petar Techeli, care, în 1822, îl promovează în funcția de „provizor”, devenind conducătorul unei secții a întinsei moșii. În anii 1817—1822 familia crește cu încă patru copii, doi băieți și două fete².

După moartea timpurie a tatălui și apoi, în 1828, a mamei Catarina, frații Csiky ajung într-o situație materială dificilă. János Csiky iunior absolvă cu mare greutate școlile la Fibiș, apoi la Arad, după care se înscrie la Facultatea de filozofie de la Oradea, trecînd apoi la medicină. În sfîrșit, la finele anului școlar 1839—1840, obține diploma de medic. Cu un an mai tîrziu diploma lui este publicată la adunarea generală a comitatului, ceea ce îi dădea dreptul să exercite praxa³.

La Arad, în data de 20 ianuarie 1842 se căsătorește cu Ileana Verzar (1824—1881)⁴. Ea se născuse la Gherla, provenind dintr-o familie de comercinți și intelectuali armeni, care în 1760 a obținut și o diplomă de innobilare. În jurul anului 1830, tatăl ei, Martin Varzár, s-a stabilit la Arad. La scurt timp după căsătorie, tînărul János Csiky se mută la Pîncota. Mai tîrziu el a fost numit medic onorific al comitatului, funcție fără salariu⁵. Aici văzu lumina zilei primul lor copil, scriitorul de mai tîrziu, în casa din strada Tudor Vladimirescu nr. 57. În matri-

cola botezaților el fu introdus cu numele de Grigore, Martin și Ioan, compus din prenumele nașului său (Gergely Jakabffy) și acelor doi bunici. Actul de naștere, păstrat la Arhivele statului Arad, menționează doar data botezului (9 decembrie 1842), ceea ce produce anumite dubii privind exactitatea datei nașterii, fixată în general de biografi pe ziua de 8 decembrie 1842⁶.

După o scurtă, dar asiduă activitate, în 1844 János Csiky este transferat la „Spitalul public” din Arad, unde funcționează în calitate de medic oftalmolog. În anul revoluției, la 3 mai 1848 este promovat în funcția de medic șef⁷. În acest post, el desfășoară o activitate neobosită, inspirată din convingerile sale profund umaniste.

În tciul acestei strădanii boala lui, contractată în februarie 1849, se agravează și pînă la urmă ea degenerază într-o tuberculoză pulmonară, incurabilă în condițiile de atunci. Totuși, el face eforturi deosebite de a putea asigura familiei o situație materială acceptabilă. Între timp, familia Csiky se mărise în urma nașterii fiicei Ilena, Terezia, Francisca (1844—1894) și a fiului Carol (1848—1935). János Csiky continuă să depună eforturi și pe teren obștesc, contribuind, printre altele, la crearea primei școli de moașe din Arad⁸. Boala necruțătoare l-a răpit însă din rîndul celor vii la 20 iulie 1856⁹.

În ciuda acestei situații familiale, părinții lui Gergely Csiky au încercat să dea copiilor lor o educație aleasă. În familie domnea o atmosferă de caldă înțelegere și respect reciproc. Tatăl, iubitor de teatru, scrisese cîteva scenete. De asemenea — așa cum el însuși menționează în autobiografia lui — a căutat să imprime succesorilor săi ideile sale umaniste, dorind ca Gergely să devină medic, sau inginer. Se pare că mediul familial a contribuit în însemnată măsură la rămînerea lui în afara curentului naționalist. Primul lui monograf, criticul literar progresist Jenő Janovits — în lucrarea lui apărută în 1890 — concludde că din lucrările sale lipsește caracterul naționalist¹⁰.

Ținărul Gergely, absolvînd clasele elementare, se înscrise în „școala latinească” din Arad (azi Liceul „Ioan Slavici”, care în timpul școlarizării sale devenise un liceu cu opt clase¹¹). El frecventează liceul în anii 1851—1859 obținînd rezultate foarte bune, acordîndu-i-se și o bursă. Din cei opt ani de școală, în cinci el este premiantul clasei, iar în trei este depășit de Ioan Oprean, originar din Cacova (azi Grădinari), județul Caraș-Severin¹².

În această perioadă se evidențiază tot mai clar talentul său în cadrul cercului literar al școlii. În acest cerc se manifesta un spirit progresist și opoziționist față de regimul absolutist-habsburgic, instaurat după înăbușirea revoluției de la 1848—49. Cercul de literatură română funcționa sub conducerea lui Mircea V. Stănescu, coleg de clasă al lui Gergely Csiky și căruia acesta i-a dedicat una din primele sale lucrări rimate¹³. Cele mai remarcabile rezultate ale cercului au fost editarea primului periodic românesc din Arad (1858) și al almanahului intitulat „Muguri”¹⁴.

Cercul de literatură maghiară a editat în 1858 săptămînalul „Csengettyű” (Clopoșelul), copiat cu mîna în mai multe exemplare. Lucrările

cele mai reușite, 71 de poezii, între care 12 sub semnătura lui Gergely Csiky, au fost tipărite în 1859 sub denumirea de „Zsenge mutatványok“ (Produce fragede)¹⁶. Tot în această perioadă, el debutează și în proză, lucrările publicate fiind semnate cu pseudonimul „Marosi Gyula“ (Iuliu de pe Mureș).

Se pare că bacalaureatul îl susținuse la Arad sub apăsarea unei grele depresiuni sufletești, obținând rezultate abia la limită. Validarea aptitudinilor sale se lovea de greutatea mari deoarece avea doar posibilitatea de a alege între roșu (cariera ofițerească) și negru (clerul). Alegerea se făcu, iar în 1859 se înscrie la teologia romano-catolică de la Timișoara¹⁶.

În anii 1859—68 studiază (cu o scurtă întrerupere în 1864—65) în capitala Banatului și apoi la Viena. Departe de a fi absorbit numai de studiile sale obligatorii, în acești ani el și-a însușit și o vastă cultură, în special în domeniul literaturii clasice. Totodată el devine cunoscător a cinci limbi de circulație mondială. Nuvelele sale, scrise în această perioadă, au fost trimise cu regularitate unor ziare și reviste spre publicare.

În anii 1868—69, Gergely Csiky este capelan la Turnu. Monograful său, Jenő Janovits, crede ca în acest răstimp s-a trezit de fapt vocația lui Gergely pentru teatru¹⁷.

În 1869, este chemat în calitate de profesor, la o catedră a liceului de băieți din Timișoara, apoi la teologie. În sfârșit, este numit și referent matrimonial al consistorului. Rămîne în orașul de pe Bega pînă în anul 1873.

Dincolo de sarcinile sale oficiale, această etapă de fapt definește coordonatele activității sale multilaterale, ca și poziția lui în lupta dintre curentele literare. În anul 1872, el editează două volume de nuvele, semnate cu vechiul său pseudonim, întitulate „Az életböl“ (Din viață) și „Fényképek“ (Fotografii). Insuși titlul lor denotă orientarea lor realistă, deși valoarea lor rămîne încă la nivelul încercărilor.

În 1870, Gergely Csiky editează împreună cu Jenő Tokody, la Timișoara revista literară, intitulată „Délibáb“ (Fata morgână), care are o existență efemeră, din cauza penuriei bănești.

Interesul său constant pentru teatru face ca dintr-un spectator și sprijinitor al teatrului timișorean să treacă în rîndul creatorilor de piese. Puțin cunoscut încă în sferele scriitorești, el debutează în 1875 cu piesa „Joslat“ (Profeția), scrisă în timpul concediului petrecut la Arad, în casa mamei, care se află pe actuala stradă I. L. Caragiale¹⁸. Deși această piesă poartă încă amprenta curentului romantic ea se remarcă prin evidente accente anticlericale¹⁹. În anii următori, a realizat cîteva piese mai puțin importante, ca „Janusz“ (Ianus), „A mágus“ (Magul) și „Az ellenállhatatlan“ (Irezistibilul), toate apărute în 1877—78 la Timișoara. Aceste piese au o tonalitate critică mult mai moderată și valoare artistică mai redusă. Traducerile din literatura clasică, lucrări de critică literară etc. continuă de asemenea să îmbogățească creația lui literară.

Totuși, înăsprirea relațiilor sale cu episcopia timișoreană, din cauza poziției sale neconformiste, l-au determinat în 1878 să părăsească catedra și la 15 noiembrie 1881 chiar clerul.

Dedicându-se exclusiv literaturii, el menține puternice contacte cu Aradul, unde rămăseseră toți membrii familiei sale. Mama scriitorului încetează din viață în urma unui infarct cardiac, la 16 decembrie 1881²⁰. Fratele său, Károly, scriitor de importanță locală și funcționar la primărie, a fost pensionat în 1909 și a atins o vîrstă patriarhală de 87 de ani, murind în anul 1935²¹. Prin donația lui, 126 de manuscrise ale scriitorului au ajuns în posesia Bibliotecii municipale din Arad²².

Sora lui și cumnatul său, avocat în Arad, i-au oferit adesea ca loc liniștit de muncă colna lor de la Mîsca, unde a redactat parțial și piesa „Declasații”, considerată printre cele mai reușite²³. Legăturile sale cu orașul de pe Mureș s-au manifestat și prin publicarea unor lucrări sau fragmente inedite în presa arădeană, mai ales în ziarul „Alföld” (Șesul). Gergely Csiky a fost totdeauna deosebit de mîndru de înalta distincție pe care i-a oferit-o orașul, care l-a ales, la 10 martie 1881 cetățean de onoare²⁴.

Părăsirea catedrei de la Timișoara (1878), a fost urmată de studiile sale făcute la Paris, de unde se întoarce la începutul anului 1879. Teatrul contemporan francez îi lasă o puternică impresie, mai ales piesele lui Dumas-fiul, Augier și Sardou. Nu mai puțin importantă se dovedește influența naturalismului, sesizabilă în special în piesa „Țuica”, realizată după un roman al lui Emile Zola. Acest curent i-a dat impulsul pentru a putea rupe definitiv cu imaginea idealizată a societății în care trăia și totodată i-a dat curaj de a vedea anumite realități crude.

Din cele peste 30 de piese, care au ieșit de sub iscusitul său condei, cele mai reușite sînt comedile realizate în anii 1880—1882: „Ingyenélök” (Declasații), „Mukányi”, „Cifra nyomorusag” (Mizeria cu ciucuri) și „Stomfay család” (Familia Stomfay), cărora se mai raliază în 1884 și piesa „Buborekok” (Baloane de săpun).

În aceste piese, ascuțișul criticii autorului se îndreaptă împotriva clasei moșierești mijlocii, denumită în terminologia vremii „djentri”. Piesele amintite surprind această clasă socială în ultima treime a secolului al XIX-lea, cînd ea își pierduse orice rol social util și decăzuse materialicește și moralicește. Marea majoritate a membrilor acestei clase ducea o viață de lux, care s-ar fi putut menține numai cu ajutorul unor surse financiare inepuizabile. Ei caută să amîne falimentul inevitabil prin manevre lipsite de scrupule morale, mai ales prin căsătorii inspirate din considerente materiale. În ultimă instanță, mulți membri scăpătați ai acestei clase parazitare, deși excelează prin incompetență, recurg la supapa lor de siguranță: aparatul de stat burghezo-moșieresc, unde sînt angajați în funcții potrivit relațiilor pe care le au.

Critica lui Gergely Csiky izvorăște din poziția lui burghezo-liberală. Majoritatea figurilor sale burgheze sînt figuri în general pozitive, deși mai puțin bine conturate, decît figurile negative, neavînd suficiente elemente de inspirație contemporană cu privire la această clasă

încă în curs de consolidare. O înțelegere față de formarea burgheziei române se întrezărește în piesa „Baloane de săpun”. Figura lui Deme-ter Moroșan din Pincota și mai ales a fiului său, avînd și pregătire în esență întruchipează capitalistul, care prin activitatea lui este un factor de progres economic.

Pieseile lui Gergely Csiky cîștigă o valoare superioară prin zugrăvirea veridică a mediului social în care se derulează acțiunea.

Critica lui, îndreptată împotriva moșierimii și a celorlalte elemente parazitare din „Caznele lui Sisif”, apărute post-mortem în 1892. În această lucrare el întrevide pierirea inevitabilă a acestei clase purtătoare a asupririi naționale și sociale, ironizînd poziția ei naționalist-șovină.

Piesa „Declasații” a fost prezentată în 1880, fiind intitulată la început „Proletarii”. În această piesă, Gergely Csiky ne prezintă în primul rînd pe Kamilla Szederváry, care se erijează cu ajutorul unor acte false în postura unei „văduve sfinte”, lăsată în sărăcie de soțul ei martir al revoluției de la 1848—49. Cu ajutorul unui fost avocat incorect (Mosolygó), ea caută să convertească în bani pioasele sentimente ale contemporanilor față de victimele represaliilor habsburgice, făcînd parte dintr-o specifică ceată de escroci ai vremii. Apoi intră în scenă Bence Zátonyi, care a reușit printr-o viață de lux să irosească moșia lui strămoșească. Pentru a putea duce un mod de viață „demn” de blazonul său nemeșesc, el a creat un original sector de tranzacție: comerțul de soții. Prima lui soție a vîndut-o pentru o sumă apreciabilă. Acum, prin șantaj, constrînge pe Kamilla să-i dea în căsătorie pe fiica ei adoptivă, numită Irén, avînd șanse s-o valorifice, întrucît bihoreanul Pál Timot, un burghez bogat, este sincer îndrăgostit de ea. Dar pînă la urmă manevrele sînt demascate și Irén se poate căsători cu iubitul ei, un tînăr jurist, care se luptă pentru a găsi un post. El de fapt simbolizează intelectualitatea burgheză încă în formare, care e nevoită a începe asediul posturilor administrative monopolizate de moșierii scăpătați.

831

Piesa „Mukányi” (1880) este o comedie reușită, în care ironia fină alternează cu satira tăioasă în decursul unei acțiuni interesante și plină de momente neașteptate. Eroul principal, moșierul Félix Mukányi, care și-a consolidat averea pe căi necinstite, își pregătește ascensiunea în sferele mai înalte ale societății, căutînd să obțină titluri pompoase și decorații. Un prilej propice de a deveni eminentă, îi oferă un congres științific organizat în micul oraș în care trăiește. În scopul propus este gata să-și mărite fata lui proprie și pe una adoptivă, fără a ține seama de dorințele lor. El găsește un larg sprijin la nepoata comitelui suprem, care și-a făcut avere prin trafic de influență, pentru ca familia lor să poată trăi potrivit rangului ce-l ocupă. Un ziarist șantajist însă, demască în presă manevrele lor, iar fetele se căsătoresc potrivit dorinței lor. Singura consolare a lui Mukányi este faptul că unul dintre ginerii săi are un cuvînt de spus la acordarea decorațiilor.

În comedia „Stomfay család” (Familia Stomfay), prezentată în 1882, de fapt se suprapun două piese. În prima parte asistăm la aflulul moș-

tenitorilor potențiali ai castelului moșierului Ákos Stomfay, care se crede a fi pe patul morții și își pregătește testamentul. Sora lui însă îl determină să se recăsătorească cu vechea soție și să recunoască pe fiica lui, Margit. Îngîmfatul moșier seduse pe fiica pădurarului domeniului, iar căsătoria lui a fost anulată, invocându-se viciu de formă, regizate la vremea lor cu bună știință. Astfel, ceata înfrîntă a vinătorilor de moștenire dispăre de pe scenă, fiecare dintre ei aflat într-o jenă financiară mai mică sau mai mare. Terenul este cedat manevrelor care urmăresc căsătoria lui Margit cu un moșier îngîmfat și lipsit de caracter. Competiția pentru mîna ei însă, este cîștigată de un tînăr avocat cinstit, numit Barnabás.

Cea mai reușită comedie a lui Gergely Csiky pare a fi însă „Balioane de săpun”. Deosebit de interesant este faptul că personajele principale ale piesei provin din mediul pîncotan.

Piesa de fapt scoate în evidență decadența familiei moșierești Solmay, adusă în pragul falimentului de cheltuielile exorbitante ale doamnei, la care se mai adaugă risipa celor doi fii, Béla și Robert. Béla își irosise chiar și partea lui de moștenire pentru coruperea alegătorilor la cele trei alegeri la care a obținut mandatul de deputat dietal al cercului electoral respectiv. El încearcă să depășească greutățile materiale printr-o căsătorie cu o văduvă pe care o crede bogată, dar care în fond este rentiera familiei soțului ei decedat. Szerafin, una din fiicele familiei Solmay, căsătorită cu un înalt funcționar de stat, la fel își face datorii. Ele sînt plătite de soția unui afacerist spre a putea cîștiga bunăvoința soțului ei la atribuirea lucrărilor ce se fac pe Crișuri. Pînă la urmă capul familiei, prinzînd curaj, înfruntă soția și lichidează modul ei de viață aristocratic, reușind astfel să salveze o pîrticică a averii lor de odinioară, care le va oferi o viață modestă la Pîncota. Salvatorul familiei de fapt este Demeter Morosán, proprietarul unor mari întreprinderi care îl împrumută pe Ákos Solmay pentru a evita momentan catastrofa. El îl angajează pe Robert Solmay, care trezită la realitate, vrea să muncească serios, iar fiul lui Morosán se căsătorește cu Gizella Solmay. Soțul Serafinei, om cinstit și capabil, își dă demisia din funcție din cauza purtării soției sale, devenind și el asociatul lui Demeter Morosán ca expert la întreprinderile pîncotane.

De asemenea, trebuie să remarcăm și comedia „Cifra nyomoruság” (Sărăcie cu ciucuri), în care Gergely Csiky a pus în scenă o altă problemă socială de mare adîncime: mizeria funcționarilor mărunți. El scoate în evidență că uniforma sau exteriorul lor îngrijit ascunde o mizerie acută, fiind obligați de societate la un mod de viață mult mai costisitor, decît cel pe care l-ar permite salariul lor modest. Figura diurnistului Csoma întruchipează pregnant această situație. El este obligat a reprezenta și a trăi împreună cu cele cinci fete, pe care le are, dintr-un salariu, care face cel mult a treia parte din venitul lunar al unui chelner. Csoma este sortit să îndure această mizerie, întrucît nu a știut să fure sau să devină ciubucar.

Este neîndoios, că comediile scrise de Gergely Csiky au reflectat mediul social-politic al epocii. Personajele sale sînt vii și autentice, iar

acțiunea redată se situează în ambianța contemporană. La aceste calități mai putem adăuga derularea fluidă a evenimentelor, expresivitatea dialogurilor, limba îngrijită și curgătoare. Gergely Csiky a fost un bun cunoscător al metodelor și procedurilor teatrale uzitate în acea epocă.

Desigur poziția burghezo-liberală a autorului a determinat și limitele de care a dat dovadă. Orientarea lui realist-critică atât de puternică în primele acte ale comediilor sale, este estompată adesea în ultimul act al piesei, care oferă soluții liniștitoare, uneori forțate, în conformitate cu gustul micii burghezii, care în perioada respectivă reprezenta principala masă a spectatorilor de teatru. Un exemplu în acest sens este deznodământul din piesa „Declasații”. Irén este salvată prin intervenția fostului avocat Mosolygó, care se distanțează de necinstita Kamilla și, împreună cu tânărul avocat îndrăgostit de ea, se adresează justiției, obținând câștig de cauză. Numai în piesa „Baloane de săpun”, autorul derulează evenimentele pînă aproape de finalul firesc, familia Solmay decăzînd este sortită la o viață modestă la Pincota și acceptă căsătoria cu un burghez disprețuit de clasa lor.

Comportarea personajelor sale negative este determinată de viciile lor, nu de poziția lor de clasă. Gergely Csiky în aceste comedii a pus la stîlpul infamiei și pe alți profitori ai regimului burghezo-moșieresc dău- list, pe escrocii, pe ziariștii șantajști, pe deputații, care cîștigă mandatul prin corupție, dar nu a ajuns să demaște pe cei din sferele supreme.

Gergely Csiky pe lângă reușitele sale comedii, a avut încercări și de piese istorice, și tragedii. Dintre acestea remarcăm tragediile „A vasember” (Omul de fier) și „Spartacus”. Aceasta din urmă, departe de a zugrăvi în plenitudinea ei lupta și sfîrșitul tragic al marelui conducător de sclavi, are meritul de a fi pus în scenă imaginea unei răscoale. Insuși acest fapt constituia un act protestatar, arătînd calea firească a rezolvării conflictelor sociale fundamentale și aceasta în condițiile unei epoci în care puternicii zilei credeau că trăiesc într-o orînduire socială și politică definitivă. Reacțiile vehemente ale presei de dreapta și chiar a unor critici literari confirmă acest lucru.

Gergely Csiky a fost și un prozator talentat. Romanele și nuvelele sale de fapt exprimă aceleași idei și poziții înaintate de care sînt animate comediile sale. Dintre ele remarcăm „Arnold” (1888) și „Az Atlasz család” (Familia Atlas). Cel mai reușit roman însă, ni se pare a fi „Caznele lui Sisif”, apărut post-mortem în 1892. El oglindește — așa cum am arătat anterior — ultima treaptă în radicalizarea ideilor lui Csiky.

În prima parte a romanului, autorul zugrăvește dispariția din viață a unui „djentri”, figură tragicomică, care a știut să îmbine în mod clasic irosirea averii cu o concepție învechită despre lume și societate. Această viață sinonimă cu sinuciderea lui materială, nu mai apare izolată. Din contextul acțiunii reiese că ea reprezintă tipicul în mulțimea cazurilor, care se produce inevitabil la fiecare membru al acestei clase. Din critica caustică a stărilor descrise se desprinde viziunea autorului care întrevide pieirea inevitabilă a întregii clase. Insuși titlul romanului este o aluzie la faptul că orice încercare de a o salva este zadarnică. Deocamdată falimentul nu se deslănțuie, deoarece o nepoată

cu numele de Klara preia domeniul și printr-o muncă perseverentă reușește să-l redreseze.

Peste câțiva ani însă, fratele său mai mic, Béla, ajuns prin corupție deputat dietal, împreună cu soția lui, reușesc să irosească totul. Inevitabilul, aflat momentan doar de Klara, se produce în ziua botezului primului lor născut, sărbătorit cu un mare fast. În această situație pare deosebit de ridicol toastul nașului, moșierul BáKay, îmbibat de un naționalism-șovin, care exprimă pretențiile clasei lor la hegemonie veșnică și la asuprirea celorlalte popoare. Cu o măiestrie deosebită, autorul contrastează demagogia acestei figuri, atât de tipică pentru clasele stăpînitoare contemporane și petrecerea lor fără grija viitorului, cu introducerea în instanță de către creditorii a cererii pentru declararea falimentului, precum și cu prăbușirea fizică a Klarei, care înțelese inutilitatea eforturilor sale.

Gergely Csiky s-a evidențiat și ca traducător, în special din limbile clasice, făcînd în limba maghiară peste 40 de tălmăciri. În acest sens trebuie să remarcăm traducerea tragediilor lui Sofocle și a comediilor lui Plaut. Se pot menționa și traducerile lui din Molière, dar mai ales Faust de Goethe. Tot el a tradus „Istoria literaturii engleze” de Taine, apărută în 1881 în cinci volume, „Istoria poeziei romane” de Ribbeck în două volume etc.

Creația multilaterală a lui Gergely Csiky a fost apreciată de contemporani. În primul rînd el a întrunit atașamentul spectatorilor de teatru. La Arad, piesele sale au figurat adesea și cu mare succes în repertoriul teatrului. Critica progresistă a sesizat valorile existente în piesele sale. Astfel, revista „Viitorul” din București, în 1884 îi dedică un articol intitulat „Istoria unui geniu”²⁵. Unele din operele sale au fost traduse în limbile română, franceză, germană, rusă, daneză, cehă, portugheză, slovacă, turcă și persană²⁶.

În toiu unei activități febrile, surmenat de un uriaș volum de muncă, inima lui a încetat să bată la 19 noiembrie 1891. Vestea morții sale a fost înregistrată cu adîncă durere de opinia publică arădeană. Consiliul orașului își exprima condoleanțele familiei și trimite o coroană la catafalctul defunctului²⁷. Marele om de cultură, Iosif Vulcan, în revista „Familia” din Oradea a publicat un necrolog numindu-l „cel mai bun autor dramatic maghiar”²⁸. Înmormintarea lui a fost consemnată și de ziarul „Tribuna” din Sibiu²⁹.

Operele sale cele mai semnificative, în special piesele „Declasații”, „Mukányi”, „Sărăcia cu ciucuri” sînt apreciate de „Enciclopedia română” redactată de Diaconovich³⁰.

Sensul operei lui Csiky Gergely este subliniat și de primul său monograf, în lucrarea amintită, publicată la Cluj în 1900, ca și cu ocazia comemorării, care a avut loc în decembrie 1920 și 1930 la Arad³¹.

Părțile cele mai semnificative ale operei lui Gergely Csiky, au fost valorificate în patria noastră în anii care s-au scurs de la actul de la 23 August 1944, pe linia politicii juste a P.C.R., de valorificare a moștenirii literare progresiste a poporului român și a naționalităților conlocuitoare. În anul 1966 a apărut prima traducere în limba română.

făcută din opera lui Csiky Gergely, anume un fragment din „Declasații”. O serie de lucrări de sinteză de circulație națională subliniază meritele sale cîștigate pe linia dramaturgiei realist-critice³². Începînd cu anul 1955, au fost reeditate în original prin grija editorilor din țara noastră unele piese și lucrări în proză³³. Aceste piese figurează și astăzi în repertoriul teatrelor maghiare din R.S. România.

În sfîrșit trebuie să amintim faptul că cea de-a 80-a aniversare a morții scriitorului (1971) și cea de-a 130-a aniversare a nașterii sale (1972), au fost comemorate în țara noastră, în special în județul său natal³⁴, semn al prețuirii de care se bucură opera lui Gergely Csiky în zilele noastre.

NOTE

1. Arhivele Statului Arad, Fond matricole, Protocolul botezaților Mașloc, vol. VII, 1809—1848, p. 52.
2. Ibidem, Index născuți Mașloc 1771—1941, p. 63, 75, 82, 99.
3. Dr. Janovits Jenő, *Csiky Gergely élete és színművei, I. A. Proletárokig* (Viața și operele lui Gergely Csiky I. Pînă la „Proletarii”), Cluj, 1900, p. 80—82. Arhivele Statului Arad, Fond Prefectura județului Arad, registrul de procese verbale a congregației, 1240/1841.
4. Ibidem, Fond matricole, Registrul căsătorii Arad (rom. cat.) 1794—1850, p. 279, poziția 20/1842.
5. Ibidem, Fond Prefectura județului Arad, Registrul de procese verbale ale congregației 530, 774/1830, 776/1842. Fond matricole, Registrul decedaților Arad (rom. cat.) poziția 770/1881.
6. Ibidem, Colecția de documente culturale dosar 10.
7. Ibidem, Registrul proceselor verbale ale congregației, 1039/1848.
8. Ibidem, Actele comisarului Cezaro-crăiesc, 1871/1851.
9. Ibidem, Fond matricole, Registrul decedaților Arad, (rom. cat.) 1854—1859, f. 78, poziția 303/1856.
10. Dr. Janovits Jenő, *op. cit.* p. 66.
11. Grigore Ștefan „Din istoricul liceului „Ioan Slavici”, în volumul „Monografia liceului „Ioan Slavici” fost „Moise Nicoară” din Arad 1745—1919—1971”, Arad 1971 p. 27—28.
12. Kara B. Gyözö, *Csiky Gergely tanulo korában* (Gergely Csiky în timpul școlii), Arad, 1893, p. 14. Ed. I. Găvănescu, *Elevii români înscriși la gimnaziu în perioada 1850—51 și 1918—19*, în „Monografia liceului Ioan Slavici”..., p. 165.
13. Octavian Lupăș, *Mircea V. Stănescu 1841—1888*, Arad, 1939 p. 19—21.
14. Un exemplar din „Muguri” se găsește în posesia Bibliotecii Episcopiei ortodoxe-române Arad.
15. Unicele exemplare cunoscute sînt în posesia Bibliotecii municipale Arad.
16. Janovits Jenő, *op. cit.* p. 112.
17. Ibidem, p. 130—131.
18. Lakatos Otto, *Arad története* (Istoria Aradului), Arad 1881, vol. III, p. 11.
19. *Magyar irodalmi lexikon* (Enciclopedia literaturii maghiare), 1963, p. 214.
20. Arhivele Statului Arad, Fond matricole, Registrul decedaților Arad, (rom. cat.) 1770—1881.
21. Rendkívüli Közlöny (Buletinul extraordinar), anul I, nr. 2, 20 iulie 1935, p. 2.
22. Biblioteca centrală municipală Arad, nr. 151631—151755.
23. Cercetările făcute la Mișca au confirmat faptul că această colnă, așezată pe promontoriu, oferea un loc liniștit de muncă, deschizîndu-se de aici și o minunată panoramă.
24. Diploma nr. 31416—150/1881.

25. „Viitorul”, anul I, 1834, p. 81—89.
 Informație comunicată de tov. Leona Văczi, cercetătoare din Cluj.
26. *Magyar irodalmi lexikon*, p. 216.
27. Arhivele Statului Arad, Fond Primăria municipiului Arad, Registrul de procese verbale ale congregației 11/1891.
28. „Familia” anul 27, nr. 45 din 10/22 noiembrie 1891, p. 539.
29. „Tribuna” (Sibiu), nr. 251 din 12/24 noiembrie 1891, p. 1002.
30. Diaconovich, C., *Enciclopedia română*, Tom II, Sibiu, 1900, p. 59.
31. „Arad és Vidéke” nr. 274 din 12 decembrie 1920 p. 2.
 „Aradi Közlöny” anul 45, nr. 286 din 16 decembrie 1930, p. 4.
 „Erdélyi Hírlap”, anul 14 nr. 3735 din 16 decembrie 1930 p. 10.
32. *Antologia literaturii maghiare*, vol. II, p. 411—445.
Din istoria Transilvaniei, vol. II. (1961) p. 432.
Istoria teatrului din România, București 1971, p. 89, 91.
33. Csiky Gergely, *Három szindarab* (Trei piese), București, 1957.
 Csiky Gergely, *Válogatott művei* (Opere alese), E.P.L., 1955.
 Csiky Gergely, *Ingyenélők és Buborekok* (Paraziții și Baloane de săpun), București 1965.
34. „Vörös Lobogó” (Flamura Roșie), anul 27, nr. 8295 din 11 noiembrie 1971, pag. 3
 anul 28, nr. 8628 din 19 decembrie 1972, p. 4.

CSIKY GERGELY — EIN FORTSCHRITTLICHER ARADER DRAMATURG

(Zusammenfassung)

Die Arbeit verwertet die in den Arader Archiven vorhandenen Daten in Bezug auf Leben und Tätigkeit des Schriftstellers Csiky Gergely, geboren in Pincota, Kreis Arad. Es werden veranschaulicht: das Familienleben, die sozialen und kulturellen Faktoren, die die Anschauung des Schriftstellers beeinflusst haben. Sein Talent behauptet sich bereits während seiner Gymnazialzeit (1851—1859) als er die „Lateinschule“ in Arad (das heutige „Ioan Slavici“—Lyzeum) besuchte. Nach Beendigung dieser Schule folgen die römisch—katholischen Theologiekurse in Temeswar und später in Wien. Nach einem kurzen Aufenthalt in Turnu, wo er seine Kaplantätigkeit verrichtet, wird er als Professor des Knabenlyzeums nach Temeswar berufen, dann als Theologe, unter Beibehaltung seines Katheders bis im Jahre 1878.

Autoren stellen vor Csikys Publikationstätigkeit und sein dramaturgisches Werk, aus dem die gelungensten Stücke analysiert werden: „Die Deklassierten“, „Die grosse Misere“, „Familie Stomfay“, „Seifenblasen“ u.a.m. Es folgen Einschätzungen hinsichtlich der realistischen Faktur, der sozialkritischen Akzente als auch des dramaturgischen Stils von Csiky Gergely.

SOCIETĂȚI CULTURALE ARĂDENE PÎNĂ LA UNIRE

de

NICOLAE ROȘUȚ

Cultura prin toate ramurile ei, dar mai ales prin literatură și artă, a avut un rol deosebit în lupta de emancipare socială și națională a popoarelor. Formarea conștiinței naționale la români nu se poate concepe fără a se lua în considerare aportul Școlii Ardelene, iar în pregătirea revoluției de la 1848 în țara noastră contribuția scriitorilor sau istoricilor a fost deosebit de importantă. Același rol l-a avut cultura noastră în formarea și desăvârșirea statului național român contribuind pe multe planuri la formarea și cultivarea conștiinței naționale, a conștiinței politice a maselor populare chemate să realizeze acest proces de importanță capitală în istoria noastră.

În Transilvania, după revoluția de la 1848, în condițiile în care s-a realizat primul pas spre făurirea statului național prin unirea Moldovei cu Țara Românească, năzuințele spre unitatea politică a tuturor românilor se exprimă și se pregătesc pe plan cultural. „Activitatea culturală — remarcă Ștefan Pascu — juca un rol de cheag unificator spiritual de cea mai mare însemnătate”.¹ În cadrul acestei mișcări, instituțiile de cultură, școala și societățile culturale au reprezentat cele două bastioane ale vieții românești. Societățile culturale cum au fost Astra (1861), Asociația pentru cultura poporului român din Maramureș (1861) și Asociația națională arădeană pentru cultură și conservarea poporului român (1862) n-au desfășurat numai activitate literară sau artistică pusă în slujba cauzei naționale, ci și una politică de cea mai mare însemnătate. „Cele trei asociații provinciale — remarcă V. Curticăpeanu — marchează pregnant caracterul politic al programului de luptă pe care și-l făuresc prin participarea în masă la activitatea lor și prin antrenarea în viața publică a celor mai de seamă reprezentanți ai vieții culturale românești pînă la unire”.² Într-adevăr liderii politici ai mișcării de eliberare națională din Transilvania își fac ucenicia de luptă în cadrul acestor societăți și mulți din conducătorii lor vor ajunge în fruntea luptei care va duce la desăvârșirea procesului de formare a statului național român.

Aradul în această luptă pentru drepturi și apoi emancipare națională a avut o contribuție deosebită. Mișcarea iluministă din părțile Aradului

— emanație în mare parte a Preparandiei —, mișcare pașoptistă arădeană — au rol și profil bine individualizat — literatura română din aceste părți — din rindurile lor detașându-se I. Slavici — presa literară și politică — „Tribuna poporului“ și „Românul“ — reprezintă momente, etape din acest trecut al Transilvaniei de care trebuie să se țină seama în elaborarea unei istorii complete și obiective. „Asociația națională arădeană pentru cultura și conversarea poporului român a concentrat în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, tot ceea ce a putut da partea de vest a țării (Banatul și Crișana) pe plan cultural și politic în lupta pentru progres. Ea se încadrează organic în istoria Transilvaniei prin antrenarea ei într-un fenomen general de emancipare și continuă o tradiție culturală și politică a Aradului din prima jumătate a secolului pregătind, în același timp, viața spirituală din acest colț de țară de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX cu altele rosturi în istoria poporului nostru.

1. **Primele încercări.** Cele dintii încercări, tentative ale românilor de a întemeia o societate culturală la Arad datează încă înainte de revoluția de la 1848. Al. Gavra într-o scrisoare către Moisă Nicoară arată că încă din 1830 avea terminate pentru tipar mai multe cărți pe care trebuia să le editeze „ortăcia“ — societate pe acțiuni pentru tipărirea cărților românești — adică „Institutul bibliograficesc“ sau „Cabinetul muzelor române“³. „Ortăcia“ nu urmărea numai „o neguțătorie foarte roditoare“ ci avea scopuri culturale — tipărirea de cărți românești, difuzarea cunoștințelor, elaborarea și traducerea de lucrări⁴ etc., fapt pentru care ea poate fi considerată și o asociație ce avea în primul rând un caracter cultural și numai după aceea o întreprindere economică. Întreprinderea lui Gavra se tot amîna din cauza unor neînțelegeri privind caracterul literelor. În 30 mai 1836, Gavra înaintează un memoriu domnitorului muntean Alexandru Ghica, căruia îi solicită un ajutor de 1000 de galbeni pentru tipărirea cărților necesare pentru că „noi cu mici cu mari — afirma el — ne aflăm înfășurați în cea mai groasă negură a neștiinței, ca și cînd deapururea am fi osîndiți să nu ne putem scoate din oborul rătăcitor, și a ne apropia întru mărire către strămoșii noștri Români“⁵. Rămas fără sprijinul solicitat Al. Gavra nu poate realiza planul „Ortăciei“. El va continua strădania lui de editor⁶.

În anul 1852 arădenii în frunte cu Ioan Popovici încearcă constituirea unei societăți culturale⁷. Ei înaintează în acest sens, un memoriu cerînd Curtii din Viena aprobare pentru înființarea societății și a statutului ei. Dar societatea nu se poate crea din cauza autorităților care în perioada regimului neoabsolutist (1849—1860), zădărniceau orice aspirație de viață a naționalităților din imperiul austriac. Încercarea va fi amînată pentru un deceniu.

2. Asociația națională arădeană pentru cultura poporului român.

În noile condiții create de regimul liberal (1860—1867), în Transilvania iau ființă mai multe societăți culturale care depășeau cadrul local⁸ și erau chemate să ridice probleme de interes național. Dintre acestea, alături de „Astra“ (Sibiu, 1861) și cea din Maramureș (1861), „Asociația na-

țională arădeană pentru cultura poporului român“ a avut un rol deosebit în viața politică și culturală a românilor din Banat și Crișana.

În cadrul unor întâlniri intime, care au avut loc în decursul anului 1861, fruntașii arădeni concep asociația respectivă; elaborează statutul ei iar în luna septembrie lansează un apel către români pentru susținerea acestei inițiative. „Trezindu-ne — se arată în apelul semnat de At. Șandor, N. Philimon, Miron Românul și David Nicoară — vedem, că spre scăparea numelui și a naționalității noastre de pieire, întâia și neîncongiurabila datorința ne este: a păstra și cultiva limba literară. Aceasta numai atunci o vom putea face — continuă apelul — dacă înainte ne vom însoți mai strâns laolaltă, ca așa cu puteri unite să tăiem și să netezim calea către cultura națională. Spre acest scop inteligenți din Arad, după o conțelegere amiabilă a aflat de bine a face pașii cuviincioși pentru înființarea unei societăți de lectură în centrul acestui comitat. Inteligența arădeană e pătrunsă de acea convingere cu bărbații noștri iubitori de literatură împărășiați prin acest comitat ne vor sprijini în această întreprindere națională; pentru aceea cu frățească încredere dehideți și această cale către însoțire“⁹. Ecoul acestui apel a fost deosebit în rîndurile românilor din părțile Aradului — din Curtici s-au înscris ca membri 51 de persoane¹⁰ — și în întreg imperiul — din Viena sînt semnalați 15 donatori¹¹.

Pe baza statutelor aprobate de împărat în 17 septembrie 1862¹² acțiunea de constituire oficială se desfășoară la Arad în martie și aprilie 1863¹³. În prima ședință din 18 martie la care au fost prezenți Antoniu Mocioni, Georgiu Popa de Teiuș — asesor la tabula regească —, Ioan Arcoși avocat, Atanasie Șandor profesor la Preparandie, Ioan Popovici Desseanu ș.a. — s-a anunțat oficial constituirea asociației și s-au ales organele ce trebuiau să pregătească ședința de constituire. În continuare s-au întocmit listele cu cei invitați între care figurau personalități cunoscute ale vieții politice și culturale din întreaga Transilvanie din care amintim: Vicențiu Babeș — Viena, Axente Sever — Alba Iulia, Codru Drăgușan — Făgăraș, Timotei Cipariu — Blaj, Andrei Șaguna — episcop la Sibiu ș.a.

Ședința oficială de constituire a avut loc în 30 aprilie 1863 în sala hotelului Crucea Albă din Arad. La această ședință s-au ales organele de conducere conform statutelor, s-au ales noii membri în număr de 810 intelectuali, țărani, comercianți, elevi etc. — printre care figurau Ath. Marienescu — Lugoj, Iacob Mureșan — Erașov, redactor la Gazeta de Transilvania, George Vidovici — Șiria, proprietar, Moise Grozescu — Batania etc.

În ședința din 1 mai 1863 înainte de începerea lucrărilor se citește în public scrisoarea adresată asociației de I. Hodoșiu și alți frunțași din Zărand — semnată Iosif Hodoș, Amos Frîncu ș.a. de unde rezultă ecoul mare pe care l-a avut întemeierea acestei asociații. În scrisoare se arată că „în decursul acestei fermentațiuni politice ce dura încă, s-ar fi părut că noi am uitat de literatura noastră națională, de științe și de arte, ba poate chiar de casele și de persoana noastră; numa de un lucru divin de o idee de viață, de o condițiune a existenței noastre perpetuie, ni s-a părut că n-am uitat niciodată: aceasta e limba și naționalitatea noastră“¹⁴. În con-

tinuare — pe linia preocupărilor noii asociații — se face un elogiu culturii și civilizației: „Acest simț comun sinonimizând civilizațiunile și cultura arată că pentru o națiune nu e deștul numai aurul și piinea ci să poftască și știința și afectul: artele frumoase, aspirațiunea inimii către tot ce bun și frumos, și ornamentul divin a toate acestea — limba“. În încheiere ei cer să fie primiți ca membri în noua asociațiune.

De asemenea un grup de ofițeri români din Italia trimit, după cum rezultă din niște însemnări ale lui At. Șandor lui Ioan Popovici-Desseanu o scrisoare. „Statutele care tocmai mi le adusese amicul școlii — scrie autorul scrisorii referindu-se la actele normative după care se va conduce Asociațiunea Arădeană — le aflu foarte nimerite. Raporturile asupra serbării încă le-ați făcut cu bună tactică, ca să ajungă la urechile tuturor surzilor. Văd și în Gazeta și în Telegraful și în Aurora descrieri, care deși se cunosc a fi fiecare de alt referinte, totuși merg pe o strună, și aceasta e frumoasa dovadă de armonie.

Mi saltă inima la toate cite faceți și doresc numai a ne vedea faptele încununate de lauri“¹⁵.

Constituirea „Asociației arădene“ — una din cele mai mari manifestări de pînă atunci a românilor din Banat și Crișana — a fost semnalată și în presa vremii: „Aurora Română“, „Gazeta Transilvaniei“¹⁶ ș.a.

Scopurile „Asociației arădene“ rezultă în primul rînd din statutele ei care deși s-au schimbat de mai multe ori, în esență au rămas cele inițiale, aprobate în 17 septembrie 1862¹⁷. Din acestea rezultă că scopul asociației „era mai ales înaintarea literaturii române și culturai sociale prin citire și conversare“ (articolul 1 din statut). Desigur în primul rînd acest scop îl va sluji „Asociația arădeană“. De-a lungul vremii însă deși statutele cereau „delăturarea tuturor disputelor politice“ (articolul 1), „Asociațiunea“ va avea preocupări și de acest ordin fapt ce explică atitudinea conducerii ei față de masele populare.

Nu este de loc întimplător, dar din acest punct de vedere, faptul că îndemnurile „Asociației“, care întotdeauna a avut o bază socială largă, de a sprijini poporul, încep după mișcarea memorandistă care a marcat, în lupte de emancipare națională din Transilvania, o cotitură însemnată: de acum masele populare sînt tot mai insistent atrase în luptă, mai ales odată cu „noul activism“. Această coincidență în orientarea P.N.R. și a „Asociației arădene“ nu se poate explica decît prin redimensionarea scopurilor acesteia din urmă, prin antrenarea ei în preocupări de ordin politic. În adunările generale ale Asociației se face tot mai mult apel la sprijinirea pe popor, la ridicarea acestuia. „Cred că nu este de lipsă — spunea președintele „Asociației“ în raportul prezentat la o adunare generală a Asociației din 31 decembrie 1895 — a vă mai spune căci prea bine știți și D-voastră că poporul este baza oricărui inteligențe și așa și a noastră; că slăbind acea bază slăbește rezistența noastră, și că în ce măsură se va cultiva poporul în aceea și se va întări și el și noi inteligenții lui; cred și țin însă de lipsă a intona ca pe lîngă interesul nostru încă și iubirea noastră de neam, iubirea noastră de popor pretind acestea de la noi“¹⁸.

Mai târziu, în condițiile în care pe plan politic s-a trecut la „noul activism“, „Asociația arădeană“ are în vedere această nouă orientare. De menționat că la Adunarea curentă din 25 ianuarie 1909, Vasile Goldiș, — în calitate de director prim — în cuvîntul său, atrage atenția asupra noilor sensuri ale activității „Asociației arădene“. „Ea are să întreprindă în viața sătenilor noștri — afirmă el după ce prezintă rosturile culturale ale Asociației — să îndrepte moravurile, să-i învețe a cunoaște puterea unirii în cugete și în simțire, să le arate foloasele traiului sănătos, să le deschidă calea pardosită cu aur a muncii folositoare“¹⁹. În anul următor, tot în cadrul adunării generale, intervențiile lui Goldiș merg mai departe: se arată obligațiile conducătorilor față de popor și schițează orizonturile unei noi societăți. „Aleșii poporului — afirmă el — în schimb, pentru că pe scara sprijinită de brațele muncitoare ale poporului lor au ajuns pe o spiță superioară, au datorința să se achite față de acest popor prin luminarea lui asupra mijloacelor care sînt potrivite pentru asigurarea traiului său, pentru întemeierea fericirii sale pămîntești“²⁰. În încheierea cuvîntării sale, Vasile Goldiș spune: „A sosit vremea muncii folositoare și tot mai mult ne apropiem de lumea frumoasă, unde chiar numai această muncă va fi mărturisirea fericirii, a fiecărui viețuitor, unde fiecare om va putea ferici în măsura muncii sale pe care o va presta spre întemeierea binelui obștesc“²¹.

Statutele la art. 1 după ce analizează scopul Asociației prezintă mijloacele prin care ele trebuiau realizate. În acest sens se menționează: **ajutor acordat** tinerilor săraci care frecventează diferite școli, învățători lipsiți de mijloace **materiale pentru desfășurarea activității** în bune condițiuni, școlilor stătești; **crearea unei biblioteci** dotată cu opere ale literaturii române, cu reviste și ziare românești; **editarea unor cărți românești, întreținerea localului** adecvat pentru ședințe și pentru bibliotecă etc. Urmărind activitatea Asociației se poate constata că aceste obiecte vor fi realizate într-o măsură mai mare sau mai mică de-a lungul anilor.

Referitor la denumirea societății, statutul precizează că ea se va numi „Asociația națională în Arad pentru cultivarea și conservarea poporului român“ (art. 2). Această denumire va suferi schimbări. Începînd din anul 1866 apare tot mai frecventă următoarea denumire „Asociația națională din Arad pentru cultura poporului român“.

Articolul 3 din statut preciza că locul de reședință al „Asociației“ este orașul Arad.

Statutul se referă, în continuare, la membrii „Asociației“ stipulînd că ei pot fi fondatori sau aleși de Adunarea generală din tot cuprînsul Imperiului. Dintr-un tabel cu membrii „Asociației“ din anul 1865 rezultă că numărul acestora se ridică la 2004²². Majoritatea erau din orașul Arad și comunele învecinate. Sînt consemnați și membri din Viena (36), Pesta (15), Blaj (8), Oravița (7), Gyula (20), Baia de Criș (9), Carei Mari (1), Oradea (5), Timișoara (17), Lugoj (30), Brașov (17), Maramureș (1). Din comunele județului cei mai mulți membri erau din Șiria (106), Curtici (56), Nădlac (33), Pecica (35) etc. Baza socială a „Asociației arădene“ era foarte largă. „Ea este o reîntînire de cultură — se arată într-un apel semnat de direc-

țiune în anul 1885 — la care românii iubitori de progresul neamului lor, fără deosebire sînt chemați și invitați a lua parte la ea și a se interesa de afacerile ei²³.

Spre sfîrșitul secolului în „Asociația arădeană” intră și mulți tineri. Din Raportul Direcțiunii către Adunarea Generală rezultă că în anul 1896 tineretul a fost atras cu succes în jurul asociației „Tinerimea industrială din Arad — se notează în raportul amintit — a grăbit și din parte, ei a intra în serviciul culturii române prin acea că a aranjat mai multe petreceri sociale creatoare au contribuit la alimentarea spiritului cultural și la angajamentarea fondurilor noastre²⁴.

De asemenea în Asociație intră și mulți meseriași începînd din anul 1899. Dintr-un alt Raport al Direcțiunii rezultă că Societatea „Progresul”, creată de Mircea Stănescu și formată din meseriași arădeni, a cerut să fie primită în „Asociația arădeană”. „Cu toate că meseriașii noștri — precizează Raportul respectiv — au contribuit prin cîntări, declamațiuni și producțiuni teatrale — activitate am văzut că fără un scut legal și fără statute nu-și pot continua activitatea, de aceea în adunarea generală a lor ținută în 27 februarie 1898 și 29 octombrie 1899 au decis de a contopi cu totul în Asociațiunea națională arădeană cu întreaga lor avere astfel ca aceasta încît să poată să se administreze separat sub denumirea de „Fondul maistorilor și sodalilor români din Arad”.²⁵ Nu cunoaștem activitatea desfășurată de meseriași în cadrul asociației arădene. În anul 1904 se elaborează un Regulament al secției meseriașilor români al Asociației naționale arădene²⁶.

În anul 1867 în condițiile întăririi regimului dualist se elaborează noi statute, aprobate în 15 septembrie 1868, care se bazează pe cele din 17 septembrie 1862, cu unele mici modificări care fac parte din procesul de intensificare a asupririi naționale. Astfel articolul 19 stipulează că se numește un comisar „care are dreptul de a căuta protocoale și actele societății; a se infățișa la adunări; a protesta în contra deciziilor care nu s-ar lovi cu statutele și cu interesele comune; a le așterne acelea la dicasteriu spre supra-revizuire și a face să se suspende efectuarea lor pînă la deciziunea cauzei²⁷”. În urma măsurilor luate de cercurile guvernamentale activitatea Asociației va cunoaște un declin după anul 1870 fără însă ca activitatea ei să înceteze.

Organele de conducere ale Asociației erau: Adunarea Generală care se întrunea anual și era condusă de un președinte, doi vicepreședinți și doi notari și direcțiunea Asociației compusă din un director primar, un director secundar, un executor, un econom, un perceptor, un bibliotecar, un notar și 12 membri aleși pe un an de zile. Directorul primar deținea funcția cu cea mai mare responsabilitate deoarece el conducea organul executor al Asociației. Pînă în anul 1880 funcția de director a deținut-o Antoniu Mocioni căruia îi urmează Ioan Beleşiu, Petre Truță, Vasile Gol-diș ș.a. Funcția de vicepreședinte a fost deținută de Miron Românul, Ioan Popovici Desseanul, Nicolae Oncu, Vasile Mangra, Teodor Ciontea, Ștefan Cicio-Pop ș.a. Printre membrii direcțiunii cu activitate bogată se pot

aminti Vicențiu Babeș, Ath. Șandor, I. Russu Șirianu, Iulian Grozescu — a deținut funcția de notar — Roman Ciorogariu, M. Velici, dr. Ioan Suciu ș.a.

Baza materială a „Asociației“ s-a constituit din fondurile realizate prin cotizațiile membrilor, prin veniturile realizate prin conferințe, prin donații și sprijinul financiar al unor instituții. Fiecare membru pe baza statutelor — articolul 4 — era obligat la o cotizație anuală de cel puțin doi florini. Membrii fondatori cotizau cu o sumă mai mare. Veniturile „Asociației“ au ajuns în anul 1896 la 6335 f. 39cr²⁸. Între donatorii fondatori amintim pe Sava Cristici din Șiria care a donat la moarte întreaga sa avere „Asociației“ din Arad în valoare de 27776 fl.²⁹, pe Demetriu Hațegan, avocat din Orăștie, care trimite „Asociației“ prin At. Marienescu 100 de fl.³⁰, pe dr. George Popa, care donează biblioteca sa (395 volume)³¹, pe prof. Florescu, fost revizor școlar al județului Ilfov, care donează mai multe tablouri și cărți³². La sfârșitul secolului trecut banca Victoria din Arad dona anual „Asociației“ 200 fl. v.a.³³ și respectiv 500 coroane³⁴. Academia română a oferit 38 volume în anul 1898³⁵. La toți aceștia se mai adaugă apoi sprijinitori și donatori anonimi sau care nu apar prin documente, printre care figura cu siguranță și familia Mocioni, căreia i se mulțumește public pentru ajutorul acordat „Asociației“³⁶.

Activitatea desfășurată de „Asociația arădeană“ are un pronunțat caracter cultural care s-a manifestat pe trei planuri: **creație, valorificare și răspîndire** de valori spirituale.

În domeniul creației culturale preocupările de istorie și limbă au fost prioritare. Încă din primul an de activitate conducerea „Asociației“, prin familia Mocioni, lansează un concurs pentru elaborarea unei lucrări de istorie intitulată „**Începutul, decăderea și renașterea romanismului în Orient**“ dotat cu un premiu de 100 de galbeni³⁷. Recomandarea pentru lucrarea respectivă în cadrul Adunării Generale o face Vicențiu Babeș. „A cerceta — spunea atunci V. Babeș — prin ce faze a trecut poporul nostru de la cea mai însemnată epocă, de la descălecarea sa în Dacia sub Traian — cum a înflorit el ca colonie italică cum și prin ce a decăzut el, — cum a fost el ca națiune română în Orient, cum a început el a se dezvolta și cultiva și realiza ca atari — în centru tuturor celor mai rafinate intrigi și celor mai neamice cercuștrări — domnilor, ce studiu poate fi mai frumos și mai interesant pentru un cap român ager, pentru o inimă mai zealoasă, pentru un condei român bine deprins — și domnii mei, în timpul de față, în pozițiunea noastră, în luptele noastre spirituale, ce materie ar putea fi mai dornică de studiu — ce studiu mai nutritor de speranțe — o speranță mai încurajatoare de inimile ale amice“³⁸. Nu cunoaștem rezultatul concursului, dar problemele de istorie continuă să preocupe pe arădeni. Tot în anul 1864 Ioan Moldovan, notar comunal, înaintează Adunării Generale un plan pentru elaborarea unor monografii comunale românești³⁹. Nici acest plan nu s-a realizat, fapt ce determină redacția „Tribunei poporului“ să reia ideea în 1897, când odată cu îndemnul pentru elaborarea unor astfel de lucrări prezintă și planul lor. O astfel de lucrare trebuia să cuprindă două părți:

Partea I

1. Originea și fizionomia română a poporului din comuna respectivă
2. Limba și graiul vorbit
3. Doinele și cîntecele bătrînești din sat
4. Dansurile poporului
5. Costumele și îmbrăcămintea
6. Datini și obiceiuri la nuntă, botez, înmormîntări și șezători
7. Alimentația oamenilor
8. Religia
9. Creșterea și educația copiilor

Partea II

1. Criginea comunci — documente, tradiții
2. Intinderea comunei
3. Străzile comunei și denumirea lor
4. Biserica și școala
5. Alte așezăminte culturale
6. Industriași, meseriași și negustori
7. Arhitectura comunei
8. Economia¹⁰.

Alături de preocupările de istorie, în cadrul „Asociației arădene“, s-a manifestat un interes susținut și pentru problemele de limbă și gramatică. În acest domeniu, la jumătatea secolului al XIX-lea, problemele de unificare a ortografiei limbii române preocupau cercurile științifice din întreaga țară, inclusiv Academia română. „Asociației arădene“ îi revine meritul de a desfășura în această problemă o muncă de pionierat pe plan național. Între documentele „Asociației“ se află o adresă din anul 1866 primită din Bucovina de la „Societatea pentru literatură și cultura română“ semnată de George Hurmuzaki prin care se răspunde arădenilor la adresa din 18 oct. 1865, în care ei cereau unificarea ortografiei române. Propunerea arădenilor a fost discutată în comitetul societății din Bucovina care s-a arătat dispus să contribuie la elucidarea problemei prin alcătuirea unei comisii și acordarea unui sprijin material de 400 fl. În adresă se precizează că „Asociația arădeană“ „are meritul strălucit de a fi conceput idea aceea salutară“¹¹. Atunci cînd Academia română va prelua și rezolva această problemă atât de importantă pentru cultura română, arădenii vor adopta normele ortografice unice elaborate de aceasta. Retipărirea statutului „Asociației arădene“, în anul 1885, se face pe baza hotărîrii Direcțiunii, cu ortografia stabilită de Academia română¹².

Problemele de gramatică sînt abordate de Direcțiunea „Asociației arădene“ încă din anul 1869. Mihail Velceanu, din Dognecea, printr-o adresă din 10 decembrie 1868, solicită recenzarea cărții sale de gramatică, pe care vrea să o publice, de către conducerea „Asociației arădene“¹³. Nu cunoaștem conținutul gramaticii elaborată de M. Velceanu. Comisia formată pentru recenzarea lucrării o respinge fiind nepublicabilă¹⁴.

O altă latură a activității culturale desfășurată de „Asociația arădeană“ cuprinde preocupări de difuzare a valorilor literare, științifice și artistice în rîndurile poporului prin cărți și conferințe. Bibliotecii Asociației —

creată pe baza statutelor — cuprindea colecții de reviste și ziare, cărți românești de literatură, știință și artă, tablouri istorice etc. Ziarele și revistele erau procurate prin abonamente anuale sau donație, iar o parte din cărți erau cumpărate din fondurile „Asociației“. În anul 1864 „Asociația“ primește următoarele reviste: „Organul luminării“ (1847), „Organul național“ (1848), „Învățătorul poporului“ (1848), „Gazeta Transilvaniei“ (1845—1863), „Telegraful român“ (1853—1863), „Bucovina“ (1850)⁴⁵. Profesorul Florescu din București donează „Asociației“ cărți — „Revoluția lui Tudor Vladimirescu“, „Principatele Unite înaintea „Europei“, „Istoria românilor de Trib. Laurian și mai multe tablouri — Tudor Vladimirescu, Romulus și Remus“⁴⁶, „Intrarea lui Mihai Bravu în Alba Iulia, Ștefan cel Mare la Valea Albă Descrierea divanului Ad-hoc „Unirea principatelor“⁴⁷. Academia română donează de asemenea zeci de volume⁴⁸ la care se adaugă biblioteca lui dr. George Popa, donația făcută de văduva lui V. Alecsandri⁴⁹ ș.a. În preajma anului 1907 biblioteca „Asociației“ avea 684 volume⁵⁰ fapt ce permite și deschiderea cabinetului de lectură, organizat de Dr. Ioan Suci, la începutul anului 1892⁵¹. Cărțile în majoritatea lor aveau conținut istoric, pedagogic și literar: „Cererile românilor din Monarhia Austriacă din anul 1849“, 2 vol., „Manual de filozofie“ de Aug. Treb. Laurian, „Anticile românilor“ de Damaschin T. Bojincă, „Repertoriul Teatrului Național din București“, „Cele simple virtuți“ sau „Fapte bune de caracteruri“ de Nicolae Velea Tincu, „Diregătorul buneii creșteri“ de Damaschin Bojincă, „Cîntece voinicești despre zile din bătrîni“ ș.a.

În răspîndirea culturii „Asociația arădeană“ a acordat un rol deosebit conferințelor publice care s-au ținut în cadrul adunărilor generale sau în cadrul cabinetului de lectură, în sala de festivități a Preparandiei sau în mediul rural. Astfel în anul 1866 Mihail Becșanu vorbește la Adunarea generală „Asociației“ despre „Datinele românilor la înmormîntări“⁵². În 1886 Direcțiunea Adunării constată că pentru „conferințe literare în favoarea „Asociației“ se mai înscriu George Purcariu, Teodor Ciontea“⁵³. Conferințele care s-au prezentat în primele luni ale anului 1892 s-au publicat în volum sub titlul „Conferințe publice“ 1892 (24 ianuarie — 13 martie) editate de „Asociația națională arădeană“⁵⁴. Din prefața lucrării semnată de Direcțiunea „Asociației“ rezultă că această societate culturală trebuie să găsească noi mijloace de afirmare pe planul culturii deoarece numai așa poate „să existe să se dezvolte și să producă fapte demne de chemarea ce și-a impus-o“⁵⁵. Dr. Petre Pipoș a susținut conferința „**Elementul național de educație**“. În prima parte a expunerii el arată pe bună dreptate că „Secolul al XIX-lea se poate numi cu tot dreptul secolul naționalităților. În acest secol — arată el — s-a ridicat societatea omenească la convingerea că popoarele sînt chemate de a se consolida în cercuri etnografice și a-și realiza fieștecare misiunea istorică după propria sa natură“⁵⁶. În continuare P. Pipoș stabilește legătura firească ce trebuie să existe între conștiința și educația națională, prezintă momentele mai importante din istoria spiritului național care a apărut inițial în Franța și apoi în Germania în perioada revoluției burgheze. Interesante sînt considerațiile

sale privind istoria națiunii române și învățămîntului românesc din Moldova, Țara Românească și Transilvania. El elogiază în mod deosebit operele lui Gheorghe Lazăr. În continuare analizează factorii educației naționale: familia, școala și literatura. Referindu-se la rolul școlii el insistă asupra laturii sale formative, în formulări care sînt valabile și astăzi „Așa dară — arată el — nu mulțimea cunoștințelor, ci dezvoltarea judecății, dezvoltarea sentimentelor și cultivarea moralității sociale trebuie să fie scopul școlii”⁵⁷. După ce arată valențele educative ale literaturii apreciatul profesor al Preparandiei din Arad face un adevărat elogiu poporului român și încheie conferința cu considerații politice privitoare la soarta națiunii noastre. „Un popor — spune Pipoș — care expus fiind secole întregi la tot felul de întimplări a știut să-și apere naționalitatea ca românul, păstrîndu-și datinile, limba și legea părinților este chemat la o soartă măreață a istoriei omenirii”⁵⁸. Se anticipează în aceste cuvinte zilele cînd Transilvania se va elibera și se va uni cu România, zilele de astăzi cînd într-adevăr poporul nostru și-a spus cuvîntul în istoria contemporană și a fost nu numai auzit ci și ascultat.

Teodor Cecntea, profesor la Preparandie, a susținut conferința „Pă-mîntul ca predilect al forțelor naturii” pe baza teoriilor lui Copernic, Kepller, Galilei, Laplace și Flamarion. El pledează pentru susținerea și apărarea adevărului în toate sectoarele de activitate „Erau vremuri — afirma el pe bună dreptate — cînd cei ce spuneau public adevărul trebuiau să sufere chiar martiriu pentru cutezanța lor! Astăzi însă în veacul civilizațiunei, deviza noastră este adevărul mai presus de toate”⁵⁹.

Ioan Petran, profesor de literatura română de la Preparandia din Arad expune tema „**Direcțiunea populară în literatura română**”. La fel ca Pipoș el se referă, în expunerea sa, atît la Moldova și Țara Românească cît și la Transilvania ca dovadă că milita de pe poziții științifice pentru realități politice — desăvirșirea statului național român. Referindu-se la activități poetice și cea de valorificare a creației populare realizată de „bardul de la Mircești, I. Petran consideră că „acel bărbat genial căruia cultura națională îi datorește mai mult, este Vasile Alecsandri”⁶⁰. Din conferința lui I. Petran rezultă că el cunoștea foarte bine istoria literaturii române pe care se străduia să o facă cunoscută arădenilor fiind la curent cu ultimele noutăți de peste Carpați din acest domeniu. Ca dovadă el constata în anul 1892 că în România s-a format în jurul lui Eminescu un adevărat curent poetic. „Eminescu a devenit la noi — spunea I. Petran — un poet atît de adorat și de iubit, încît a produs adevărată școală; poeții mai noi îl imitează, însă au rămas departe în urma lui, căci forma se poate imita dar nu și ideile: talentul este un dar al naturii”⁶¹.

Demne de reținut sînt considerațiile lui I. Petran privind locul literaturii ardelenice în ansamblul creației românești. Comparînd creația literară transilvană din trecut cu cea contemporană lui constată cu amărăciune că în „împrejurările actuale literatura la noi nu poate prospera”⁶². Este și în aceasta constatare un act de curaj, de revoltă, de constatare a realităților din Transilvania de la sfîrșitul secolului trecut.

Probleme deosebit de importante puse din poziția unui spirit umanist și democratic ridică Romul Nistor în conferința sa „Femeia ca factor în civilizația popoarelor“. În prima parte a lucrării sale el face considerații teoretice privitoare la menirea femeii ca soție și mamă și în măsură mai mică ca cetățean (limita impusă desigur de epocă). În continuare el pledează pentru educația femeii în conformitate cu acest rol social. Urmează apoi admirabile exemple de figuri feminine cu rol deosebit în istorie. Conferința se încheie cu un citat de Rousseau din care rezultă că și educația bărbaților în ultimă instanță depinde de cea a femeilor: „De voiți chiar ca ei (bărbații n.n.) să fie buni și virtuoși, învățați pe femei ce este mărirea și virtutea“.

O altă expunere interesantă, cu pronunțat caracter filozofic, este cea susținută de Dr. Georgiu Popu „Despre libertate“ în care prezintă teoria determinismului de-a lungul vremii și înfățișează în linii mari, istoria acestei probleme pînă la revoluția franceză.

S-au expus conferințe pe teme religioase, cum sînt cele susținute de Augustin Hamza și Dr. Traian Puticiu care n-au ridicat probleme deosebite din punct de vedere cultural.

Sub auspiciile „Asociației arădene“ s-au ținut conferințe publice tot timpul. La începutul secolului XX numărul lor crește. Din raportul prezentat la Adunarea generală a „Asociației“ în 25 ianuarie 1909 rezultă că direcțiunea a intervenit pe lângă reuniunea învățătorilor să sprijine aceste acțiuni căreia i-a împrumutat un proiectograf și i-a oferit ajutor 200 coroane⁶⁰. Același raport precizează temele conferințelor ce s-au ținut la începutul anului 1909 și autorii lor: Nicolae Mihulin — a ținut mai multe conferințe în satele din jurul Aradului; Avram Sădeanu a vorbit despre „Originea românilor“, Marilina Bocu — despre „Nicolae Grigorescu“, I. Russu-Șirianu — despre „Noua mișcare literară“, Sever Bocu — despre „Moisă Nicoară“ și Nicolae Mihulin — despre „Viața omului preistoric“. În cadrul Adunării generale Gheorghe Papp a expus disertația „Limba românească“. La Adunarea generală din anul 1910 I. Montani a vorbit despre I. Creangă. În cadrul aceleiași adunări discursul lui Vasile Goldiș constituie o adevărată disertație științifică din care rezultă concepția sa politică și filozofică. Vorbind despre condițiile vieții materiale el constată rolul lor determinant în viața societății. „Cercetările științifice referitoare la selecționare organismelor vii ca rezultată a luptei pentru existență — arăta V. Goldiș — continuă cu siguranță matematică aserțiunea istoriei materialiste că situația popoarelor este produsul condițiilor de viață cuprinse în însuși organismul indivizilor din care se compune fiecare popor“⁶¹. Nu influența darvinismului social este importantă în acest fragment ci faptul că V. Goldiș vorbește despre „istoria materialistă“. Ideile din această expunere, corelate cu cele din alte lucrări ale sale, pot să ne dea imaginea mai clară a ideologiei politice după care se călăuzea V. Goldiș. Faptul că asemenea idei se dezbăteau în Adunările generale dovedește încă odată conținutul larg și complex desfășurat de „Asociația arădeană“.

În ceea ce privește valorificarea tradițiilor, obiceiurilor culturii po-

pulare „Asociația arădeană“ a sprijinit creația folclorică. La toate serbările organizate de „Asociație“, muzica și dansul popular erau la mare cinste. În anul 1881 când Astra a organizat la Sibiu o expoziție națională „Asociația arădeană“ a lansat un apel către români și a format o comisie — președinte Nicolae Oncu — pentru sprijinirea acestei manifestațiuni. Obiectele trimise de arădeni — între care și portretul brodat al lui V. Alecsandri — au fost bine primite „au fost mai toate distinse la primele locuri“ după cum se arată într-o adresă înaintată Direcțiunii⁶⁵.

Din datele prezentate rezultă nu numai bogata activitate desfășurată de „Asociația arădeană“ ci și faptul că pentru arădeni cultura însemna **creație, sacrificare și difuzarea valorilor spirituale în popor.**

„Asociația culturală arădeană“ a desfășurat o bogată și variată activitate pentru sprijinirea învățămîntului din partea de apus a țării. Rolul școlii românești lipsită de ajutorul statului, era deosebit, ea trebuia să asigure, pe de o parte, înlăturarea a ceea ce G. Bariț numea „iobăgia spirituală“ a poporului iar pe de altă parte să întretină conștiința națională. În Banat și Crișana învățămîntul românesc avea o tradiție frumoasă fapt ce a făcut ca în anul 1812 să se înființeze Preparandia din Arad care de-a lungul anilor va pregăti învățători pentru școlile populare. În școlile populare problema cea mai grea era baza materială. Într-un memoriu adresat Adunării generale a „Asociației arădene“ în anul 1866 Alexandru Gavra și Atanasie Șandor arătau că din cei 80 milioane florini cheltuiți în ultimii 10 ani pentru învățămînt „românii greco orientali din Ungaria nu au primit nici un crucer măcar să-și plătească contribuția deși poartă greutățile ca și ceilalți locuitori ai Imperiului“⁶⁶. La numai cîțiva ani după acest memoriu Vicențiu Babeș în observațiile și propunerile la raportul Direcțiunii „Asociației arădene“ ce urma a fi prezentat la Adunarea generală cerea ca întreaga sumă preliminară sub titlul „pentru învățămîntul poporal“, să se folosească în anul 1871 „mai virtuos pentru înaintarea învățămîntului poporal în școlile de la țară“⁶⁷. Între documentele „Asociației“ se păstrează și o adresă a Episcopiei din Arad prin care cuprinde 26 de comune ale căror școli urmează să primească ajutor material. Aceste școli sînt cele din Bătuța, Vidra, Găvăjdia, Cadași, Zimbru, Lazuri, Moneasa, Neagra, Nădălbești, Ignești, Buhari, Pădurenii ș.a.⁶⁸. În aceeași adresă figurează și 10 învățători merituoși cu salariul lor anual ce urmează a fi premiați :

Nicolae Avram din Slatina salar anual 100 fl. v.
Georgiu Cionca din Groși salar anual 100 fl. v.
Avram Deheleanu din Bătuța salar anual 100 fl. v.
Andrei Vatianu din Vărădia salar anual 100 fl. v.
Pantelimon Teodorovici din Săvîrșin salar anual 210 fl. v. |
Ioan Givulescu din Toc salar anual 126 fl. v.
Euthemiu Oniție din Cuiasu salar anual 100 fl. v. |
Vasiliu Gherman din Cacoran salar anual 60 fl. v.
George Popescu din Iarcoșiu salar anual 63 fl. v.
George Ciosescu din Petriș salar anual 150 fl. v.

Situația grea materială aveau și profesorii Preparandiei din Arad. Al. Gavra și Ath. Șandor cer Asociației în anul 1866 „a se interpune la locurile competente pentru noi cei subscriși printre care cel dintîi servește ca profesor în Institutul pedagogic de la anul 1821, adică de 46 de ani, iar al doilea de 24 de ani, ca salariul nostru să se sistematizeze potrivit împrejurărilor celor grele ale timpului în care ne aflăm”⁶⁹. Salariul lor anual — rezultă din același memoriu — era de 336 fl. prin care „nu e modru — scriu ei — ca să mai putem scoate la capăt”. Asociația intervine în acest sens pe lângă Ministrul Cultelor și Instrucțiunii din Budapesta⁷⁰.

Cea mai mare parte a fondurilor destinate învățămîntului erau folosite pentru ajutorarea elevilor și studenților săraci. La cîteva luni după întemeiere, „Asociația” împarte stimuli la 16 tineri, cu sume ce variau între 16 și 50 fileri din care 12 studenți și 4 elevi (între ei figura și Iulian Grozescu)⁷¹. Numărul celor ajutați crește an de an ca dovadă că și resursele financiare ale „Asociației” au sporit. În anul 1865 sînt ajutați 26 de tineri cu sume ce variau de la 20 la 60 de florini. Dintre aceștia 13 erau studenți și tot atîția elevi⁷². La numai un an numărul tinerilor sprijiniți de „Asociația arădeană” se ridică la 40, cu sume ce variau de la 10 la 60 florini. Dintre aceștia 26 erau elevi (între ei figurau Atanasie Tuducescu în clasa IV și Mihai Velci în clasa V la gimnaziul din Beiuș) și 14 studenți⁷³. În anii următori numărul tinerilor care au primit ajutoare în general scade — în 1867 au fost ajutați 26 de tineri⁷⁴, în 1858 — 7 tineri⁷⁵, iar în anul 1869 — 8 tineri⁷⁶. Tinerii sprijiniți material de „Asociația arădeană” erau în general din mediu rural. Ajutorul se dădea pe baza unui testimoniu de pauperitate — din care rezultă situația materială a familiei — și de testimoniu școlar, care atestă rezultatele bune la învățatură ale tînarului. Elevii sau studenții care primeau ajutor urmau școala sau facultatea în diferite orașe. Astfel din tinerii care au primit ajutor în anul 1865: 9 urmau facultatea la Pesta, 1 la Sibiu, 3 la Oradea, iar dintre elevi: 2 urmau școala la Beiuș, 1 la Timișoara, 9 la Arad și 1 la Lugoj⁷⁷.

Demn de remarcat este însă faptul că după 1870 stipendiile sînt în mare măsură orientate spre tineri ce urmează să se pregătească într-o meserie. Vicențiu Babeș în observațiile și propunerile făcute pe marginea raportului întocmit de Direcțiunea „Asociației” în 1869 cereau ca o parte din fondurile destinate școlii să fie folosite pentru tineri ce urmează o meserie: „sprijinirea băieților sărăciți pentru a învăța toate felurile de meserii trebuincioase poporului”⁷⁸. În această orientare a Asociației arădene este o dovadă că școala românească manifestă receptivitate față de nevoile social dinamice ale epocii, răspund cerințelor dezvoltării capitaliste a societății.

Dacă în primii ani „Asociația arădeană” sprijină studenții de la facultățile de drept, în 1869 se acordă prima bursă de 300 de florini unui student de la Politehnica din Viena⁷⁹. În 1893 peste jumătate din stipendii erau acordate elevilor meseriași și, fapt demn de reținut, din acest an apar și tinere fete bursiere ale „Asociației arădene”. Începînd din anul

1898 banca „Victoria“ din Arad care sprijinea anual cu fonduri „Asociația arădeană“ cerea ca ele „să se folosească pentru distribuirea de ajutoare sau mici stipendii pentru tinerii români care sînt deja sau se vor aplica pe cariera de industrii sau comerț“⁸¹, iar în Adunarea Generală pe anul 1899 R. Ciorogariu cere să se „autorizeze Direcțiunea cu cheltuieli pînă la 300 de florini pentru a acorda stipendii cu deosebire tinerilor care îmbrățișează comerțul sau meseriile“⁸². În același an „Tribuna poporului“ cerea crearea unei catedre „pentru economie și industrie“ deoarece „poporul nostru n-are nici o școală agronomică ori industrială. Pe terenul economiei rurale rămîne la sistemul economic vechi, insuficient pentru productivitatea cerută astăzi de spiritul dominant“⁸³.

Activitatea „Asociației arădene“ în domeniul învățămîntului poate fi urmărită și pe plan organizatoric. Ea a militat pentru înființarea de gimnazii și licee românești. Unul din conducătorii ei marcanți Ioan Popovici Desseanu elaborează în anul 1871 un proiect ce prevedea înființarea la Arad a unui Institut de învățămînt care să cuprindă: gimnaziu, preparandia, facultatea de drept, filozofie și politehnică⁸⁴. În anul următor ideea este reluată la conferința românilor din comitatele Arad, Bihor, Cenad, Timiș, Zărand, Satmar⁸⁵.

În anul 1871 „Asociația arădeană“ este solicitată de „Astra“ să sprijine înființarea unor academii de drept pentru românii din Austro-Ungaria. În adresa „Astrei“ semnată de Iacob Bologa se justifică oportunitatea Academiei prin faptul că „națiunea (română n.n.) are lipsă a fi prevăzută ca sortați care să-i poată reprezenta interesele în toate“⁸⁶. Se urmărea în felul acesta, împlinirea unui vis al românilor din timpul revoluției din 1848, susținut de Avram Iancu. Direcțiunea „Asociației arădene“ răspunde favorabil „Astrei“ considerînd că „nouă ne lipsește aceea ce e mai scump, mai prețios între instituțiile unei națiuni — Academia de care frații noștri conducători se bucură din abundență“⁸⁷. În incheiere arădenii cer să se facă toate documentările, toate sacrificiile pentru înființarea acestei instituții de învățămînt. „Fraților — afirmau arădenii în răspunsul adresat „Astrei“ — de vom frunzării paginile istoriei ne vom convinge că părinții noștri în alte împrejurări cu mult mai fatale — ba barbare — au știut să se sacrifice chiar ce aveau mai scump — viața pentru mărirea națiunii sale! Oare noi în împrejurări mai favorabile decît erau ei, nu voim să facem barem atîta cît vedem că prosperitatea pretinde de la noi“⁸⁸. Academia nu se va putea crea. Și pe această cale autoritățile urmăreau să înăbușe lupta de emancipare națională.

Prestigiul de care se bucura „Asociația arădeană“ în rîndurile românilor de pretutindeni rezultă și din sprijinul pe care l-a solicitat societatea „România“ din Viena, în anul 1869, în legătură cu crearea, la universitatea din capitala Imperiului, a unei docenturi în limba română și sprijinirea materială pentru ridicarea remunerației profesorului respectiv⁸⁹. Arădenii se declară de acord cu această inițiativă dar, din lipsa fondurilor nu pot contribui cu ajutor material.

Ajutorarea tinerilor ce urmau școala și erau lipsiți de mijloace materiale s-a încercat să se realizeze și prin crearea la Arad a unui inter-

nat. Între documentele „Asociației“ figurează proiectul unui „Aluneum“ cu 100 de locuri destinat preparanzilor, liceenilor, pentru cei ce urmează cariere artistice, industriale și economice. Problema aceasta nu s-a putut rezolva fapt ce explică reluarea ei în anul 1869.

Urmărind activitatea „Asociației arădene“ desfășurată pe multiple planuri se pot constata multe realizări și multe acțiuni rămase în faza de proiect sau simple încercări. Cea mai importantă realizare a „Asociației arădene“ constă în faptul că a unit în jurul ei toate forțele culturale și politice ale vremii din partea de vest a țării canalizându-le eforturile spre un țel unic și major : cultivarea conștiinței prin promovarea culturii și limbii române în rîndul maselor largi populare. Dacă această activitate se întregește și prin sprijinirea învățămîntului a științei și meseriilor avem imaginea unei activități complexe puse în slujba progresului economic, social, politic al societății românești. Prin abordarea unor probleme de interes național, prin promovarea legăturilor culturale și politice cu celelalte regiuni ale țării locuite de români. „Asociația arădeană“ a contribuit în mare măsură la pregătirea unirii Transilvaniei cu România realizată pentru totdeauna la 1 Decembrie 1918.

După realizarea unirii, „Asociația arădeană“ în condițiile libertății de acțiune și a sprijinului acordat de stat își redimensionează activitatea. În anul 1924 ea se unește cu „Astra“ din Sibiu devenind despărțămînt al acesteia⁹⁰. Activitatea culturală la Arad în noile condiții va cunoaște un nou suflu și obiective mai diverse specifice epocii respective.

3. Societăți culturale locale

O bogată activitate culturală a desfășurat-o la Arad tineretul studios societățile culturale și revistele acestora cuprindeau în majoritatea cazurilor în primul rînd tineri de la instituțiile școlare și apoi tineri din oraș și împrejurimi.

a. Societatea de lectură a elevilor români de la gimnaziul din Arad.

Această societate s-a creiat în perioada absolutismului de elevul Mircea V. Stănescu. „Studentii gimnaziului din Arad — notează Vasile Goldiș într-un studiu — aveau o societate de lectură românească, aveau o foaie de săptămîină românească și scoteau în volume tipărite poeziile lor naționale și odele lor critice absolutismului⁹¹. Societatea elevilor de la gimnaziul din Arad urmărea, în condițiile în care în această școală nu se predă limba română deși erau mulți elevi români, să promoveze cunoașterea limbii să lupte pentru introducerea acestui studiu la gimnaziul din Arad. În anul 1859 Societatea publică o culegere de poezii într-un volum intitulat „Muguri“ unde debutează alături de Mircea Stănescu, Iuliu Grozescu, Moise Botta ș.a. Peste ani I. Slavici va aprecia că acest volum, deși lipsit de valori literare deosebite, va fi foarte cunoscut de tineretul arădean.

În anul 1871 elevii români de la gimnaziu întemeiază societatea de lectură „Mureșana“ care își propune să cultive „vorbirea și scrierea corectă a limbii române“ și promovează creația literară și declamațiunile⁹². Societatea grupează în jurul ei și tineri din oraș și chiar intelectuali angajați în lupta împotriva măsurilor luate de regimul dualist. În 29 iunie 1871 în păduricea orașului societatea „Mureșana“ organizează o mare ma-

nifestație culturală care cuprindea un program artistic — „corul național“ — recitări și conferințe. Un elev din clasa a II-a a gimnaziului a susținut conferința semnificativ intitulată „Despre necesitatea și datorința de a cultiva limba”⁵³.

b. Societatea „Progresul”

În anul 1883 a luat ființă la Arad societatea culturală „Progresul” a meseriașilor sub conducerea lui Mircea Stănescu. Ea va funcționa pînă în anul 1892 cînd autoritățile smulg lui V. Mangra sigiliul societății. Societatea s-a remarcat prin corurile sale conduse de Ion Vidu și N. Stefu (vezi „Politica socială” în Tribuna poporului, 1897, nr. 4 pag. 2). Statutele societății n-au fost aprobate fapt ce explică aderarea ei la „Asociația arădeană pentru cultura poporului român” în anul 1899.

c. Societatea de lectură a studenților din Arad.

Societatea s-a înființat în anul 1867/68 sub îndrumarea profesorului Miron Românul. După cum rezultă din „Raport despre activitatea societății în anul școlar 1867—1868” ea urmărea „ca prin citirea foilor periodice și a operelor științifice apoi prin comunicarea ideilor și prin ocupațiuni de diligență să se adauge cît mai mult la erudițiunea tinerimii”⁵⁴. Deși societatea era creată de studenții teologici din revista ei „Speranța” apărută în anul 1869 rezultă că ea cuprindea și pe tinerii de la gimnaziu și Preparandie. În preocupările revistei și deci a societății intrau probleme de literatură și istorie iar printre colaboratori semnalăm pe Ioan Slavici, Ion Russu, Iosif Goldiș, Ilarion Pușcariu ș.a. Andrei Șaguna apreciază favorabil revista societății arădene pentru că „cuprinde și lățește cunoștințele temeinice din care cărturarii noștri pot înavuți științele . . . școlare și cele istorice”⁵⁵.

În anul 1872 rosturile revistei „Speranța” au fost preluate de revista „Lumina”.

O schimbare importantă survine în organizarea societății în anul școlar 1876/77 cînd în mod oficial alături de studenții teologi vor participa, în cadrul ei și elevii Preparandiei. Această situație se va menține pînă în anul 1908 cînd societatea se scindează din nou⁵⁶.

Revista Societății elevilor preparanți apărută în 1882 sub redacția elevului Pal Gavrilă era intitulată „Deprinderea” care în anul 1896 își schimbă denumirea în „Chemarea” fiind redactată de Iosif Stanca⁵⁷.

Activitatea acestor societăți s-a desfășurat și sub forma unor conferințe publice din tematica cărora rezulta orientarea lor spre cultivarea conștiinței naționale. În anul 1886 studentul Cacina I. a prezentat dizertația „Limba și literatura română” în care elogiază graiul nostru de pe tot întinsul țării⁵⁸. Și elevii sub îndrumarea profesorilor prezentau lucrări în cadrul adunărilor Societății. Astfel în anul 1915/16 s-au prezentat următoarele lucrări și ele semnificative prin titlurile lor: „O scurtă privire asupra secolelor XVIII și XIX în literatura noastră”, „Sunt român”, „Învățătorii” ș.a.⁵⁹.

Societățile tineretului studios din Arad au promovat prin activitatea lor aceleași valori, conștiința și cultura națională — prin mijloace variate dintre care conferințele, manifestațiile cultural artistice și editarea unor reviste reprezintă și rămîn cele mai cunoscute și mai importante.

4. Încercări neizbutite

Spre sfârșitul secolului al XIX se fac noi încercări de înființare a unor societăți culturale — sub denumiri, în general mascate — și în județul Arad. Ele nu pot funcționa deoarece așa cum s-a întâmplat și cu societatea „Progresul” din Arad guvernul nu aprobă statutul și deci activitatea lor. Ele nu rămân simple „încercări” ci tentative ce exprimă aceleași idealuri pe care le nutreau și societățile existente fapt pentru care se cuvine a le pomeni și încadra în acest tablou general ce cuprinde sistemul instituționalizat al culturii arădene.

a. **Asociația femeilor din Lipova.** Această societate ce cuprindea nu numai femei ci și bărbați pe toți reprezentanții vieții politice și culturale din Lipova. Însuși conducătorul ei era protopopul Voicu Hamzea membru al Asociației arădene. Urma să se creeze în anul 1892. Asociația nu a fost aprobată de forurile guvernamentale din Budapesta pe motiv că ea la fel ca și celelalte societăți promovează ideea națională. Prefectul Aradului cerea într-un raport înaintat Ministrului Instrucțiunii să nu aprobe funcționarea acestei societăți. „În ultimii ani — scria el — s-a observat că, mai ales românii sub forma asociațiilor culturale și de binefacere urmăresc cultivarea și dezvoltarea sentimentului național și al solidarității naționale. Acest lucru se observă mai ales la asociațiile în care preoții și învățătorii aderanți ai curentului naționalist au rolul de conducători. În fruntea „Asociației femeilor ortodoxe din Lipova” este protopopul Voicu Hamzea cunoscut naționalist și cu celelalte persoane de la conducerea „Asociației” sînt aderanți ai curentului naționalist”¹⁰⁰.

b. **Casa de citire din Gurahont.** Această casă de cultură a luat ființă în anul 1897 sub conducerea lui Traian Mager. Și în acest caz subprefectul județului Arad cere Ministerului de Interne să nu-i aprobe statutele pe motiv că membrii ei sînt în proporții de 90/95%¹⁰¹ analfabeți. Răspunsul negativ nu întârzie nici în acest caz.

Încercările de constituire a societăților culturale în județ vin să confirme nevoia stringentă de răspîndire a culturii în masele largi prin forme și mijloace de organizare ce se constituie în sinul poporului în mediul rural. Difuzarea culturii dintr-un centru cultural la nivel de ținut și județ nu mai corespundea condițiilor istorice de la sfârșitul secolului al XIX. Aceste societăți nu vor primi dreptul de a se constitui. Cultura pe care ele și-au propus să o promoveze cu obiective clare — cultivarea conștiinței naționale, răspîndirea cunoștințelor științifice pentru progresul general al societății — va continua să rămână un aspect major al epocii și în mediul rural în acest colț de țară.

Activitatea culturală instituționalizată în Arad nu se reduce la aceste societăți. Ea poate fi urmărită și în cadrul unor organizații muncitorești care deși aveau alte obiective nu pierdeau din vedere necesitatea răspîndirii culturii. Într-un articol apărut în anul 1868 în ziarul „Alföld” din Arad care punea problema organizării muncitorilor din acest oraș se stabilea că pe lângă alte obiective de ordin social—economic asociația muncitorilor arădeni ar urma să organizeze și „cerc cultural”. „Scopul său — se arată în articolul respectiv — ar fi ca în localurile asociației să se organizeze prelegeri, ședință de lectură, întruniri colegiale, înființarea unor

cursuri pentru o mai bună însușire a cunoștințelor tehnice și a unei biblioteci; aducerea de cunoștințe de specialitate profesională și de cultură generală; înființarea unei societăți corale și organizarea de festivaluri și petreceri familiale, ...¹⁴¹⁰²

De asemenea din statutele „Asociației profesionale de ajutor reciproc al calfelor din Pincota” aprobată în anul 1868 rezultă că această organizație își propunea și culturalizarea membrilor, a tinerilor meseriași. „Expunerile în public din domeniul cunoștințelor utile — se arată în statutele respective — lectura unor periodice, a unor lucrări de lectură și de polemică, precum și cultivarea interesului pentru artă”¹⁴¹³ constituie principalele mijloace de realizare a scopului „Asociației”.

Pentru organizațiile muncitorești noțiunea de cultură avea o accepțiune mai largă — ea cuprindea deocamdată pe lângă cunoștințe de cultură generală și informații de natură profesională. Cu timpul în sinul mișcării muncitorești, după apariția marxismului noțiunea de cultură va cuprinde în sfera sa și cunoștințe ideologice, de teorie revoluționară ce vor constitui un îndreptar în activitatea muncitorilor organizați în cadrul partidelor muncitorești. Și în acest caz presei muncitorești îi va reveni rolul de a difuza în masa largă de oameni ai muncii o cultură nouă proletară și revoluționară în același timp.

CONCLUZII

Din analiza activităților desfășurate de societățile culturale românești din Arad pînă la unirea Transilvaniei cu România se pot stabili următoarele concluzii :

1. Aceste instituții de cultură au avut un rol deosebit nu numai pe plan cultural — în răspîndirea și crearea valorilor spirituale — ci și pe plan economic și social politic, ele au promovat meseriile și comerțul românesc ca ramuri importante ale economiei de tip capitalist.

2. Pînă la apariția partidelor politice și în mare parte și după aceea aceste societăți au avut o importantă funcție politică — conservarea și cultivarea conștiinței naționale, lupta pentru drepturi naționale în cultură și administrație.

3. „Asociația arădeană pentru cultura poporului român” a depășit prin obiective și activitate limitele orașului și județului Arad — ea a antrenat în viața publică pe cei mai de seamă reprezentanți ai vieții culturale și politice din Banat și Crișana în a doua jumătate a secolului al XIX și începutul secolului XX pregătind în felul acesta din punct de vedere spiritual orașul nostru pentru rolul pe care îl va avea pe plan politic în desăvîrșirea procesului de unificare a statului național român.

NOTE

¹ Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 121.

² V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, Edit. științifică, București, 1968, pag. 43.

³ Cf. Cornelia C. Bodea, *Acum o sută de ani*, în „Hotarul” nr. 9, 10, 11, 1937, p. 291.

⁴ Cornelia C. Bodea, *art. citat*, Hotarul, nr. 6—8, 1938, p. 255.

⁵ Cornelia C. Bodea, *art. citat*, nr. 5, 1938, p. 201.

⁶ Lucian Emandi, *Alexandru Gavra — editor de cărți românești*, în „Anuarul Liceului pedagogic Arad, pe anul școlar 1972—73”, Arad, 1973, pp. 131—155.

- 7 Lucian Emandi, *Contribuții arădene la instituționalizarea culturii românești*, în „Cariatide”, august, 1973, pag. 10.
- 8 Vezi V. Curticăpeanu, *op. cit.*, pp. 23—42; V. Popeangă, *Activitatea culturală a corpului didactic din Transilvania în slujba unității naționale*, în „Anuarul Liceului pedagogic Arad”, 1972—73, Arad, pp. 55—102.
- 9 Apud. V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 49—50.
- 10 Arhiv. Stat., Arad, fond. Desp. Astra, dosar nr. 4, 1861—65.
- 11 Idem., dosar nr. 3, (1861)
- 12 Idem, dosar nr. 5, (1863)
- 13 Idem, dosar nr. 6, (1863)
- 14 Idem, dosar nr. 5, (1863) p. 2.
- 15 Apud. Andrei Caciora, *Începuturile Asociației arădene*, în „Cariatide”, august 1973, p. 11.
- 16 Vezi „Aurora română”, 1863, pp. 125—8; „Gazeta Transilvaniei”, nr. 37, 1863, pp. 147—8.
- 17 *Statutele Asociației naționale arădene pentru cultură și conservarea poporului român, Arad 1863*, Arh. Stat., Arad, fond. Desp. Astra, dosar nr. 5, (1863).
- 18 Arh. Stat. Arad, fond. Desp. Astra, dosar 88, 1895, fila 10—11.
- 19 Reprodus în „Biserica și școala” nr. 5, 1 febr. 1909, p. 3.
- 20 „Biserica și școala”, nr. 8 (21 febr.) 1910, p. 4.
- 21 Ibidem, p. 4.
- 22 Arh. Stat. Arad, fond. Desp. Astra, dosar 24.
- 23 Idem, dosar 149 (1885).
- 24 Idem, dosar 190 (1896) fila 1—2.
- 25 Idem, dosar 199.
- 26 Idem, dosar 209 (1904) fila 1—4.
- 27 Idem, dosar 62 (1867).
- 28 Idem, dosar 190 (1895).
- 29 Idem, dosar 55 (1866).
- 30 Idem, dosar 111 (1871).
- 31 Idem, dosar 197 (1897) fila 9.
- 32 Idem, dosar 36 (1864).
- 33 Idem, dosar 201 (1898).
- 34 Idem, dosar 207 (1900) fila 6.
- 35 Idem, dosar 199 (1898).
- 36 Idem, dosar 6 (1863) fila 13.
- 37 Idem, dosar 36 (1864).
- 38 Apud. T. Boliș, *Asociația națională arădeană pentru cultura poporului român*, în „Înnoirea”, nr. 19—20, 1939, p. 5.
- 39 *Magazin de bogății naționale*, în „Tribuna poporului”, nr. 45, (8 martie) 1897, p. 213—14.
- 40 Idem, p. 214.
- 41 Arh. Stat. Arad, fond. Desp. Astra, dosar 57.
- 42 Idem, dosar 147, fila 2.
- 43 Idem, dosar 75 (1868) fila 100—101.
- 44 Idem, dosar 84 (1896) fila 14.
- 45 Idem, dosar 36 (1864).
- 46 Idem, dosar 36 (1864).
- 47 Idem, dosar 7 (1863).
- 48 Idem, dosar 199 (1898).
- 49 Idem, dosar 203 (1899).
- 50 Idem, dosar 210 (1898).
- 51 Idem, dosar 179 (1892).
- 52 Idem, dosar 55 (1866).
- 53 Idem, dosar 153 (1866).

- 54 Conferințe publice — 1892 (24 ian.—13 martie), Editura Asociației naționale arădene, Arad 1892, p. 214.
- 55 Idem, p. 1.
- 56 Idem, p. 25.
- 57 Idem, p. 48—49.
- 58 Idem, p. 53.
- 59 Idem, p. 60.
- 50 Idem, p. 95.
- 61 Idem, p. 105.
- 52 Idem, p. 107.
- 63 „Biserica și școala”, nr. 5, 1 fbr., 1909, p. 3.
- 64 „Biserica și școala”, nr. 8, 21 febr., 1910, p. 4.
- 65 Arh. Stat. Arad, fond. Desp. Astra, dosar 136, fila 21.
- 66 Idem, dosar 55 (1866).
- 67 Idem, dosar 55 (1866).
- 68 Idem, dosar 111 (1871).
- 69 Idem, dosar 55 (1866).
- 70 Cf. Teodor Pavel, *Activitatea „Asociației Naționale arădene” în sprijinul învățămîntului românesc din Banat și Crișana*, (1862—1918), „Banatica”, 1971.
- 71 Arh. Stat. Arad, fond. Desp. Astra, dosar 7 (1863).
- 72 Idem, dosar 47 (1865).
- 73 Idem, dosar 56 (1866).
- 74 Idem, dosar 70 (1867).
- 75 Idem, dosar 75 (1868).
- 76 Idem, dosar 84 (1869).
- 77 Idem, dosar 47 (1869).
- 78 Idem, dosar 83 (1869).
- 79 Idem, dosar 84 (1869).
- 80 Idem, dosar 182 (1899).
- 81 Idem, dosar 201 (1898).
- 82 Idem, dosar 213 (1899).
- 83 „Tribuna poporului” nr. 66, 1898.
- 84 Vezi „Speranța”, 1871, nr. 8, p. 61—62.
- 85 Teodor Pavel, *art. cit.*
- 86 Arh. Stat. Arad, fond. Desp. Astra, dosar 109 (1871).
- 87 Ibidem.
- 88 Ibidem.
- 89 Idem, dosar 84 (1969).
- 90 Idem, dosar 216 (1924).
- 91 E. Găvănescu, *Un studiu inedit al lui V. Goldiș*, în „Hotarul”, anul III, 1936, nr. 2—3, p. 32.
- 92 „Speranța”, II, 1871, nr. 3, p. 24.
- 93 Idem, II, nr. 14, p. 107.
- 94 În „Speranța”, nr. 1, an I 1869.
- 95 Idem, nr. 14, 1871.
- 96 Cf. V. Popeangă, *Activitatea culturală a corpului didactic din Transilvania în slujba unității naționale*, în „Anuarul Liceului pedagogic Arad, pe anul școlar 1972—73”, p. 92.
- 97 Ibidem.
- 98 Cf. V. Popeangă, *art. cit.*, p. 93.
- 99 Ibidem, p. 92.
- 100 Apud. Zenobie Piclișeanu, *Guvernele maghiare și mișcările culturale ale românilor ardeleni*, în „Revista Fundațiilor”, nr. 1, ian., 1934, p. 124.
- 101 Idem, p. 125.
- 102 Alföld, 21 ianuarie 1868.
- 103 Apud. „Documente privind începuturile mișcării muncitorești și societate din România”, — 1821—1878, Editura politică, București, 1971, p. 427.

ANEXE:

DOCUMENTE REFERITOARE LA „ASOCIAȚIA ARĂDEANĂ“

Scrisoarea trimisă din Baia de Criș de un grup de fruntași din ținutul Zărandului din care rezultă adeziunea lor la „Asociația Arădeană“.

Domnule Președinte!

Ilustră Adunare!

„Pleta di questa... Terra natal che lacerato e nudo D'ogni ornamento antico il sen vi mostra“.

Cu aceste cuvinte se adresează italianul către frații săi, când văzu că în pământul său de naștere științele și artele își pierduseră floarea și vi-goarea, puterea și ornamentul din vechime.

Cu aceste cuvinte venim noi a ne adresa către „Asociațiunea literară din Arad“.

Fraților! (pentru că toți români sunt frați), dacă cu prezența noastră personală nu ptuem fi fericiți a lua parte la o sărbătoare națională, primiți spiritul, cugetul și inima noastră, și lăsați-ne ca în această ilustră adunare să Vă putem saluta cu toată puterea inimei și din tot simțul nostru în scopul măreț ce-l poate și ce caută să-l aibă Asociațiunea, pentru a cărei formare și constituire v-ați adunat.

Iată suntem fericiți a saluta a doua asociațiune literară română: cea dintâi a fost Asociațiunea Transilvană — a doua pe care o salutăm e asociațiunea, în care v-ați adunat.

Nici odată asociațiuni literare nu s-au inaugurat, nu s-au înființat, și nu s-au constituit în timp mai preocupat de sgomot politic, ca chiar aceste asociațiuni; nici odată necesitatea lor n-a fost mai mare, mai urgentă ca chiar acum.

Un sgomot politic ne-a preocupat și ne preocupă încă acum de doi ani și mai bine; în decursul acestei fermentațiuni politice ce durează încă, s-ar fi părut că noi am uitat de literatura noastră națională, de știință și de artă — ba poate și de casele și de persoana noastră ;numai de un lucru divin, de o idee de viață, de o condițiune a existenței noastre perpetuie, nu s-a părut că ne-am uitat nici odată; aceasta e limba și naționalitatea noastră. Fi ar fi fost lupta noastră ori politică sau bisericească, ori politică sau privată, noi de limbă și naționalitate n-am uitat pentru că numai asta ne susține, numai asta ne vivifică, numai asta ne dă eternitate între ori ce jurstari, supt orișice condițiuni, sub orișice guvern, sub constituționalism ori absolutism, în republică ori despotism, în libertate ori sclavism.

După o tempestate de doi ani și mai bine, și acum când această tempestate se pare a mai ține încă, mulți vor cugeta, ba unii vor și zice, că e lucru negeneros și ingrat a revoca spiritele și mințile de pe calea pe care au apucat și a le cufunda în plăcerile solitare și spinoase ale literaturii. Așa e, dacă literatura ar fi să rămână numai un artificiu de forme, numai o aplicațiune de regulile estetice, sau cel mai mult numai o delectare aleasă, o nobilă petrecere de timp; ma literatura astăzi în secolul artelor și științelor caută să și priceapă oficiul și chemarea sa; ea e mijlocul

cel mai potent la cultură și civilizație, are să deștepte, să ridice și să nobilizeze natura rațională și morală în oameni; ea concentrându-și toate puterile, are să aspire la o acțiune independentă, instruind, animând și luminând mulțimea, ca în lupta de speranță și debietate, de entuziasm și respectul uman, de impetuositate indiscretă și esiatre pusilanimă — să contribuie la regenerarea individului și la renașterea națiunii, să arate fundamentele cele adevărate ale societății, să combată doctrinele violențelor și ale sofistilor, susținându-și dependent dreptul și dreptatea, rectitudinea și simțul comun.

Acest simț comun sinonimizând civilizațiunea și cultura, arată că pentru o națiune nu e destul numai aurul și pâinea ci să poftască și știința și afectul: artele frumoase; aspirațiunea inimei către tot ce e bun și frumos; și ornamentul divin a toate aceste limba.

Care a văzut și știe că pierzându-se limba se pierde și existența națională; care a văzut și știe că și națiunile teritorialmente rupte și fără de nici o legătură politică între sine, ba sclave, oprese și avilite încă își conservă vitalitatea și existența prin legătura de una și aceeași literatură națională — va putea oare nega că aceasta n-are nici o influență asupra politice și moralei? Și în timpul fatal și dureros de aservirea noastră, unde oare am existat, de nu în limba poporului, care îi a noastră, și în scrierile puține ce le avem? Și în paginile acestor puține scrieri, au nu ne întâlnim cu numele român, cu stilul român, scrise toate în limba română, alimentând acel amor de sânge și de patrie, aceia demnitate și glorie națională, cari fac compendiu de atâtea virtuți de om și cetățean, de român și creștin prin venerațiunea trecutului și speranță în viitor.

O! Și câte, câte din aceste speranțe au a se împlini încă.

Una o vedem împlinită astăzi. Iacă a doua asociațiune literară, iacă a doua școală națională. Nu e acesta nici a unitului nici a neunitului, nici a valvinului nici a arianului, nici a democratului, nici a aristocratului, nici a săracului nici a bogatului, nici a laicului, nici a preotului — ci a tuturor românilor din orice clasă, de orice condițiune, de orice demnitate. O educațiune, o instrucțiune nouă are să ne dea acest institut. E timpul, și avem lipsă ca instrucțiunea să încete de a fi o ipocrizie patentată, care numai eșcită ambițiunea și nu-i arată nici un scop nobil și frumos, numai esaltă imaginațiunea și nu dă nici o vigoare la înțelepciune, și așa lasă o golitate vastă în spirite și o vanitate mare în inimă, și în loc de principii raționale și salutare te încarcă cu opiniul servile și artificiale, și în loc de a-și lua de bază viața reală se cufundă în gustul lucrurilor mici și sterile — symptom suprem de decadentă.

Putem că vivem într-un timp, unde mulți suntem predomniți de aroganța de a substitui părerile individuale la simțul comun; punem să viețuim zile, când fiecare crede că acolo se finește lumea unde ajung puterile razelor dela ochi; punem că suntem acolo, unde mințile frivole, inimile de jos, sufletele putrede, de o parte orice cuget înalt se judecă de delir, și de altă parte orice perseverență care face să iasă învingătoare cauzele cele mai mari, o cufundă cu temeritatea ce le ruină — unde o prudență enervată, o ambițiune halucinată se prefereste binelui comun — unde ador-

mirea epidemică a unui malcontet, pretinde gloriile eroismului: spuneți-ne în mijlocul a toate acestea ce lucru important e mai de lipsă, decât educațiunea? O educațiune, care să îndrepte pe toți la moralitate și pe fiecare la funcțiunile la care e chemat de necesitatea civilă și de capacitatea sa; o educațiune, care să învețe acea ce e de lipsă a cunoaște, a ama, a practica; o educațiune care să vivifice caritate să întărească credința, arătând tuturor un scop pe care poate că încă tempestăți îl inconjoară, dar care este unul și etern.

Iacă institutul pe care venim a-l saluta și având „Pietate de asta țară“ ne vom ține fericiți a ne număra între membrii asociațiunii literare ce sunteți a o constitui, pentru că e mijlocul potent la susținerea și cultivarea limbei, e impuls perpetuu la patriotism.

Va forma acest institut literați? O! Noi nu o pretinde. Cei în cari a unit sborul ideal, intuițiunea serioase a naturei, spiritul estetic, relevanțelul religios, conștiința națională, aceia pot deveni literați — și noi vom fi cu admirațiune către ei. Geniul își face cale sieși, și unind simplitatea cu idealul, interesul inimei cu cel al artei, simțimintele individului cu cele ale geniului uman, el pasă nemuritor supra de frânturile mărilor ome-nești; gustul, fratele său gemen și nici odată adversar, prețuind talentul cel adevărat și emoțiunea sinceră, se câștigă prin comparațiune, se nutrește prin bunăvoință și se înfrățește cu moralul.

Iată iară cei frați gemeni ce se numesc „binele“ și „frumosul“; iată literatura pentru pretutindenii instrument al educațiunei, sau de vrem al emancipațiunii. Când ne va succede a escita (escitată odată va dura) în generațiunea noastră admirațiune pentru lucrurile înalte, afect pentru natură, gust pentru simplitatea frumoasă, emulațiune pentru eleganța naturală, atunci cu această educațiune vom putea spera o literatură ornată dar nu frivolă, ambițioasă, dar nu rapsodică, nici sentimentală, nici epileptică, nici oțioasă, nici sterilă; ma care creată de necesitatea artistică de a exprima și a comunica cele mai nobile și mai profunde simțiminte să fie plină de efect, și de studiu, de unitate și meditațiuni; ca ți viața întreagă, ia să fie educațiunea minții și a inimei, și să facă a ama patria și a disprețui vilitatea, a depărta incertețele enervate și a vivifica efectele amorțile în compurtări și dubietăți a lăți luimna nu cu impetulu fulgerului, ci cu progresul Aurorei, a familiariza conștiința publică cu instituțiunile politice cele mai juste și cele mai utile, a prepara o generațiune care să ajungă acel pământ al promisiunei către care noi încă mânăam arca noastră sântă și speranțele noastre în mijlocul deșertelor, unde până acum toată ziua am mâncat și mâncând toată ziua, și ajungându-ne seara încă abea am aflat atâta loc, unde să ne putem pleca capul.

Pătrunși de aceste senimente și idei, ne repețim salutarea noastră, cerând dela Divina Providență prosperarea asociațiunei, și durarea ei în

etern; Ne rugăm totodată, a ne suscepe de membrii asociațiunii, apromi-
țându-ne (obligându-ne) a corespunde datorințelor ce condiționează drep-
tul de a putea fi membru.

Baia de Criș, Comitatul Zarand, 10 mai 1863.

Dr. Ios. Hodoșiu

prim vicecomite al Zarandului

Amos Frâncu

al II-lea v. comite

Sigismund Borles

protonotarul Zărandului

Ioane Motiu

asesor la tribunal

Dr. Iac. Brendusianu

v. fiscal Incl. Cottu Zărand și protonotariu onorariu

Antoni Cuteanu

asesor la Tribunal

Ioan Frâncu

al II-lea v. notar.

Ioan Popoviciu

protocolist expeditor

MEMORIUL ÎNAINȚAT DE AL. GAVRA ȘI AT. ȘANDOR — PROFESORI LA PREPARANDIA DIN ARAD — ASOCIAȚIEI CULTURALE DIN ARAD PENTRU RIDICAREA SALARIULUI

„La anul 1812 întemeindu-se din grația într-o fericire răposatului împărat al Austriei, Franciscu I-iul Institutul pedagogices de aici a produs acesta pentru națiunea noastră în privința dezvoltării ei, folos recunoscut de toți iubitorii de adevăr, căci deși învețiaturile care se propun întrinsul nu sînt în cuprinsul său de științe nalte, ci numai amăsurate sferei unui învățător de școle triviale totuși mulți învățători și preoți cari au ieșitu din această școală, îndulcindu-se de sentimentul frumosului folositoarelor învățătură și cunoștințele au luat îndemn a educa și a înveția pre fii săi spre la Institute străine așa căt asta din numeram și în părțile noastre, deși în parte cea mai mare de comun ne luptam cu sărăcia mulți bărbați luminați dintre fii acelor preoți și învățători carii oarecândva au cercetat acestu Institutu. Afară de acesta poporul nostru prin orașe și sate ineat scrieceți și scrie prin învățătorii carii au cercetatu Pedagogicul aceste este informatu.

La începutul Institutului acestuie sau fost asieziat, afară de catechetu, trei catedre, salariate fieștecare cu 800 fl. valută vieneză pe an și pre lângă aceasta pentru limbile germană și magiară sa mai înființat una catedră fără salariu primind sarcina ei un profesor dela gimnasiul de aici pre sine.

Salariul acesta pentru timpii aceia când lucrurile cele de lipsă pentru traiul veții n-au fost urcate la acela înalt prețiu care au ajuns în zilele noastre dela anul 1850 încoace, a fost amăsurat, și astfel profesorii de atunci puteau duce viața potrivită stării sale, acum însă, când toate sînt atât de scumpe cu un salariu de 336 v.a. pe an nu e modru ca să o mai putem scoate la capăt. Sîntem siliți din mult puținul ciștig ereditar de la părinții noștri și dacă va dura îndelung astfel în fine ne vom despoia de toate, servind neamului. Nici acea împrejurare nu e de a se trece cu tăcere cum că în decursul timpului reducindu-se catedrele profesorilor de la trei ba mai bine de la patru, la două, datorințele care mai înainte le îndeplineau patru inși — cu profesorul cel nesalariat pentru limbile germană și maghiară — acum trebuie să le purtăm noi doi.

La toți dregătorii salariile s-au meliorat după împrejurările timpului; ba și învățătorii de pe la sate de la anul 1850 încoace se bucură în multe locuri de o plată anuală mult mai mare decât profesorii carii iau preparat pre ei spre învățatură deoarece în multe orașe și sate salariul lor se suie și pînă la 600 fl. valută austriacă.

Noi cu plecăciune subscriși am recurs în treaba meliorării salariului nostru anual de mai multe ori; și acum este cam de vreo doi ani substernuta o Rugăminte a noastră la naltele dicosterii ale țării și pînă acum în privința aceia nici un rezultat n-am căpătat; drept aceea luăm îndrăsneala a ruga pe Onorata Adunare generală a Asociațiunei pentru cultura poporului român a se interpune la locurile competente pentru noi cei subscriși, dintre care cel dintii servește ca profesor în Institutul pedagogic de la anul 1821 adică de 46 ani, iar al doilea de 24 ani, ca salariatul nostru să se sistemiseze potrivit împrejurărilor celor grele ale timpului în care ne aflăm.

Onorată Adunare Generală! Cetim prin gazete cum că din visteria statului capătă mai multe Institute de învățatură ajutoare banale pe an; ba încît știm și frații noștri romano-greco orientali din Transilvania pe seama gimnaziului de la Brașov se bucură de un ajutor anual de 4.000 fl. v.a. numai noi rumânii greco orientali din Ungaria nu primim nici un ajutor, deși drept cum a fost arătat fostu Ministru de culte și învățămînt în Senatul Imperial spre scopuri bisericești și școala s-a cheltuit pe anul sub ministeriatul său 8 milioane și fiind dînsul cam vreo 10 ani Ministru în decursul acelora s-a dat oferi spre atinsele scopuri 80 milioane din care românii greco orientali din Ungaria nu au primit nici un crucer măcar să-și plătească contribuțiunea și poartă greutățile ca și ceilalți locuitori ai Imperiului.

Noi ne răzimăm în adînca înțelepciune a Onoratei Adunări și ne încredem cu totul în pașii care va afla de bine ai face în privința meliorării plății noastre anual.

Cu toată cuvenita stimă suntem
Alexandru Gavra
Dr. Atanasie Șandor
profesorii Preparandiei arădene
romano-greco-ortodoxe

Arad, 26/14 Decembrie 1866

**HOTĂRIREA ADUNĂRII GENERALE A ASOCIAȚIEI
ARĂDENE DIN DECEMBRIE 1866 REFERITOARE
LA PROPUNEREA LUI IOAN POPOVICI DESSEANU
PRIVIND RECUNOAȘTEREA LIMBII ROMANE ÎN
AFACERILE OFICIALE ȘI ȘCOLILE ROMANEȘTI***

Raportul general al Direcțiunii din anul trecut 1865—1866 în punctele date spre censurare la Cumisiunea referentă cu aprobare se ia la cunoștință — iar încît pentru moțiunea mai sus atinsă a D.lui Ioan Popovici Desseanu Adunarea generală a aflat de bine ca o deputațiune aleasă din sînul asociației cu o petițiune să facă pașii cuvincioși la Majestatea sa Împăratul și Regele nostru, ca limba română, garantată prin cuvîntul Domnitorului, să fie respectată din partea tuturor autorităților de stat; mai departe conform determinațiunei Adunării generale din anul 1865 nr. 20 al protocolului tot acea deputațiune să mijlocească ca legile și toate ordinațiunile de interes public venite de la locurile mai înalte să se tipărească și în limba română cu scop ca acele să fie pricepute și prin poporul român — în urma tot aceea și deputațiunea descoperind lipsa cea mare de institute naționale să roage cu toată umilința pe Majestatea sa Împăratul ca prin îngrijirea sa părintească să se îndure prea-grațiosu a ridica și pentru românii din părțile acestea și anume din Arad sau Timișoara un gimnaziu de stat în care limba învățămîntului să fie cea română. De membrii acestei deputațiuni sub conducerea Ilustrății sale D-lui președinte Procopiu Ivanovici s-au ales Antoniu Mocioni deputat dietal și director I al Asociațiunii; Ioan Șerban — vicepreședinte I al Asociațiunii; Vicențiu Babeș — membru Direcțiunii; Ioan Berceanu — membru al Asociațiunei pentru dotarea profesorilor preparandiali Arad după cele decise sub nr. 19 ale acestui protocol.**

---

* Extras din procesele verbale ale Adunării — Arh. Stat. Arad, Fond Astra, Dosar nr. 55 p. 40-42.

** Se referă la memoriul înaintat Asociației de Al. Gavra și At. Șandor din anul 1866.

**RĂSPUNSUL SOCIETĂȚII PENTRU LITERATURA ȘI
CULTURA ROMÂNĂ DIN BUCOVINA LA PROPUNEREA
ASOCIAȚIEI ARĂDENE PRIVIND UNIFICAREA
ORTOGRAFIEI**

Mărit Prezidiu!

Cu privire la scrisoarea Comitetului din 18-30 octombrie 1865 nr. 46 prin care acesta exprima deplinul său consințămint la propunerea în cauza unificării ortografiei române rezolvînd în modul arătat de măritul prezidiu, au onoarea a vă înștiința despre deciziunea Adunării generale a Societății pentru literatură și cultura română în Bucovina ținută în 11-23 ianuari a.c. cum sună.

„că se însărcinează Comitetul Societății ca să se conțelegă cu celelalte Societăți literare despre alegerea unei comițiuni de bărbați competenți din sînul fiecăreia pentru unificarea ortografiilor române, precum și despre timpul și locul întrunirii acelei comisiuni; iar pentru spesele bărbaților, ce se vor trimite la acea comisiune din partea Societății literare din Bucovina se preliminează 400 fl. v.a.“

Această decizie lăsînd activitatea Comitetului liberă, în privința procedurii ulterioare, sîntem de opiniune a ceda inițiativa pașilor necesari. Măritului prezidiu care are meritul strălucit de a fi cauzat ideea aceea salutară.

Primiți Mărite Prezidiu expresiunea profunde mele considerațiuni.

Cernăuți la 16-28 aprilie 1866

Prezidiul Societății

Georgi Hurmuzaki — secretarul Societății

Dr. Ambroziu Dimitrovitz

C ă t r e , măritul Prezidiu a Societății literare române în Arad.

REGULAMENTUL

AFACERILOR INTERNE ale „Secțiunii meseriașilor români dela Asociațiunea națională arădană pentru cultura poporului român“.

A) Numirea, scopul, mijloacele și organele secțiunii.

§. 1.

Meseriașii români, membrii al Asociațiunii naționale aradene pentru cultura poporului român, în sinul și în cadrul statutelor acesteia formează o secțiune specială sub denumirea de: „Secțiunea meserieșilor români dela Asociațiunea națională arădană pentru cultura poporului român“.

§. 2.

Scopul secțiunii este același cu scopul Asociațiunii precizat în §. 1. al statutelor.

§. 3.

Spre atingerea scopului secțiunii se va folosi de următoarele mijloace și modalități:

a.) Se va întruni în timpul liber sera, în duminici și sărbători afară de timpul serviciului Duminedeesc — la consfătuiri și lectură, în localitatea cabinetului de cultură a asociațiunii, unde cu asemenea ocazii sunt interzise și strict oprite jocurile de cărți și beuturile spirtoase.

b.) va constitui din membrii sei un cor și o trupă de diletanți.

c.) va aranja prelegeri publice, la cari vor cere concursul preoților, profesorilor, învățătorilor și a altor inteligenți binevoitori și spriginitor.

d.) va aranja petreceri sociale împreunate cu concerturi și reprezentațiuni teatrale.

e.) va mijloci ocazii pentru învețarea jocurilor naționale și conversațiuni sociale.

f.) va aranja espozițiuni industriale.

g.) va mijlocii ocaziune membrilor sei spre a depinde economisirea câștigului.

h.) va deprinde pe membrii sei la moderațiuni și cruțare.

i.) va întemeia un fond special pentru promovarea intereselor sale.

j.) va supraveghea și promova moralitatea membrilor.

l.) va mijloci prezentarea membrilor sei în corpore la serviciile Duminedeșci; la eșirile cu crucea, la festivitățile religioase, la înmormintările membrilor, sprijinitorilor și binevoitorilor, apoi la espozițiuni industriale și economice, la prelegeri, producțiuni și reprezentațiuni culturale.

m.) va sprijini pe membrii începători, nefericiți și decăsuți, precum pe văduve și orfani.

n.) va contribui la arădicarea solemnităților religioase și la înmormintări cu corul seu.

o.) va contribui la fondul asociațiunii cu tacsele ordinare a-le membrilor sei și

p.) va promova și spriginii instituțiunile culturale și filantropice cu

50% din venitul curat rezultat de la prelegerile, producțiile și petrecelele arangiate.

§.4.

Secțiunea va dezvolta activitatea prin organele sale speciale sub conducerea și supraveghierea direcțiunii asociațiunii pe baza acestui regulament al afacerilor sale interne.

§. 5

Organele secțiunii sunt: adunarea generală, comitetul, funcționarii și membrii.

B.) Adunarea generală

§. 6.

Secțiunea se va întruni în tot anul în adunarea generală ordinară, — carea va premerge adunării generale a asociațiunii, odată, ei în adunarea generală extraordinară de câte ori va cere trebuința.

Agendele adunării generale sunt:

- a.) alegerea comitetului și funcționarilor:
- b.) supracensurarea și aprobarea preliminarilor, raționcinielor, raportelor de comitet și a funcționarilor:
- c.) darea absolutorelor:
- d.) cualificarea membrilor spre primire, eschidere, ajutorare și primire:
- e.) șetrgeria și reducerea tacselor:
- f.) stabilirea raportului, despre activitatea secțiunii, către direcțiunea asociațiunii.
- g.) desființarea și sistarea activității secțiunii:
- h.) alte dispozițiuni de interes general.

§. 7.

Decisiunile adunării generale se aduc cu majoritate de voturi și se pot apela la direcțiunea asociațiunii. In caz de paritate demină votul președintelui.

§. 8.

Despre decursul adunării generale se portă protocol care se autentică prin comisiunea emisă de adunarea generală, în doue exemplare originale, din care unul se păstrează în archiv, ei al doilea se înaintează în termin de 14 zile direcțiunii asociațiunii dinpreună cu raportul general despre activitatea secțiunii.

C.) Comitetul

§. 9.

Comitetul secțiunii care constă din funcționari și cinci membrii aleși din sinul membrilor ordinari, va ține anual minte doue ședințe ordinare: ei estraordinare cite va cere trebuința.

Agendele comitetului sunt:

- I. In prima ședință ordinară care se va ține imediat după adunarea generală a asociațiunii:
  - a. se vor face dispozițiunile necesare pentru esecutarea concludelor adunării generale și pentru începerea activității anuale.
  - b. se vor pertracta agendele curente.

II. In a doua ședință ordinară se va ține înainte de adunarea generală a secțiunii.

d. Se va stabili termenul și programa adunării generale,

e. Se vor censura rapoartele funcționarilor și se va stabili raportul general despre activitatea anuală.

f. se vor censura raționciunile și budgetul și se vor compune preliminariul și inventarul averilor,

g. se va proiecta activitatea de muncă anuală.

h. se va rectifica lista membrilor.

j. se vor face candidările necesare și se va stabili textul propunerilor meritoriale.

§. 10.

In ședințele extraordinare se vor pertracta și delibera agendele curente și de urgență.

D.) Funcționarii

§. 11.

1. Președintele
2. Vicepreședintele
3. Secretariul
5. Controlorul
6. Bibliotecarul
7. Economul
8. Conducătoriul de cor (Dirigintele corului)
9. Instructorul jocurilor (dirigintele jocurilor)
10. Invățătoriul de piese teatrale (Directorul diletanților).

§. 12.

Funcționarii se aleg prin adunarea generală pe un an și se pot realege.

§. 13

Președintele secțiunii se alege dintre membri direcțiunii respective se încredințează de direcțiunea asociațiunii cu conducerea secțiunii. El reprezintă secțiunea în toate afacerile sale, convocă și conduce adunările generale și ședințele de comitet: supraveghează activitatea funcționarilor și a membrilor: asignează chitanțele despre sumele votate de adunarea generală, contrasemnă toate actele secțiunii, și face dispozițiunile necesare în casuri de urgență.

§. 14.

Vicepreședintele se alege din șirul membrilor ordinari ai secțiunii. El înlocuiește pe președinte în toate afacerile interne.

§. 15.

Secretariul poartă toate agendele scriptoristice și contrasemnează toate actele dinpreună cu președintele. El păstrează arhivul și în absența președinților reprezintă secțiunea.

§. 16.

Casariul îngrijește și răspunde moralmente și materialmente de averea secțiunii. El face încasările tuturor percepțiunilor și solvește eroga-

țiunile pe baza cuitanțelor asigurate de președinte. Despre percepțiuni și ecogațiuni portă ziar, er despre starea averii face raport spețial comite-
tului.

Tacsele membrilor le cuitexă în libele, ei sumele încasate le depune
în cassa de păstrare, păstrind în cassa secțiunii pentru erogățunile obve-
ninde 10 coroane.

§. 17.

Controlorul dinpreună cu cassariul este respundetor de averea reuniu-
nei, dretacea controlează totă activitatea cassariului și contrasemnează
dinpreună cu cassariul tote actele de cassă. El portă evidență despre
membrii, în care din timp în timp induce sumele sau tacsele solvite, din
ziariul cassei, ei pe restanțieri ii provocă pentru solvirea tacselor restante.
Despre rezultatul activității sale și despre constatările făcute face raport
spețial comitetului.

§. 18.

Bibliotecarul secțiunii portă evidență despre membrii și opurile ce-
tite de ei și dă mîna de ajutor bibliotecarului asociațiunii.

§. 19.

Directorul corului conduce prelegerile de cîntare, caulifică membrii
corului secțiunii și alege piesele de cîntare ce se vor propune.

§. 20.

Directorul diletanților conduce probele și reprezentațiunile teatrale,
propune eticheta și deprinde pe membrii în conversațiuni și declamări.

§. 21.

Directorul jocurilor, ca prim aranger a petrecerilor de joc, compune
ordul jocurilor și conduce jocurile. Tine prelegeri de joc cu tinerimea pe
carea o ține în curență cu jocurile naționale „Bătuta, călușerul, hora, ro-
mana, ardeleana, lugoșana pe picior etc. precum și cu celelalte jocuri usi-
tate cuadril, valtz, polca etc. etc.

§. 22.

Economul pe baza inventariului portă evidență despre tote obiectele,
mobilele, veșmintele și recuisitele, îngrigește de bunăstarea și îngrijirea
lor.

E.) Drepturile și datorințele membrilor.

§. 23.

Membrii secțiunii sunt toți meserieșii români de ambele secse, cari
fac parte din Asociațiunea națională arădană și se împart în două catego-
rii: activi și spriginitori.

§. 24.

Tacsa anuală este de 4 corone solvindă în rate trei lunare de una
coronă, anticipative.

§. 25.

Membrii activi solvesc numai jumătate din acesta tacsa, în două rate
anticipative.

§. 26.

Afară de aceste taxe, membrii de ori ce categorie mai solvesc conform decherațiunei ce o subscriu cu ocașiunea întăririi și o tacșă spețială de 20, 40, 60, 80 și 100 fileri la săptămînă, sub titlul de couțiune, ca garanță că vor satisface întru tote prescrielor lor datornițe și un scop de se deprinde la economie.

§. 27.

Primirea membrilor se face pe baza unei decherațiuni subscribe de doi martori și e obligatore pe 3 ani. După espirarea acestui termin fie care membru reprimește din cassa secțiunei cauțiunea solvită în tacsele săptămînale dinpreună cu procentele 4 la sută și se pot înscrie din nou pe alt pericod.

§. 28.

Membrii cari rămîn în restanță cu tacsele lor timp de peste trei luni și aceia cari pe baza lui 13 din statutele asociațiunei devin ștersi din șirul membrilor, își pierd tote drepturile cu privire la sumele deja solvite, cari cad în focmul fondului secțiunei.

§. 29.

Dacă cutare membru se depărtează din Arad, sau decă în urmarea unui morb îndelungat, ori altă împrejurare ce nu depinde de la voia proprie, devine în poziția de a nu pute satisface pentru mai departe prescrielor datornițe: reprimește în orice timp cauțiunea solvită în tacsele săptămînale în casul acestă însă fără percente cari cad în favorul fondului secțiunei.

§. 30.

În caz de morte cauțiunea dinpreună cu suma votată de comitet din fondul secțiunei, de după împrejurări se estradau următorilor spese de imormentare.

§. 31.

Venitul curat rezultat din produțiunii și din manipularea cauțiunilor este al fondului secțiunii.

§. 32.

Din venitul rezultat dela produțiuni 50%; în totdeauna se adaug fondului secțiunii, ei 50% cad în favorul scopului înainte anunțat în programa produțiunilor.

§. 33.

Ficsarea scopului în favorul căruia se arangiază produțiunea și comunerea programei, dinpreună cu ficsarea prețurilor de intrarc, cad în competența comitetului secțiunei.

§. 34.

Membrii activi cu ocașiunea produțiunilor sunt scutiți de ori ce tacse. În casuri de mare necesitate pot fi absolvați total sau numai înparte și de tacsele prescise în § 25 și 26 ai acestui regulament, deci activitatea lor este favorul scopului cultural urmărit de asociațiune. În casul acesta i-și perd dreptul de votare în adunările secțiunei.

§. 35.

După tacsele săptămînale solvite cu întirziere se încasează procente

de întârziere 6 la sută. Aceste taxe de întârziere în sumă rotundă nici când nu pot fi mai mici ca 2 fileri la săptămână.

§. 36.

În adunările secțiunii fie care membru, de orice categorie are vot decisiv.

§. 37.

Activitatea secțiunii se poate sista numai prin votul adunării generale a asociațiunii naționale, după expirarea unui pericol.

În asemenea caz fondul secțiunii se contopește cu averea asociațiunii.

Arad din adunarea generală a secțiunii meseriașilor români ținută la 26 decembrie 1903.

8 ianuarie 1904

IOAN S. PITARIU
secretar interimal

IOSIF MOLDOVAN
președinte intermal

Georgiu Niga
Junțiu Olariu
bărbați de încredere

ARADER KULTURVEREINE BIS ZUR VEREINIGUNG

(Zusammenfassung)

Verfasser versucht die bekannte Tatsache zu beweisen, dass auch in den westlichen Teilen Transsilvaniens die Kulturvereine um die Mitte des vergangenen Jahrhunderts eine grosse politische Rolle im Kampf für die Befreiung und Vereinigung Transsilvaniens mit Rumänien gespielt haben.

In Arad wurde, nach beharrlichen Versuchen, noch im Jahre 1862 die „Nationale Assoziation für die Kultur des rumänischen Volkes“ gegründet. Sie hatte dieselbe Rolle für die Teile des Banates und der Crișana gespielt, wie die ASTRA sie für den übrigen Teil Transsilvaniens gehabt hat: die Förderung der nationalen Kultur, die Unterstützung der studierenden Jugend, die Vereinheitlichung der Rechtsschreibung usw. Im Rahmen dieser Assoziation haben führende Persönlichkeiten des politischen und kulturellen Lebens gewirkt, wie Alexandru Mociony, Atanasie Sandor, Vasile Goldiș u.a.m.

Verfasser stellt dann die lokalen Kulturvereine vor: die der Schüler, der Arbeiter und die aus den Dörfern des Arader Bezirkes. Darauf werden die Presseorgane dieser Vereine behandelt.

EVOCĂRI

EMIL MONȚIA, COMPOZITOR POPULAR

de

LUCIAN EMANDI

Pină în urmă cu vreun deceniu și jumătate pe străzile Aradului se putea vedea destul de des un bătrînel înalt și zvelt, care trecea veșnic grăbit, ducînd la subțioară o servietă veche de piele, pe care dacă ai fi deschis-o, ai fi găsit în ea întotdeauna note muzicale. Era compozitorul Emil Monția, care venea aproape săptămînal de la Șiria la Arad cu diferite treburi, dar mai ales pentru a preda, sau a lua de la copiat compoziții de ale sale. Se stabilise la Șiria cu vreo 50 de ani în urmă, să facă avocatură. Și de-a lungul timpului a făcut, desigur, și avocatură dar a făcut mai ales muzică.

În 1957, cînd Filarmonica din Arad i-a organizat o festivitate cu prilejul împlinirii vîrstei de 75 de ani, era încă viguros și vioi și mai ales în plină efervescentă creatoare. Eram pe vremea aceea în raporturi apropiate cu dînsul, și-l întîlneam de două, trei ori pe lună. De fiecare dată îmi lăsa cîte un teanc de note să le predau la copiat și aproape de fiecare dată îmi atrăgea atenția să-l zoresc pe copist, că mai are mult de lucru. Vîrsta nu lăsase încă amprenta bătrîneții pe chipul său, iar sufletul îi era încă tînr și entuziast. L-am cunoscut probabil prin 1943, dar raporturi mai apropiate am legat cu dînsul prin 1948, și timp de un deceniu ne-am revăzut mereu. Bătrînețea trecea pe lîngă dînsul, fără să-l cuprindă în mreșile sale. Aceeași vioiciune fizică și aceeași acuratețe intelectuală pe care le avusese la 65 de ani, le avea și la 75. Părul cărunț mai degrabă gri, decît alb, îl purta tuns destul de scurt, după moda nemțească, și tot după același tipic își purta și mustața, la fel de gri și ea. Aproape de fiecare dată cînd îl întîlneam, luam masa împreună, și uneori discutam cu dînsul ceasuri de-a rîndul. Două mari pasiuni îi încălzeau inima și îl urmăreau aproape în toate discuțiile: muzica și viticultura.

La Șiria, unde trăia ca un patriarh, singur cu melodiile sale, avea o vie căreia îi dedica tot timpul pe care i-l lăsa disponibil muzica. După 1948, cînd l-am cunoscut mai îndeaproape, nu mai făcea avocatură, de aceea timpul și-l împărțea între aceste două mari pasiuni ale vieții sale. Se lăuda mai mult cu via și cu vinurile pe care le producea,

decît cu compozițiile sale. De băut însă nu bea mai mult decît un pahar de vin după fiecare masă. Un pahar de vin, îndoit cu apă, sau cu sifon. Dacă vinul era bun însă, spunea că e păcat să-l strici cu apă. De vreo două ori a venit cu niște tăieturi din vechi gazete, îngălbenite de vreme, și cu o cărticică, tot veche și ea, din care mi-a cetit despre virtuțile și valorile nutritive ale vinului, despre faptul că el nu numai că „înveselește inima omului”, dar îi fortifică și sănătatea, atunci cînd este băut cu măsură. În discuții era sfătos, avea ceva din sfătoșenia și înțelepciunea țaranului, nu din cea a intelectualului rafinat și sofisticat. Era poate amprenta mediului în care și-a trăit toată viața, sau poate mai degrabă o dimensiune a personalității sale, care era structurată pe măsura sufletului popular, așa după cum și crezul său artistic era foarte apropiat de cel al omului din popor.

L-am vizitat uneori la Șiria, unde l-am găsit întotdeauna printre notele sale, într-o atmosferă poate puțin boemă, dar nu lipsită de poezie. Casa îi era situată în centrul comunei. De la una din ferestre se întrezărea dealul cetății, și sus, în vîrf, bătrîna cetate a Șiriei, cu istoria ei multiseculară. Probabil că de la altă fereastră, undeva, se putea zări „cărarea cea din grui”, și undeva, la vreo răscruce, „fîntîna cu găleață”, la care se întilneau „ori de cîte ori e lună” un flăcău, cu draga lui. În dosul casei avea o grădină mare cu vie, în care asemenea celor din vechime, și-a petrecut o mare parte din zilele vieții, legat de glie și de rodurile ei. În casa mobilată ca la început de secol, atrăgeau atenția cîteva lucruri de artă autentică, tablouri cumpărate de la diferite expoziții, unele purtînd semnături prestigioase ale unor artiști români dintre cele două războaie mondiale.

În 1957, cînd compozitorul împlinise 75 de ani și fusese sărbătorit de către Filarmonica de Stat din Arad, am publicat un articol prilejuit de această festivitate. Cu această ocazie am stat îndelung de vorbă cu Emil Monția. Nu i-am luat propriu-zis un interviu, ci am discutat pe îndelete fațetele multiple ale activității sale și din aceste discuții cred că am putut să desprind și crezul său artistic, să fixez anumite jaloane ale vieții și activității sale. Cîndva, probabil în tinerețe, începuse un jurnal personal, din care se conturau primii ani ai tinereții. Pe un caiet de matematică, cu niște coperte gri cu picățele, semicartonate, notase vreo 20 de pagini de însemnări autobiografice, care m-au ajutat de asemenea la descifrarea personalității și la înțelegerea operei sale. Ne vom servi, în cele ce urmează, de aceste însemnări luate cu aproape două decenii în urmă, pentru a schița profilul unuia dintre creatorii de seamă prin care Aradul își înscrie prezența în istoria muzicii românești contemporane.

Compozitorul Emil Monția s-a născut la 7 ianuarie 1882, în comuna Șicula de lingă Ineu, situată la numai cîteva kilometri depărtare de podgoria Aradului. Este aceeași zonă geografică, și am putea spune, și folclorică, din care a apărut un alt mare muzician, Ion Vidu, născut la Seleuș localitate aflată la o depărtare nu prea mare de Șicula. Florian Monția, tatăl compozitorului era preot în această comună, și era totodată

un cîntăreț vestit, căruia i se lățișe faima în toate satele din jur, pentru cîntecele sale. De la tatăl său a moștenit probabil aptitudini muzicale, iar dragostea pentru folclor i-a fost insuflată de mediul în care și-a petrecut copilăria și tinerețea. Șicula posedă pe vremea aceea o bogată zestre folclorică. Se pare că o parte dintre povestirile care dăinuiau în memoria localnicilor i-au inspirat lui Ioan Slavici unele dintre cele mai importante opere ale sale. Probabil că aceleași povestiri cu elemente de real și fantastic, care îl inspiraseră pe șirianul Slavici, au lăsat o adîncă impresie și asupra lui Emil Monția, legîndu-l cu trainice fire de patrimoniu acesta ineputabil el creației populare.

Primele două clase primare le face în comuna natală, iar clasele a treia și a patra le urmează în orașul Arad, unde-și termină de altfel și primele două clase liceale. Părinții dorind să-l învețe nemțește, îl înscriu începînd din clasa a treia, la liceul din Timișoara. După ce își termină studiile liceale la Timișoara, Emil Monția ar fi dorit să studieze muzica, dar părinții îl determină să se înscrie la Academia de drept din Oradea, pentru a se face avocat. Urmează deci și dînsul drumul mai tuturor intelectualilor români din Transilvania veacului trecut, pentru care avocatura fiind o profesiune liberă, era printre puținele cariere abordabile și pentru români. După ce termină studiile de drept la Oradea, face studii de specializare, în același domeniu, la Cluj și Viena.

Paralel cu instrucția aceasta de specialitate, care-l pregătea pentru avocatură, Emil Monția se străduiește a se iniția și în tainele muzicii, marea pasiune a vieții sale, căreia i s-a dedicat încă din tinerețe. Cele dintii cunoștințe muzicale le-a primit în casa părintească, de la tatăl său Florian Monția. Desigur, nu poate fi vorba de o învățatură sistematică, desfășurată după programe și reguli metodice, ci de o învățare empirică a unor cîntece pe care le auzea de la tatăl său, care împreună cu învățătorul satului, i-au insuflat dragostea față de cîntecul popular, căruia îi va rămîne credincios toată viața. Tot la Șicula ia și primele lecții de vioară, de la lăutarul satului, Didianu, care într-un mod la fel de empiric, l-a învățat meșteșugul strunelor, dar n-a fost în stare să-l învețe și notele muzicale, pentru că nu le știa nici dînsul.

Învățătura sistematică a muzicii o începe la Timișoara, cu un oarecare Ceșka, muzician foarte bun — după aprecierea lui Emil Monția, — care îi împărtășește primele cunoștințe temeinice de vioară și despre notele muzicale. După un an îl părăsește pe Ceșka, pentru a se înscrie, în 1895, la lecțiile de vioară ale maestrului ceh Wondracek, subșef de muzică militară, de la care învață vioara, pianul, violoncelul și cornul, iar mai tîrziu armonia și orchestrația. Vedem deci că deși instrucția muzicală a compozitorului se desăvîrșește într-o măsură cu oameni care se bucurau de o bună calificare profesională, ea nu poartă însă girul unei școli de muzică, formația compozitorului făcîndu-se mai degrabă sub semnul diletantismului, decît sub cel al unei instrucții muzicale temeinice.

Stabilit la Oradea, la Academia de drept, în timpul anilor de studii înființează acolo o orchestră studentească, pe care o dirijează, și pentru

care scrie și unele compoziții proprii, ce vor fi cîntate în cadrul unor concerte organizate de către această orchestră.

Mai tîrziu își desăvîrșește studiile muzicale la Viena, iar în anii 1916 — 1917, la Kiev în Rusia, unde face parte din orchestra operei din acel oraș.

Toate aceste activități tangente cu muzica reprezintă însă numai preludiul carierei sale muzicale, care se desăvîrșește abia între cele două războaie mondiale, perioadă în care compozitorul alcătuiește cea mai mare parte a operei sale și își tipărește unele dintre lucrările care i s-au părut mai importante. Stabilit la Șiria, ca avocat, Monția își va împărți anii îndelungați pe care i-a petrecut acolo, între avocatură și muzică.

Prezența lui în viața culturală și artistică a Aradului se impune într-o vreme cînd orașul de pe Mureș număra alte cîteva talente care aduceau ofrande pe altarul Euterpei, valorificînd tradițiile locale și folclorul acestui județ. În timp ce Emil Monția își compunea lucrările în solitudinea casei sale patriarhale de la Șiria, mai vîrstnicii Trifon Lugojan și Atanasie Lipovan, și mai tinerii Ioan Lipovan și Octavian Lipovan, valorificau muzica populară din județ printr-o serie de compoziții corale, care au îmbogățit repertoriile corurilor arădene și au introdus în circuitul valorilor naționale creația locală. În aceeași epocă bănățeanul Tiberiu Brediceanu și arădeanul Sabin Drăgoi, sub alte auspicii, poate mai prielnice, se străduiau și ei să altoiască pe tulpina muzicii contemporane românești aceleași valori folclorice care stăteau și la baza creației muzicale a compozitorului șirian. Și tot în aceeași perioadă, alt arădean, cu ceva mai vîrstnic, dar provenind din aceeași zonă folclorică, — Ion Vidu — transplantat în Lugoj, se număra printre întemeietorii muzicii corale moderne.

Activitatea muzicală a compozitorului Emil Monția s-a desfășurat în trei direcții: folcloristică, componistică și dramaturgia originală.

Ca folclorist, compozitorul posedă colecții de cîntece populare adunate încă de la vîrsta de 13 — 14 ani. Trăindu-și toată viața aproape numai la țară, a colectat neîncetat doine, cîntece dansuri populare, colinde, din care ceea ce a fost mai frumos, și „ceea ce intră la inima omului“, cum îi plăcea să se exprime, le-a ales, le-a prelucrat pentru voce și pian, sau pentru cor, și le-a publicat. Din miile de piese muzicale populare înregistrate, Emil Monția a alcătuit două colecții de cîntece, pe care le-a aranjat pentru voce și pian. Din prima colecție „111 doine și cîntece populare“, proiectată inițial în cinci volume, au apărut două caiete publicate de către Editura Jean Feder din București. Colecția s-a bucurat la apariție de o bună apreciere, în anul 1925 obținînd o mențiune din partea „Societății compozitorilor români“. Cele două volume apărute cuprind cîte 22 de doine și cîntece fiecare, astfel aranjate ca fiecărei doine, să-i urmeze un cîntec, alcătuit de obicei pe o melodie săltăreată. Multe dintre aceste doine și cîntece au intrat de-a lungul anilor în repertoriul clasic al cîntăreților noștri. Printre cele mai cunoscute sînt: „Duce-m-aș și tot m-aș duce“, „Zis-a mama către mine“,

„Gîndul meu și-al dumitale“, „Ți-am adus mîndro cercei“, „Crești pădure și te-ndeasă“, „Murăș, Murăș apă lină“ și altele.

În afară de această colecție, înainte de moarte, compozitorul mai avea pregătită pentru tipar o a doua culegere de muzică populară: „200 cîntece populare românești pentru voce și pian“. Culegerea a rămas însă nepublicată, așteptîndu-și încă și astăzi editorul.

O altă specie folclorică îndrăgită de către compozitor, a fost cea a colindelor, a căror frumusețe arhaică l-a atras în mod deosebit. Din mulțimea colindelor culese, a alcătuit colecția: „110 colinde populare românești“, pentru voce și pian, pe care a proiectat-o inițial tot în cinci volume, dar din care a publicat numai două subauspiciile aceluiași editor Jean Feder din București. Dar lucrările tipărite reprezintă doar o mică parte din activitatea sa folclorică, cele mai multe culegeri rămînînd în manuscris. În afară de doine, cîntece, colinde, către sfîrșitul vieții compozitorul mai avea aranjată pentru tipar și o bogată colecție de dansuri populare românești.

Multe dintre piesele muzicale culese au fost armonizate pentru cor, dar foarte puține dintre aceste coruri au văzut lumina tiparului. Printre cele publicate, amintim aci: „Bădișoru-i dus departe“, „Duce-m-aș și tot m-aș duce“, „Comandante, comandante“, cîteva colinde și alte compoziții care constituie unele dintre cele mai cunoscute piese corale ale compozitorului.

Activitatea componistică a lui Emil Monția este la fel de vastă și variată. Printre primele lucrări tipărite se numără „Mîndro, mîndrulița mea“, cîntec brodat pe o melodie populară culeasă la vîrsta de 13 ani și publicat în 1905, deodată cu populara romanță „La fîntina cu găleată“, „Spune-mi codrule, vecine“ ș.a.

La editura Jean Feder din București, pe lîngă volumele de doine și cîntece populare românești Emil Monția a mai tipărit 50 de „Cîntece“ pentru voce și pian, alcătuite de cele mai multe ori pe versurile unora dintre poeții de seamă ai literaturii noastre. Ca și compozitor de melodii originale, a scris mult. Uneori și-a brodat melodiile pe versuri populare, dar mai adeseori și-a ales textele din poezia noastră cultă, autorii preferați fiind Eminescu, Goga, Iosif și alții. Pe versuri de Mihai Eminescu a alcătuit cîntecele: „Somnoroase păsărele“, „Peste vîrfuri...“, „După ce atîta vreme“, „Codrule codruțule“, „Se bate miezul nopții“. Dintre cîntecele brodate pe versuri de Octavian Goga amintim aci: „Dorurile mele“, „Seara“, „Lună, lună“. Al treilea poet îndrăgit de Emil Monția a fost Ștefan Octavian Iosif, pe ale cărui versuri compune cîntecele „Nu mai sînt în luncă flori“, „Mi-e dor de munți“, „Albe nopți de insomnie“ ș.a. Uneori Monția alege pentru compozițiile sale versuri de Lucian Blaga, — „Izvorul nopții“ — sau recurge la operele unor autori mai puțin prestigioși, dar cu circulație în epocă, așa cum sînt Maria Cunțan, care i-a furnizat textele pentru „La fîntina cu găleată“, „Fire de toamnă“; I.U. Soricu pentru cîntecul „Vine badea de la luptă“; Zaharia Bîrsan pentru „Spune-mi codrule, vecine“ ș.a. Adeseori compozitorul alege pentru melodiile sale versurile unor scriitori arădeni, cum este cazul compoziției „Eu și ea“ în-

săilată pe versurile lui I. Tripa, sau a cîntecului „Pe placul inimii“, scris pe versuri de Augusta Păcățianu-Rubenescu, Al. T. Stamatiad, arădean și el prin adopțiune, i-a oferit textul pentru compoziția „Primăvara“, iar dintre versurile scriitorilor mai recentți a ales pentru compozițiile sale poezii de Mihai Beniuc, Petre Pascu, Lucian Emandi și Mircea Micu.

În anii de după Eliberare compozitorul scrie și unele cîntece care abordează tematica socială. Astfel pe versuri de Dumitru Corbea, compune „Floarea muncii“, cîntec pentru voce și pian, iar pe un text de Traian Demetrescu, „În mai cînd rozele-nfloresc“ — un imn adus zilei de „1 Mai“ — „A muncii sfîntă sărbătoare“. Unele implicații sociale pot fi întîlnite și în compozițiile mai vechi. Și este interesant de remarcat că tocmai George Coșbuc este poetul din care și-a ales textul pentru astfel de compoziții. Ne referim la cîntecul pentru voce și pian „Noi vrem pămînt“, care mai tîrziu este armonizat și pentru cor.

Tot pentru cor, Emil Monția a compus și unele lucrări cu caracter patriotic, printre care amintim „Veniți români“ și „Copii ai României“.

Multe dintre compozițiile pentru voce și pian, care s-au bucurat de succes, au fost prelucrate mai tîrziu și pentru cor. Printre cele mai cunoscute sînt : „Peste vîrfuri“, „La fîntina cu găleată“, „Spune-mi codrurile vecine“, „Pe cel deal cu flori frumoase“, — toate aranjate pentru cor mixt și publicate de către editura „Diecezana“ din Arad. La acestea, în anii din urmă ai activității compozitorului s-au mai adăugat „Murăș. Murăș, apă lină“ aranjată împreună cu „Urîtul din ce-i făcut“ pentru cor mixt și „Ți-am adus mîndr-o cercei“, „Foaie verde peliniță“, armonizate pentru cor bărbătesc, compoziții care au rămas nepublicate.

Pe lîngă muzica vocală și corală, Emil Monția ne-a lăsat și cîteva compoziții pentru vioară, vioară și pian, pentru două viori, ca de ex. „Singular“, „Lacrimi de țigan“, „Doina codrului“ ș.a. A compus și unele lucrări pentru orchestră mare, suite populare, precum și unele compoziții destinate pentru balet, dintre care amintim admirabilul poem „Frumoasa Irina“, lucrat atît pentru balet, cît și pentru solo de voce cu acompaniament de orchestră.

Ca autor dramatic, Emil Monția a scris cinci opere originale. Cea mai cunoscută — și mi se pare — singura care s-a jucat pe scenele teatrelor noastre lirice, este „Fata de la Cozia“, un poem lirico—dramatic în trei acte, brodat pe o temă istorică de pe vremea lui Vlad Țepeș. O fată de la țară, iubită de fiul voievodului, deghizată în bărbat, pleacă la războiul împotriva turcilor, unde se distinge prin acte de bravură și eroism, ucigînd pe conducătorul oștirii otomane tocmai în momentul cînd acesta era gata să-lucidă pe principele românilor. Actul său de bravură decide soarta războiului, înclinînd balanța victoriei în favoarea românilor. Voievodul mișcat de vitejia acestui „tînăr“, dorește să-i dea drept răsplată pe fiica sa de soție. În acest moment soldatul descoperindu-și capul, apar la iveală buclele aurii ale fetei, în care prințul își recunoaște iubita. Opera se încheie cu căsătoria dintre cei doi îndrăgostiți. Inspirată din istoria poporului nostru, opera „Fata de la Cozia“ imbină cu măiestrie eroismul

cu dragostea, pe care le învăluie într-o aură romantică, dindu-i compoziției o notă de lirism și poezie. Jucată în mai multe rînduri pe scena „Operei“ din Cluj, iar în anii celui de al doilea război mondial, cînd teatrul liric clujean s-a refugiat la Timișoara, și pe scenele din Timișoara și Arad, „Fata de la Cozia“, care are un pronunțat caracter popular și patriotic, s-a bucurat de o bună primire din partea publicului.

Celelalte patru opere : „Moștenitorul“, „Ileana“, „Cercel haiducul“ și „Minunea din Efes“ nu au fost reprezentate niciodată.

„Moștenitorul“ este o operă comică, brodată pe o temă veselă, preluată din folclor. „Ileana“ este o dramă muzicală în trei acte, scrisă tot pe o temă populară. acțiunea desfășurîndu-se în jurul dragostei dintre fata bogatului și feciorul săracului. „Haiducul Cercel“ are deasemenea un caracter popular. Cercel, un băiat orfan, intră argat la curtea unui bogătaș și se îndrăgostește de fata acestuia. Bogătașul aflînd de dragostea aceasta nepermisă, îl bate și-l batjocorește. Revoltat, Cercel fuge în codru și se face haiduc, minat de dorința de a se răzbuna pe nemilosul stăpîn. Cea de-a cincea operă. „Minunea din Efes“, în anii din urmă ai vieții compozitorului data de 15 februarie 1965, cînd compozitorul a decedat.

era aproape terminată. Nu știm precis dacă a reușit să o finiseze pînă la

Printre manuscrisele rămase de la compozitor și intrate în patrimoniul Academiei R.S.R. s-au păstrat și cinci texte ale unor lucrări dramatice pe care compozitorul le-a creat de-a lungul îndelungatei sale cariere artistice. Titlurile acestor lucrări dramatice sînt : „Blestemul“, „Zîmbetul morții“, „Rana vie“, „Balsamul“ și „Cărbunii de piatră“. Într-o comunicare făcută recent în cadrul unei sesiuni festive a Bibliotecii municipale din Arad, scriitorul Ion Potopin, cercetător la Academia R.S.R., făcînd prezentarea acestor manuscrise, scotea în evidență unele inclinații spre dramaturgie ale lui Emil Monția, știința acestuia de a doza conflictul dramatic și originalitatea temelor abordate în cele cinci lucrări dramatice păstrate în colecțiile Academiei. Nu l-am auzit niciodată pe Emil Monția făcînd aluzie la veleitățile sale dramatice, și este probabil că el a creat textele celor cinci piese cu gîndul de a le folosi ca librete pentru eventuale opere pe care va fi dorit să le compună dar pe care le-a abandonat mai tîrziu. Este cert însă că el își compunea uneori textele pentru cîntecele sale, și probabil că și libretele pentru cele cinci opere muzicale terminate să fi fost alcătuite în mare parte de dînsul.

Din bogatul tezaur al creației populare s-a oprit mai ales asupra colindelor, pe care le-a aranjat pentru voce și pian, sau pentru cor. Din colecția mai vastă „110 colinde populare românești“, au apărut două volume, cuprinzînd 44 colinde aranjate pentru voce și pian. Altele au fost armonizate pentru cor mixt, dintre care amintim aici „Sus la poarta raiului“, una dintre cele mai frumoase bucăți de acest gen din toată literatura noastră muzicală.

Iată doar o mică parte din activitatea atît de rodnică și îndelungată a compozitorului Emil Monția. Acelora care caută în muzică rafinate estetice, simfonii savante sau opuri complicate și exotice li s-ar putea

părea puțină și nu îndestul de semnificativă în contextul istoriei muzicii noastre contemporane. Compozitorul Emil Monția nu a scris o muzică savantă și complicată. Crezul său artistic este cît se poate de simplu. Este tot așa de simplu ca și crezul artistic al poporului, din arta căruia își trage substanța toată creația sa. De aceea muzica lui Emil Monția poate fi înțeleasă mai bine numai atunci cînd o apropii de cea a poporului. Ca și poporul, el a urmărit ca arta sa să exprime totul prin melodie, prin melodii originale, nobile, gingașe, în care să se împletească frumusețea textului cu cea a cîntecului. Așa de mult s-a lăsat copleșit de melodie, încît și acompaniamentele pentru diferitele sale lucrări sînt astfel alcătuite ca să nu umbrească melodia. Acompaniamentul la dînsul este lejer, lipsit de complicații și întortochieri inutile, astfel că melodia poate fi urmărită și înțeleasă ușor, și de cei cu multe cunoștințe muzicale, și de către omul simplu fără pretenții estetice. De aceea cîntecele sale s-au bucurat în ultima jumătate de secol de o mare circulație și aprecieri unanime, fiind incluse în repertoriile interpreților profesioniști și amatori și redată cu o mare frecvență în emisiunile posturilor noastre de radio.

Asemănătoare cu cele ce se desprind din creația folclorică sînt și sentimentele care învăluie toată creația compozitorului: aleanul, duiosia, dorul. Dintre speciile folclorice cele mai preferate de către compozitor au fost doinele și jocurile; doinele pentru marea lor încărcătură emoțională și lirică, în care se reflectă mai mult decît în oricare altă specie, dorul românesc, — iar jocurile pentru a insenina intrucîtva atmosfera elegiacă și pentru a îndulci puțin amărăciunea doinei. Tonul acesta elegiac se reflectă din toate compozițiile lui Emil Monția, fie că este vorba de cîntece, de coruri, sau de dramele sale lirice, iar preferința pentru elegie l-a îndemnat să scrie cu predilecție acele „cîntece“ care prin sentimentele ce se degajează din ele și prin structura tematică se situează undeva la granița dintre doină, lied și romanță.

Credincios acestor meleaguri, compozitorul Emil Monția a rămas toată viața statornicit la Șiria, aproape de locurile natale, unde modest, în liniștea de sihăstrie a casei sale și-a desăvîrșit opera atît de impresionantă, alcătuită din peste 1000 de compoziții. Acolo au fost scrise cele mai multe dintre numeroasele sale melodii, pe care le-a intitulat atît de simplu „cîntece“. Și o dată cu aceste „cîntece“ Emil Monția a introdus în patrimoniul muzicii noastre contemporane tot melosul românesc de pe Mureș și de pe Crișuri, din Podgoria Aradului, din Țara Motilor și din Țara Bihariei. Adăpîndu-se din fîntînile adînci ale folclorului local, cîntecele lui Emil Monția reprezintă nu numai un act de prețuire față de creația antecesoriilor noștri, ci și un act de adînc omagiu pentru oamenii simpli din popor. Un omagiu tîrziu pentru lăutarul Didianu, primul dintre meșterii care l-au învățat să descâlcească tainele cele atît de minunate ale viorii și să le prefacă în cîntec; un omagiu permanent pentru bătrînul argat Pușu—Pușulaica, de la care compozitorul a învățat atîtea doine și cîntece; un omagiu la fel de patetic pentru cele două fete mari, din vecini, care i-au luminat copilăria cu melodiile lor fermecate. Și în sfîrșit, creația lui Emil

Monția este un splendid omagiu pe care sufletul său sensibil și mare l-a adus pentru poporul nostru din acest colț de pământ, pentru poporul care cu cîntecele sale, cu jocurile sale, cu frumusețea nețărnută a creațiilor sale, i-a fost compozitorul cel mai bun și cel mai iubit dascăl de muzică.

EMIL MONȚIA -- VOLKSKOMPONIST

(Zusammenfassung)

Verfasser unterhielt enge Beziehungen zum Autor der Volksoper „Fata de la Cozia“ (Das Mädel aus Cozia). Er hat somit, im Laufe der Jahre, öfters die Gelegenheit gehabt, mit Emil Monția über dessen Kunst und komponistischer Tätigkeit zu sprechen. Anhand dieser Gespräche, in deren Verlauf der Komponist sein künstlerisches Credo umrissen hat und gleichzeitig viele Informationen über seine schöpferische Tätigkeit geliefert hat, wurde diese Abhandlung zum Gedenken an den Komponisten Emil Monția verfasst. Sie beabsichtigt einen bescheidenen Beitrag zur besseren Kenntniss von Leben und Tätigkeit des Komponisten aus Schiria zu liefern, einem Mann über den bis heute zu wenig geschrieben wurde.

TIPOGRAFIA ARAD
cda nr. 46 Z
